

LATXAGA

IGLESIAS RUPESTRES VISIGOTICAS EN ALAVA

La Capadocia del País Vasco
y el complejo rupestre más
importante de Europa

EDICION PATROCINADA POR EL CONSEJO DE
CULTURA DE LA DIPUTACION FORAL DE ALAVA

EDITORIAL
LA GRAN ENCICLOPEDIA VASCA
1976

© Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, 976
Caizadas de Maliona, 8. - Telefono 416 96 11 *
Aptdo. 1.510. BHbao
Director: Jos^ M.* Martin de Retana

Reaiizacidn
MISBER

ISBN 84 - 248 - 0289 - 6 RUSTICA
ISBN 84 - 248 - 0290 - x Lujo
Dep. Legal BI - 2648 - 1976

Impreso en España
por
Graficas Loroño
Dr. Entrecanaies, 8. - Bilbao

Printed in Spain

ESKEINTZA

On Manuel Lekuona jakintsu argiari
eskertsu ta On Jose Antonio Gonzaiez
Salazar nere ikasle arabatar trebeari,
biotzez, opa diet lantxo au.

Argibidea

Sarrera	10
Kantauri mendiaren inguruan Laño'ko kobak	14
Faido	54
Markinez ibar saindua	64
Albaiña	78
Araba'ko sartalde'ko kobak: Pinedo ta Korro	86
San Erromanen koba	94
San Tirso Kantabria'ko mendian	98
San Kiriko'ren koba	104
Angostina'ko koba ta San Bartolome elizatxoaren aztarna zarrak	110
Bigera'ko doneztebe	114
Kukuila'ko San Millan eta Albelda Itegu'a'ko baztarrean	120
To!oño	126
Trebiño'ko San Formerio	132
Zalduendo'ko San Julian'en baseliza ta Araya'ko San Juan'ena	136
Kobetako artelan berexia	142
Noizkoak ote?	146
Kapadozia'kin zer ikusia ba al dute?	152
Euskalerriko Lenengo kristau sinismenaren testigutza	160
Bisigotiko santutegia ta Araba'ko baselizak	162
Gure Erriaren ontasun zar oiek zaindu bear	164
Azken itza	166
Bibliografia	175

Sumario

Introduccion	
El complejo de iglesias rupestres de Laño	
La capilla rupestre de Faido	
El valle santo de Markinez ,	
El cerro de Charratu en Albaina	
Las cuevas de Pinedo y Corro en la parte occidental de Alava	
La cueva de San Roman en San Roman de Campezo	
La gruta de San Tirso en la cumbre de Cantabria	
La cueva de San Quirico en los riscos de Cantabria	
La cueva de San Julian y la ermita de San Bartolome en Angostina	
San Esteban de Viguera	
San Millan de la Cogolla y Albelda en el Iregua	
Nuestra Señora de Toloño	
San Formerio de Treviño	
Iglesias visigoticas no rupestres en Alava	
Una cultura de la cueva	
El problema de la datacion	
El parentesco con Capadocia	
Testigos de la primera evangelizacion profunda del Pais Vasco	
El santoral visigodo y las ermitas rupestres	
La fidelidad obliga	
Conclusion	
Apendice	
Bibliografia	

Sommaire

11	Introduction	11
15	L'ensemble d'eglises rupestres de Laño	15
55	La chapelle rupestre Je Faido	55
65	La vallee sainte de Markinez	65
79	La colline de Charratu en Albaina	79
87	Les grottes de Pinedo et Corro dans la partie occidentale d'Alava	87
95	La grotte de San Roman de Campezo	95
99	La grotte de San Tirso au sommet de Cantabria	99
105	La grotte de San Quirico sur les rocs peles de Cantabria	105
111	La grotte de San Julian et le sanctuaire de San Bartolome a Angostina	111
115	La cbapelle San Esteban a Viguera	115
	Albelda sur Iregua	121
121	Vestiges de Nuestra Señora (Notre-Dame) de Toloño	127
127	Un sanctuaire celebre: San Formerio de Treviño	133
137	Eglises wisigothiques non rupestres a Alava	137
143	Une culture rupestre	143
147	Le probleme de la datation	147
153	Ressemblance avec la Cappadoce	153
161	Temoins de la premiere evangelisation profonde du Pays Basque	161
163	L'hagiographie wisigothique et les eglises rupestres	163
165	Fidelite obligue	165
171	Conclusion	167
175	Bibliographie	175

Euskalerria ta Araba
E! País Vasco y la provincia de Alava
Le Pays Basque et la province d'Alava

Sarrera (Izkutapen osoa edestian)

Kantauri aldeko elizatxo, baseliz ta santuen izen zarrak izkutapen osoan gordeta zeuden. Edestian ez genuen aztarnik billatzen, ez itz bat; bakarrik arri oiek geiditzen zitzazkigun. Arri oien askotan izan gera, beti arrituta geunden; noizkoak ote? Nola egin ote zitzuten eta nortzuk? Begia bear bezala botatzen etzan erraxa. Gure aurretik askoz ez aurrerago ortxen ibilli ziran Barandiaran, Lekuona eta abar, baiñan beti erdi mututa zeuden. Edestiaren aurreko aztarnen biiia zebiltzaia onera datoza eta ortxen asten dira zer esan ez dakiteia. Askoz geroago, Barandiaranek esango digu itz larri batzuekin bisigotiko antza dutela, besterik ez.

Berri ori lenengoa eman zuana Iñiguez Almech irakaslea. Baiñan geroztik ere ez digute berri askoz geiago eman.

Urte batzuek eterri ta besteak joan, Kantauriko koben asmoak buruan nituan zirikatzen. Asi nintzan gero ta geiago onera etortzen, argazkiak artzen, liburuak irakurtzen eta maixu aundien iritziak entzuten. Azkenean argitasun aundi bat bururatu zitzaidan.

Lenengo lana, argaitzetako eiizatxo geienak ondo ikustea zeritzaidan egokiena. Gero, koba oien antzezko beste zenbaitzu ibilii nintzan ikusten batez ere Errioxa aldean; San Miilan, Albbida, Bigera. Ibillaldi ori ondo egin ondorean gauzak garbiago ikusten mituen. Ondotik asko irakurri bear; Bisigotiko sainduen egutegiak argitasun aundia eman zidan. Gure edesti zarrari ere erne begiratu bear. Azkenean gauzak argiago agertzen zitzazkidan. Orduan bai emaitza ugari. Gure edestiaren garai izkutu ori, koba oiek illuntasunatik ateratzen zuten ta gure artean kristau sinismenaren sarrerari nolako argia ematen zioten!

Introducion (Un enigma histdrico)

El complejo de grutas, capillas e iglesias rupestres situado al norte de la sierra de Cantabria en terreno de Aiava y del condado de Treviño, por consiguiente dentro de los límites de dicha provincia vasca, ha supuesto un gran enigma en la historia de nuestro pueblo. Con este trabajo pretendemos descubrir su significado y finalidad. Para ello nos hemos propuesto realizar una descripción detallada de las más importantes y características. Las dividimos en tres grandes sectores: capillas rupestres artificiales desafectadas, cuevas naturales dedicadas al culto y cuevas desafectadas con topónimo de santo.

También incluimos voluntariamente la descripción de varias iglesias y lugares del contorno que nos ofrecen una luz decisiva para catalogar históricamente las iglesias rupestres a las que nos referimos.

Desprovistos y huérfanos de todo dato histórico, nuestro esfuerzo está orientado a la búsqueda de una convergencia racional de indicios positivos de tal manera que nuestras conclusiones no pueden ser otras que las referidas. No cabe la menor duda de que para ello nos vemos obligados a estudiar el arte, la cultura de la cueva, ciertos parentescos con otras iglesias de la misma época. La toponimia y la onomástica también nos sirven de fuentes seguras. Así nos percatamos de que estas capillas rupestres son ni más ni menos que uno de los vestigios artísticos y religiosos más antiguos del País Vasco, testimonio vivo de la primera evangelización masiva de la fe cristiana.

Semejante dato obliga a reparar la torpeza en el trato y el descuido actual para permitirnos sugerir algunas iniciativas encaminadas a su restauración. Las palabras alcanzan relieve al estar acompañadas de numerosas fotos que dicen más que la literatura.

Sntroduction (Une enigme historique)

Le complexe des chapelles rupestres qui se trouve à l'intérieur des limites géographiques de la province d'Alava peut être considéré comme une grande énigme dans l'histoire du Pays Basque. Par ce travail nous pretendons participer à éclaircir les ténèbres pour donner un peu de lumière.

Nous allons parler surtout des chapelles rupestres artificielles, ensuite des chapelles dans les grottes, enfin des chapelles non mestres.

Etant donné que nous n'avons aucun fait historique certain et connu dans des documents, nous allons essayer de réaliser notre travail par approches; description des lieux, étude de Part, comparaison avec d'autres monuments ou lieux connus, apport de la toponymie, traditions, etc.

Nos commentaires seront accompagnés, par une riche documentation photographique qui permettra de mieux observer et suivre les pas de notre réflexion. Nous écrivons le texte intégral en langue basque parce que c'est notre habitude de rédiger dans cette langue. Des résumés seront faits en espagnol et en français.

L'étude des matières suivra l'ordre, en tenant compte de l'importance des lieux et non en suivant l'ordre alphabétique.

Ce travail ne veut pas être qu'une première esquisse d'un sujet difficile en soi dont l'étude, pour ainsi dire, vient d'être commencée. Nous voulons surtout que ce sujet soit connu d'un public aussi large que possible et en tout premier lieu, par les habitants de l'endroit où se situent ces églises rupestres.

En tout cas, les églises rupestres nous offrent une clé utile pour mieux situer la première évangelisation du Pays Basque. C'est dans ce sens là, que nous les envisageons.

Lugares señalados de los Hmites graficos de la provincia de Alava

Ortxen erdi aztuak, galduak, utziak, ondatzen ikusten genituen eta gero ta garbiago arrigarriak zeritzaitzidan gure edestiarri buruz. Idazkirkir gabe ba giñan, ortxen genituen edergallu bikañak gaur garbi asko mintzatzen zaizkigunak. Orixe idazti nai dut emen; elizatxo oien elea, esaten digitena, duten garantzia ta ematen diguten argibidea.

Zerorrek entzun gaurko ncre iritzia ta astirik galdu gabe joan elizatxo oiek ikustera.

Lendabizi ementxe bertan argazkietan ikusiko duzu nolako itxura duten. Gure lan ontarako argazkiak laguntza aundia eskeintzen digute. Ez ditugu danak ikusi edo jaso, bai geyentsuenak eta garrantsi tsuenak. Ez genuen koben bilduma bat egin nai, ederrenak azaldu baizik eta daukaten berexitasuna agertu. Tankera eman nai genien eta ondotik ze garai koak diran arkitu. Gure itza azkena danikan ez dugu uste. Guk bide bat agertzen dugu ta gaiñera bide orren asiera.

Dana dala, koba auek ez dituztenak ikusi, gure iritxirako, ez dute gure Amalurra bear bezala ezagntzen. Baiñan ez bakarrik ikusi, zaindu bearra nabarmentzen dugu. Gure beste edergailu asko edertzen alegintzen geran bezala, emen ere, saiatu gaitezke. Emengo arkaitzetako elizatxoak beste edergalluen balioa dute. Zaintzen ditugula aberatsagoak gera, gure ondotik datozanak merezi dute beste ainbeste. Noia zaindu?, baczuen galdera. Gai orri buruz gure asmoak agertzen ditugu.

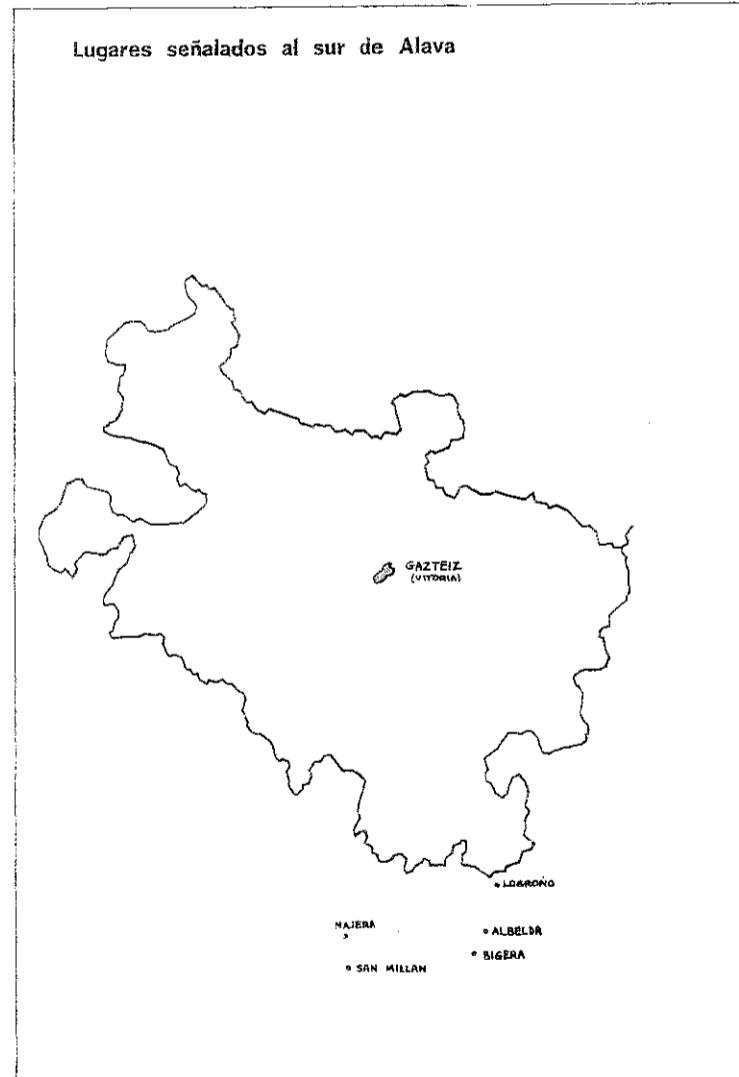
Ba dakit lan zail batean sartu naizcla, okerrak edo arrazoi argalak barkatu.

En este tipo de trabajo nos son imprescindibles. Este estudio es el fruto de numerosas visitas y estancias por las inmediaciones de la sierra de Cantabria, de la lectura de autores especialistas y del contacto de maestros en el tema.

La redaccion principal va escrita en euskera por ser la lengua en la que redactamos habitualmente nuestros trabajos y por ser nuestro. Escribir en euskera consideramos imprescindible para crear cultura vasca. Pero damos amplios resumenes de los capitulo en castellano y frances. En castellano porque tambien es nuestro y en frances para que el complejo rupestre sea conocido en Europa.

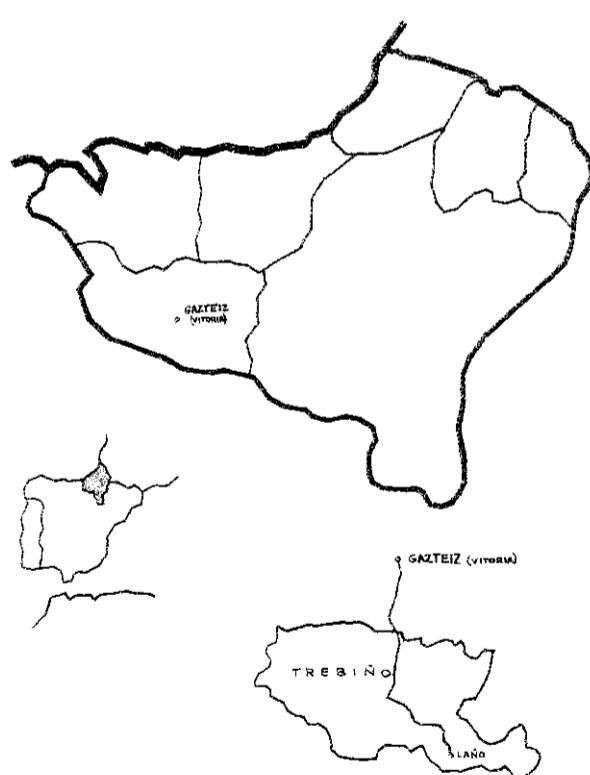
Lugares señalados al sur de Alava

2

Kantauri mendiaren inguruau Laño'ko kobak

Laño

Bazter auetan askotan izan naiz. Orain daia amar urte lenengo aldiz, Don Manuel Lekuonak ekarri ninduen. Gure aikarizketatik ateratako argitasunakin iantxo bat eskuz idatzi nuen (La Capadocia de Euskalerrria). Aurten, 1974-VFko lantxo au sakontzeko asmoakin Bernedo'ra iilabete baterako, garagarriian etorri naiz. Bernedo'ko apezak adiskideak ditut, batez ere Jose Antonio Gonzalez Salazar. Apaiz gazte au nerekin euskera ikasten ibilli da. Paris'tik joan nintzaien: goizero kobetako xetasunak jasotzekotan eta arratsaldean euskara etxean emate kotan. Goizean goiz, bantzuko garaia arteraiño mendira irteten giñan.

Laño

Laño, Treviño.'ko sartaldean datza. Naiz Araba'ko lurralte barrenean izan, Burkos'ko probintziari egokitzen zaio, Trebiño osoa bezala. Gizasemeak arabatarren berdiñak dira; euskal itxura ta usaia, orko inguruak eman dieta. Euskal toponimia danetan era-tua dago. Orain daia 200 urte euskaraz egiten zuten. Emengo itzak eta oiturak Jose Antonio Gonzalez Salazar'ek jaso ta argitaratu ditu.

Bernedo'tik, berebillez, Baiauri igaro ondorean bizpairu kilometrora, ezkerreta artzen genuen Laño'ra joateko bidea. Erregebidetik aterata, aidapa zerbait igotzen da. Erreka eskubi aldetik gelditzan zaigu. Erreko ortara iristerakoan, bide ondoko zelaiak, arrizko mendiak estutzen dituzte. Toki itsi ori ate bat bezala geiditzen da. Bi aldetik mendaia, orman antzera zabaitzen eta igotzen dijoa. Bi aldetatik mendiak saietsetik arkaitza agertzen du.

El complejo de iglesias rupestres de Laño

El pueblo de Laño se encuentra en el Condado de Treviño (Burgos), enclave situado en la provincia de Aiava.

Al subir al pueblo por la carretera, se pasa por una garganta, formada por dos cadenas de montes de piedra caliza. En las paredes de esos dos montes a derecha e izquierda se hallan las grutas y capillas rupestres. Dos grupos, dos nombres.

A izquierda, las cuevas de SANTORKARIA. Las dividimos en cinco grandes unidades. En la mayor parte de ellas se trata de habitaciones de pequeñas dimensiones, algunas rectangulares. Casi al final de la ladera, la roca aparece desgajada y varias habitaciones rupestres de grandes dimensiones al descubrirse. En muchas de las habitaciones se ven en el suelo sepulturas abiertas en la roca de forma antropomorfa. Aparecen también varios arcos visigóticos, una puerta con arco visigótico y bóvedas redondeadas rebajadas.

Varias cuevas excavadas en lo alto permanecen inaccesibles.

A derecha tenemos el complejo conocido con el topónimo de Goba y en ella se encuentra una llamada DOTORA. Varias habitaciones individuales aparecen excavadas en rocas conicas. En el centro del complejo se ve claramente una capilla derruida con el altar en pie. Tiene la bóveda con arcos claramente ondulados. La cámara siguiente es interesante por los elementos decorativos que contiene. Se pueden dividir en dibujos y escritura. Resaltan las figuras de un pájaro, una estrella, etc. En la escritura se lee con cierta claridad los nombres de los santos Atanasio y Primitivo; también algún fragmento de los salmos. Mas arriba tenemos varias con sepulturas. llama la atención una roca

L'ensemble d'églises rupestres de Laño

Le village de LAÑO se trouve dans le Comté de Treviño (Burgos), enclos située dans la province d'Aiava.

Quand on monte vers le village par la route on passe par une gorge formée par deux chaînes de montagnes de pierre calcaire. À droite et à gauche, dans les parois de ces deux montagnes, se trouvent les grottes et chapelles rupestres. Il y a deux groupes différemment nommés.

À gauche, les grottes de SANTORKARIA, que nous divisons en cinq grandes unités. Il y a, dans la plupart de celles-là, des chambres de petites dimensions, quelques-unes rectangulaires. Le rocher était brisé vers la fin de la pente, plusieurs chambres rupestres de grandes dimensions y apparaissent découverte. On peut voir dans beaucoup de ces chambres, des sépultures anthropomorphes creusées dans le rocher à même le sol. Plusieurs arcs wisigothiques y sont également visibles, ainsi qu'une porte à arc visigothique et des voûtes ovales.

Quelques grottes creusées en haut restent inaccessibles.

Nous avons à droite l'ensemble connu par le nom du toponyme de GOBA où l'on en trouve une appelée DOTORA. Plusieurs chambres individuelles ont été creusées dans des rochers coniques et au centre même de ce complexe on aperçoit une chapelle démolie dont seul l'autel reste encore debout. Sur la voûte de cette chapelle il y a des esquisses d'arcs que l'on remarque facilement. Ce sont les éléments décoratifs qu'elle contient qui rendent intéressante la chambre suivante. On y distingue des dessins et des inscriptions. Parmi les dessins, les figures d'un oiseau, une étoile, etc., se détachent nettement. Les noms des

LAÑO'KO BIDEA
(Camino de Laño)

Mendi tartean zeiaia datza, goruntz igotzen dijona, zelaiaren gaiñeko aldean mendiak ondo ixten dutela erria. Erria erdi izkutuan, ondo babestua, arresi antzeko zerbaitz inguratua. Erri barrena erosoa gelditzen da; bizpairu kalc, Elizaren aurrean enparentza zabala ta iturri ederra. Udara igarotzeko tokia ezin obea. Elizaren aldetik, gaiñean arkaitz bat ikusten da. Len antxen zegoen San Pelayon eiizatxo; gaur ez da aztarnik gelditzen. Erritik goraxeago mendi aldeera, zugaitz tartean Santa Marina elizatxo berritua. Kobak errira iritsi aurretik, bideak menditartea igaro-

tzen dauan bezin iaster bi aiderdietako arkaitzen saietsean garbi asko ikusten dira ta berealaxe ezagutu naia esnatzen digute. Bi alderditan errira goazela errenkan daude, ezker eskubi. Ezker aldean diranak, Santorkaria (Santa Leokadia) izenekoak. Eskubikoak berriz, Dotora izenarekin ezagutzen dituzte.

Orain arte beti, Santorkaria delako koba ikustera etorri nintzan. Dotora delakoa berriz, ienengo aldiz aurtuen. Emengo xcetasunak bizpairu egunetan jaso genituen.

desgajada **con** una sepultura labrada en la cima. Un poco mas abajo realizo excavaciones jose Miguel Barandiaran encontrando sepulturas con las tapas de piedra y esqueletos en el interior.

Llama la atencion en algunas camaras una serie de hornacinas con el arco un tanto en forma de herradura, asi como el hueco junto al altar. A menudo se advierte una especie de argollas labradas en la piedra con la finalidad de suspender objetos o de atar animales.

Con ocasión del Congreso nacional de arqueología, celebrado en Vitoria en 1975, se han celebrado varias visitas a las grutas de LAÑO, las más importantes han sido acreditadas.

saints Athanase et Premitif sont par ailleurs également lisibles parmi les inscriptions, comme quelque fragment des Psaumes. Nous avons plus haut quelques chambres contenant des sépultures. Un rocher attire l'attention avec sa sépulture façonnée à son sommet. Mr. Jose Miguel BARANDIARAN effectua des fouilles. Un peu plus bas et y trouva des sépultures à couvercle de pierre avec des squelettes à l'intérieur.

Notre attention a également été attirée par toute une série de niches à arc en fer à cheval ainsi que par le trou à côté de l'autel que nous avons repéré dans plusieurs de ces chambres. On y remarque parfois une suite de cercueils travaillés dans la pierre, destinés à la suspension d'objets ou à lier d'animaux.

LAÑO'KO B!DEA
(Camino de Lano)

Santorkaria

Bide bazterrean, berebillia utzi ta Santorkaria ize-neko kobetara ezker alderago genuen. Lursagar sail ederra igaro, mendia igotzen asi ta aurrez aurre arkaitz batean bi bizitza bezala egiña dago. Bekoa lurra-ren neurrian, bestea gaiñean goien. Gora igotzeko malladi luzeak bear dira. Erabat mendian daude; inguruan usai gozozko belarrak ugari, elorria, sasia, urritza.

Errenkan dauden bezala agertzen ditugu:

1 B e k o k o b a n gela bakarra dago.

Beko atearen goiko aldean zulo audi bat; eskubira ate baten antzeko sarrera ta tarte ortan iru zulo txiki ageri dira. Goiko atearen gaiñeko aldean bi maillan antzeko errenkak. Esan beza-la ez dugu ikusi.

Ogei metrora beste zulo bat egiña dago arkaitzan, gela baten antzekoa: zabala, 0'63; luzea, 1 m; gora, 1'20 m.

Ondoko tartean arkaitzak mutur zorrotza dauka baita itxura polita.

2 /

Lenengo kobatik 60 metrora, beste koba zabala; 12 iliobi, 2 sarrera ta abside baten antzeko tokia. Eskubikoa perra antzeko arkuaren itsurakoa.

Bi alderdietako ormak, sapaia jotzean pixko bat borobiltzen dira.

Zulo bat eskubiko atearen gaiñeko aldean.

3." Goraxeago bestea

3 illobi. Atearen ondoan zulo bat.

4." Sarreran basoak inguratzen du. Auntzago beatea.

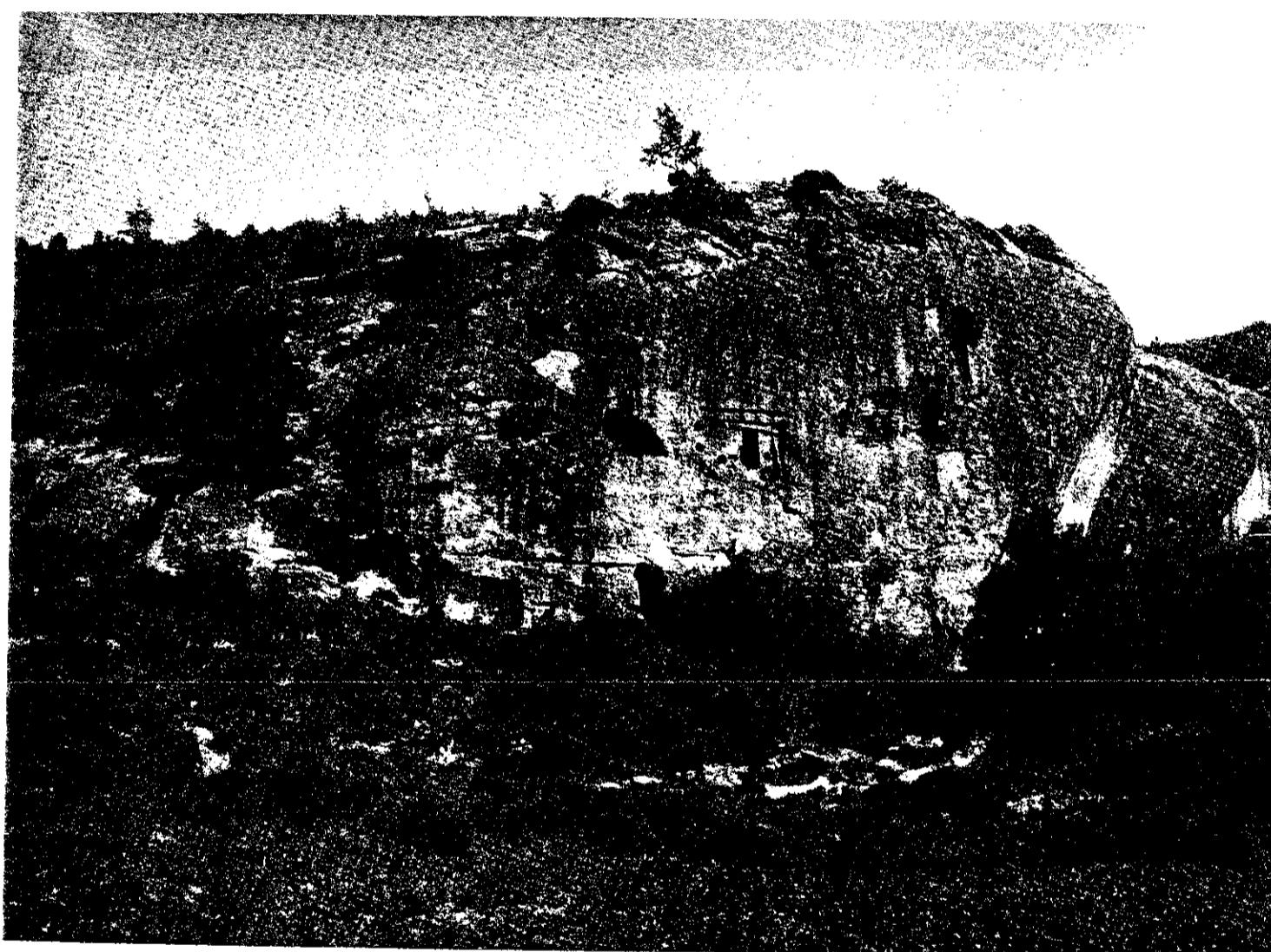
Gorago dugu, arkaitz zabal batean bizitza aundia egiña gela askokin. Goba aundia Santorkaria izenarekin ezagutzen dute.

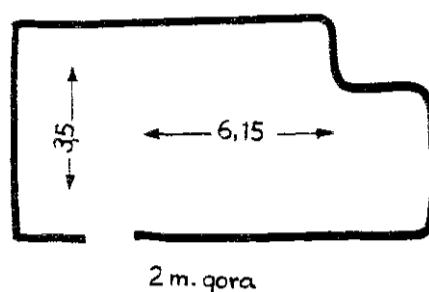
Emen noizbait arkaitza autsita goitik bera erori zan. Arkaitz puxkatua ikusten da goien ta beran arriak eroriak. Zenbait gela izendakoen astarnak arkaitzaren ianda aldetik ageri dira. Noiz autsi ote zan arkaitz au gaidezka ibilli nintzan. Napoleon'en gudan edo karlisten garaian polbora gorde ta egunen batean su eman ote zioten nion. Ezezkoa eman zidaten. Tximistak egin zula, zarrak diote.

Malkorraren aldetik arkaitz bat autsia ta goien bi buruko leyo txiki perraren antzekoa.

Landa aldera dauden arrizko malladiak igo bear eta toki zabal bat geiditzen da agerian ta ezker aldera sarrera; gela audi bat. Atea arkaitzen cgiña sauren antzekoa. Illobi asko zoian baita saietsean, danera 15.

SANTORKARIA

Sapaia pixko bat borobiltzen da. Atzeko aldera sarrera ta beste gela "(bi illobi).

Geia auetik eskubira gelatxoan ta sarrera bisigotiko arkuakin.

Baiilara aldera aurrez aurrc, beste ate orren eskubi aldera gela, sarrerak eta leioak bat egiten dute; illobiz josia dago danera 12 ta eskubiko zokoan ontzi bat bezala arrian egiña. Bataio pontea ote?

Landa aldetik eskubira, oraindik beste bi maillak jetxita, beste koba bat eta ondoan bes-tea sarrera zabal zabaikin era bat irikia (15 iilobiekin).

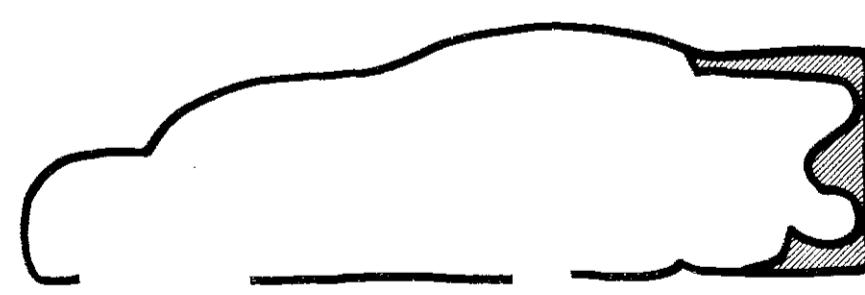
Azkena, zuio bat.

' Urruntxoxeago, gela autsiaren aztarnak eta arkaitz audi bat eroria.

Bizitza onen gaiñean, beste gela, oñetako bat-en antzeko sarrerakin.

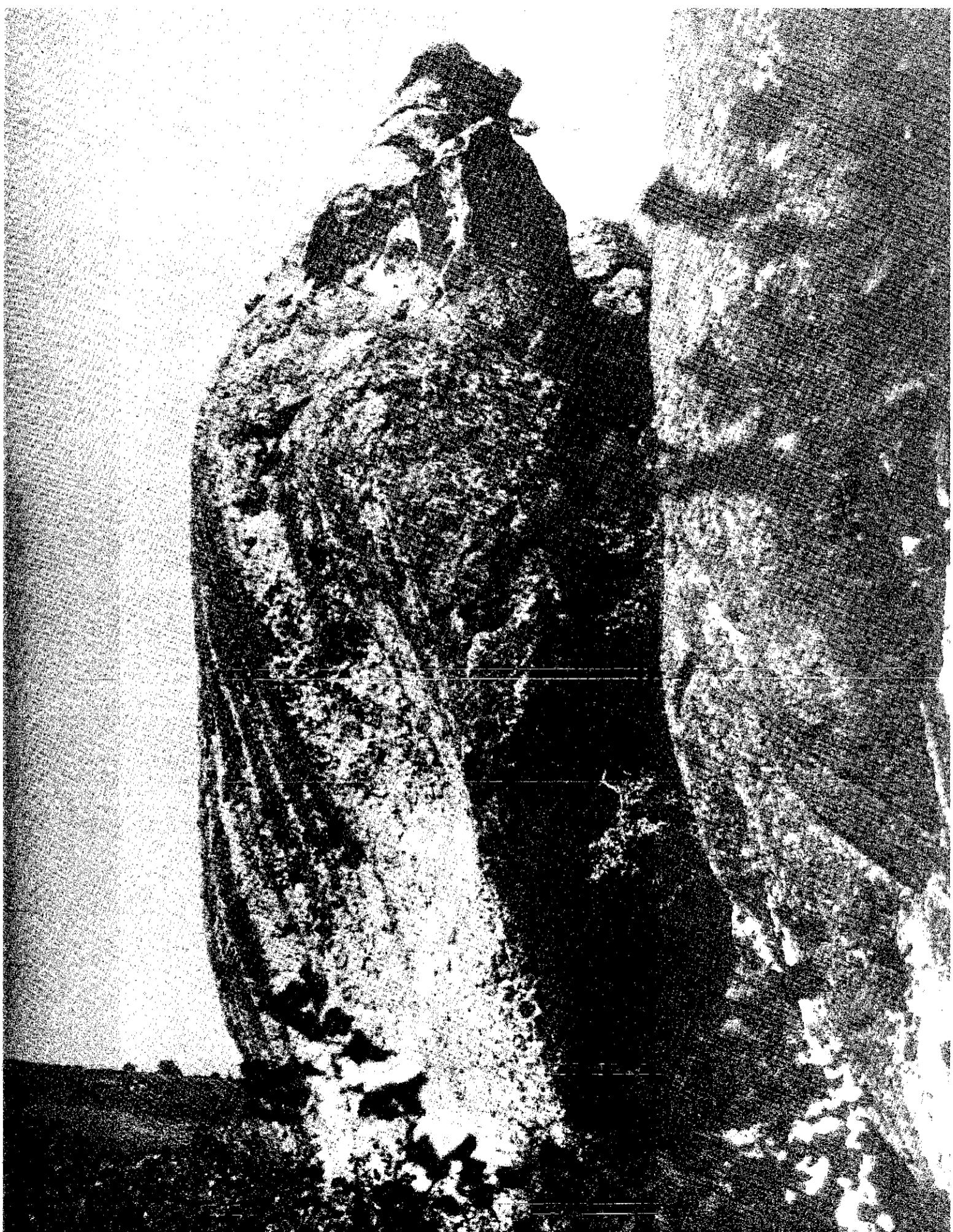
Arkaitz audi ontatik urruntxoxeago zulo txiki bat.

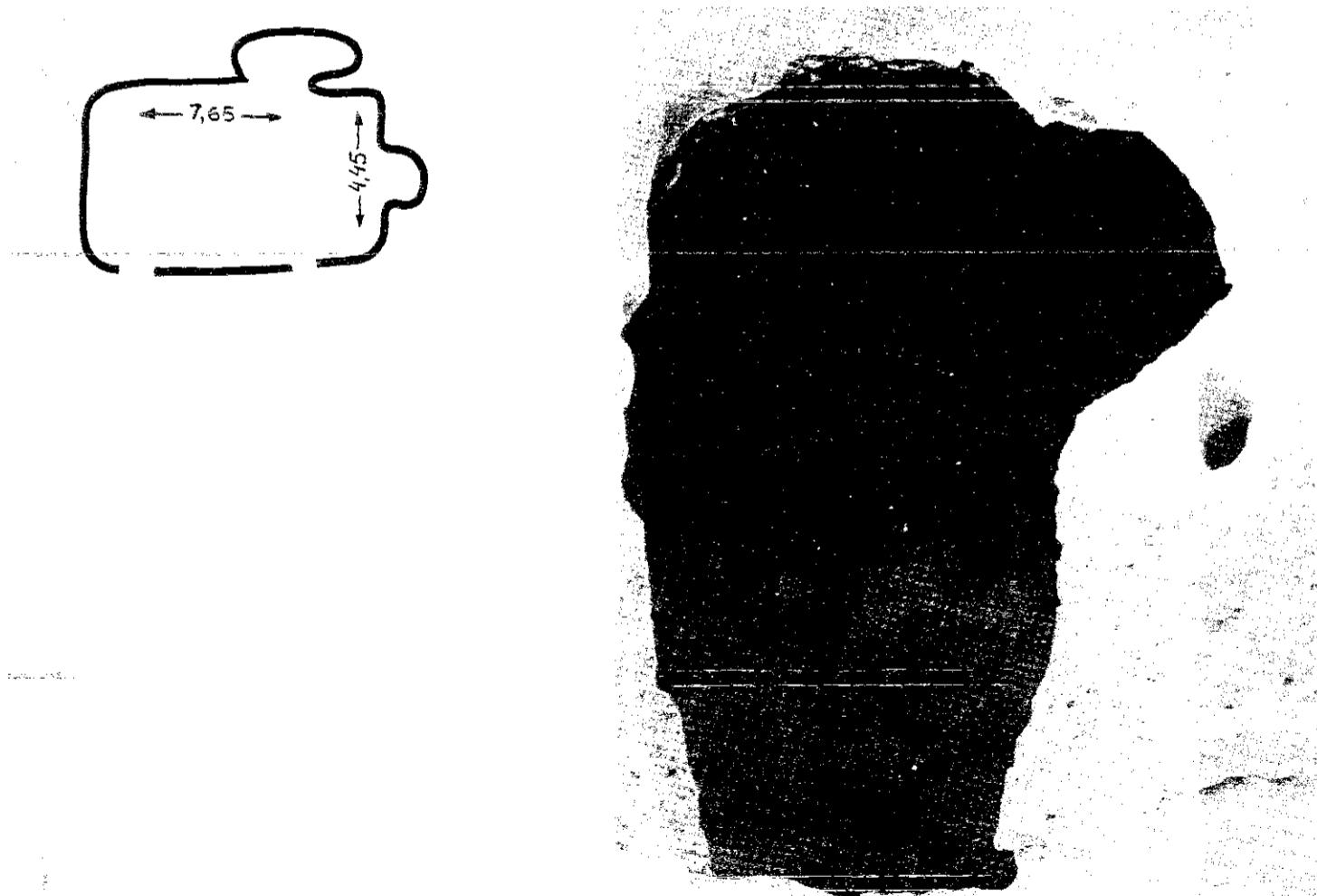
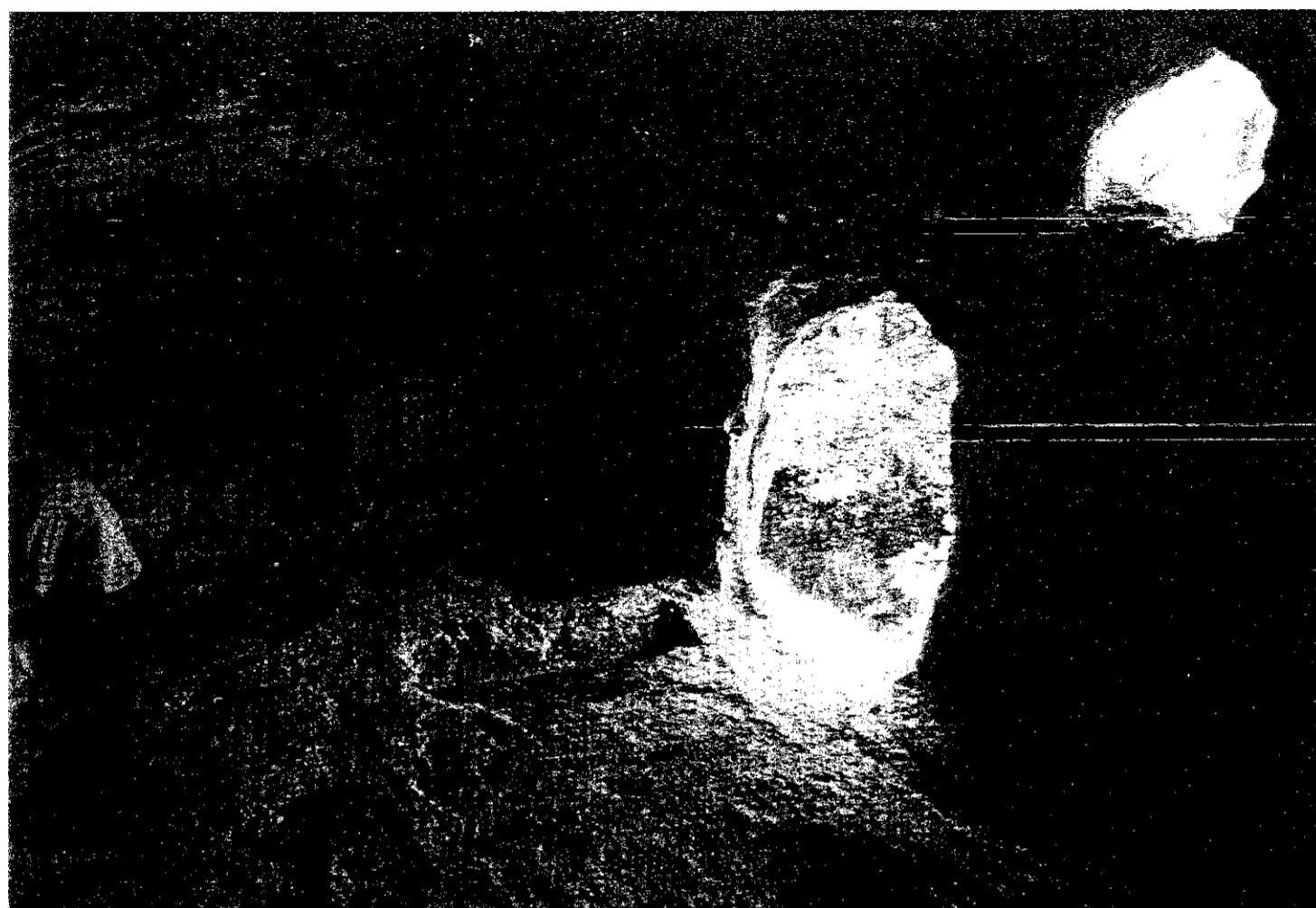

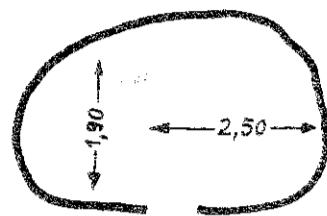

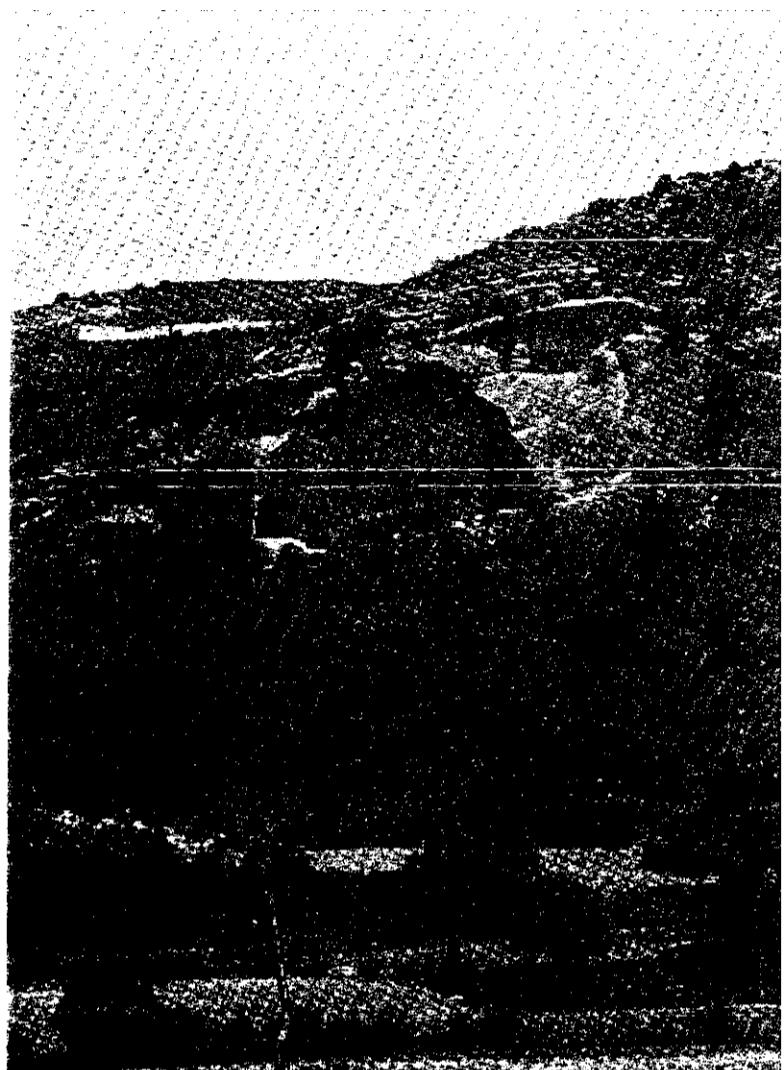
Barandiaran'en fiburutik artua

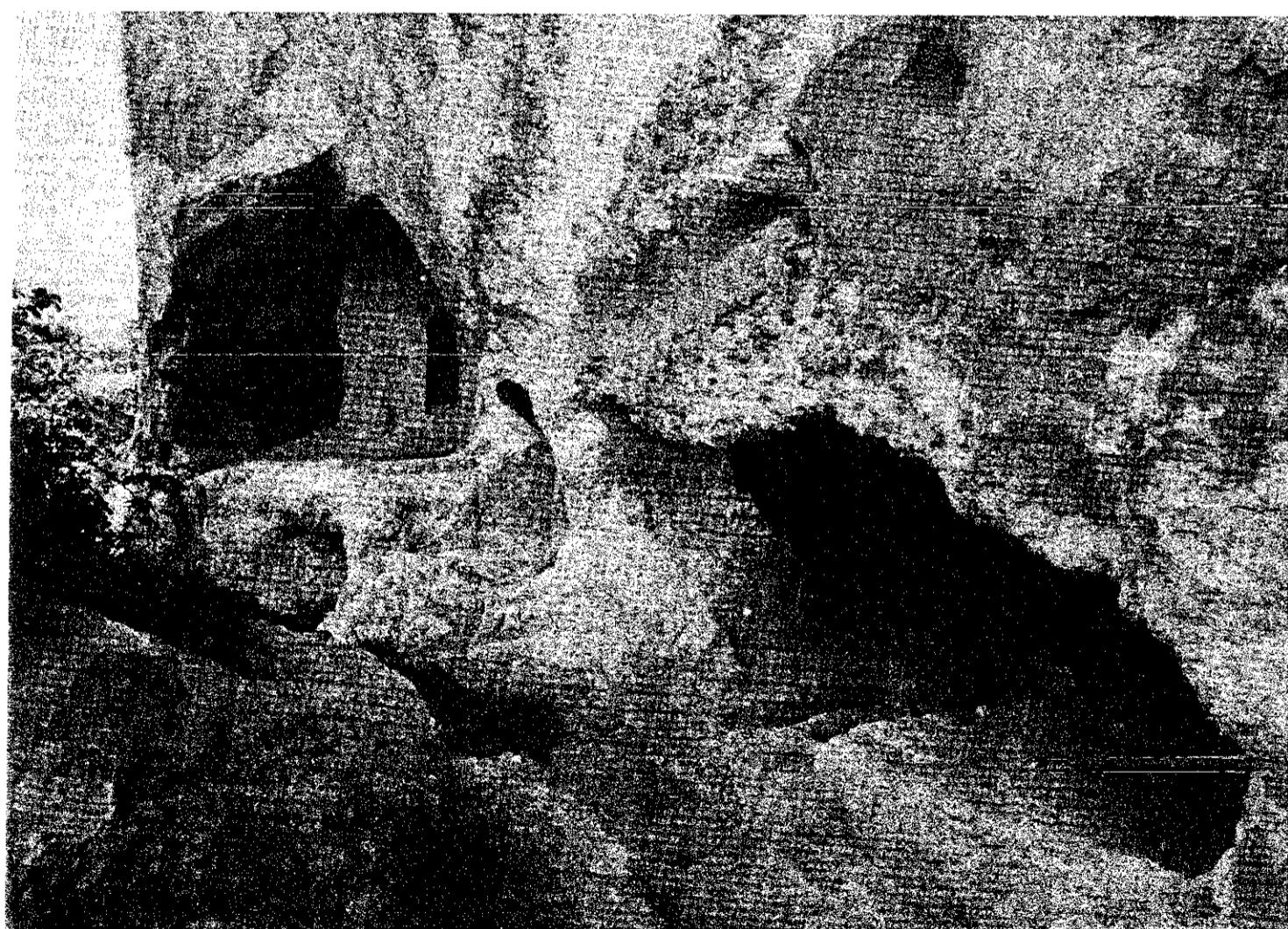
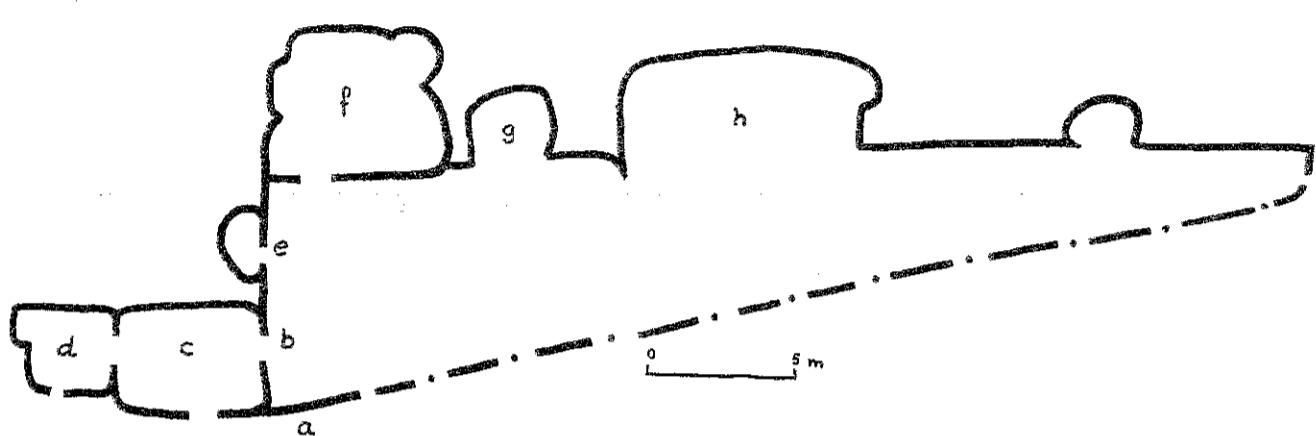

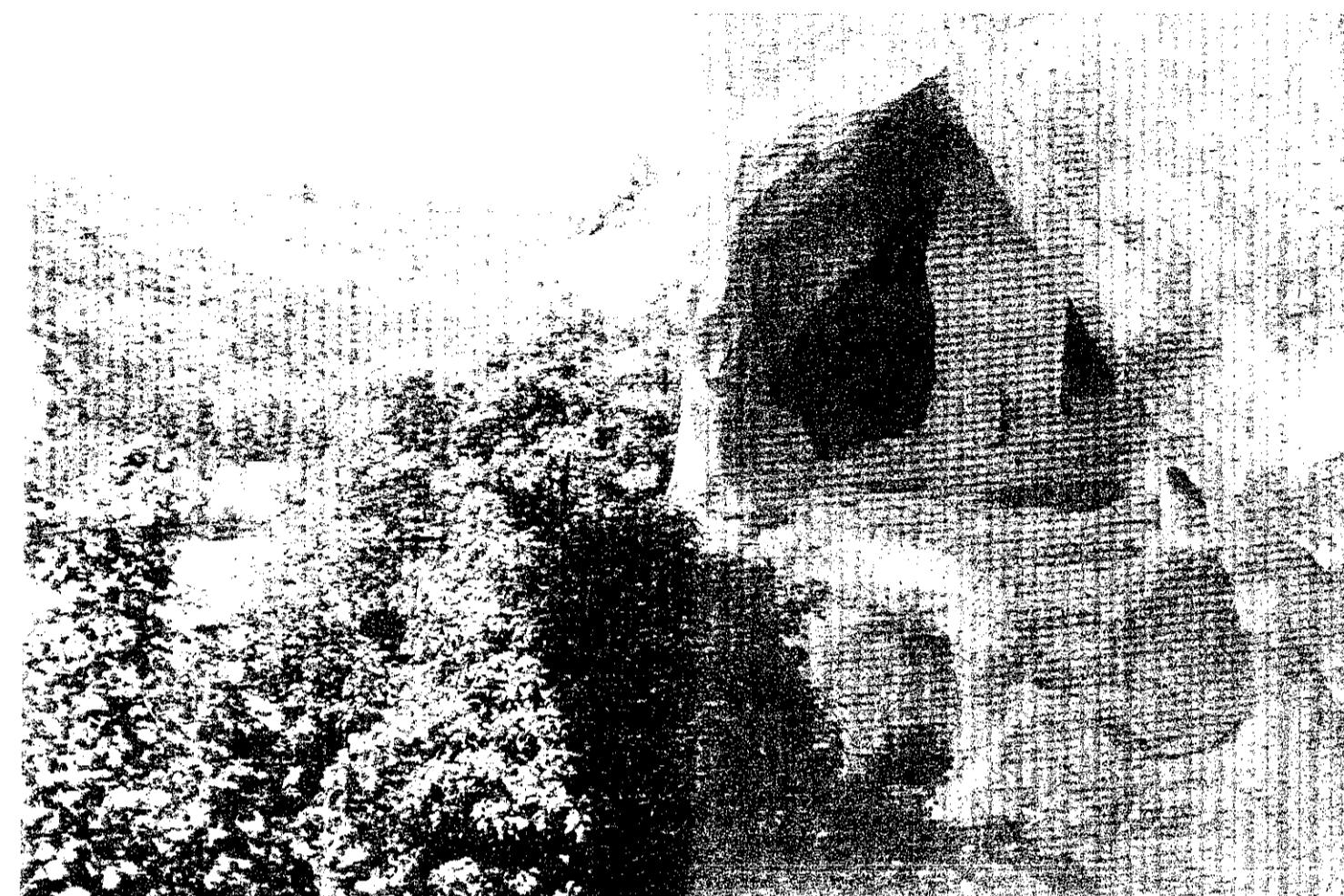

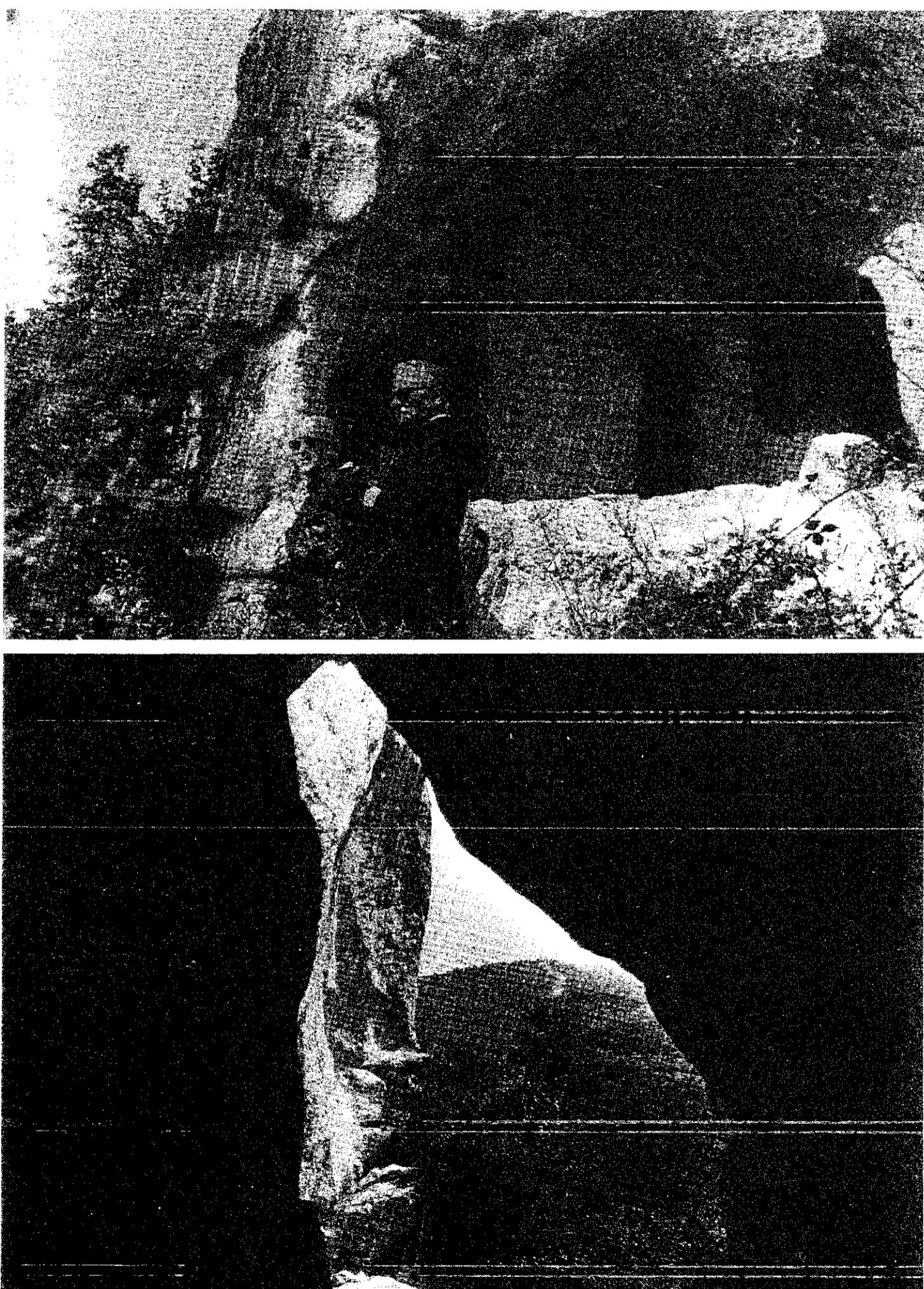

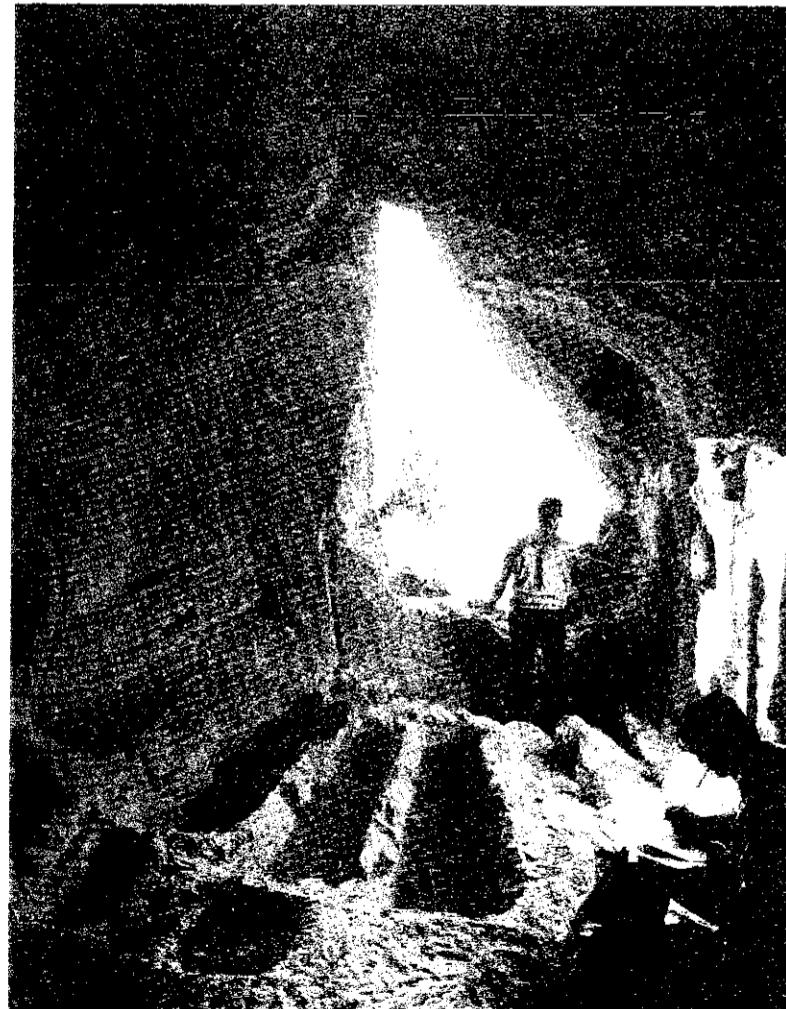

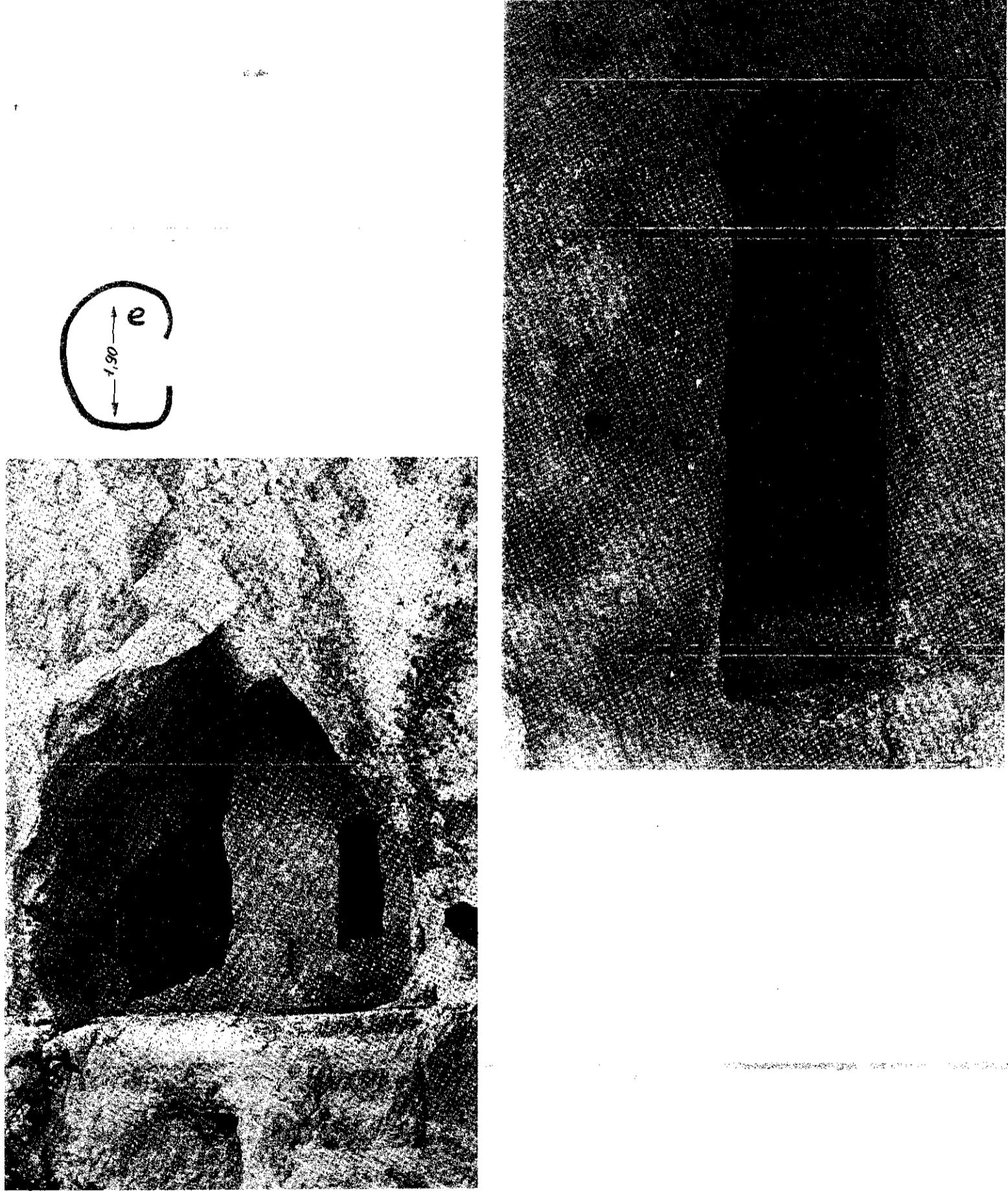

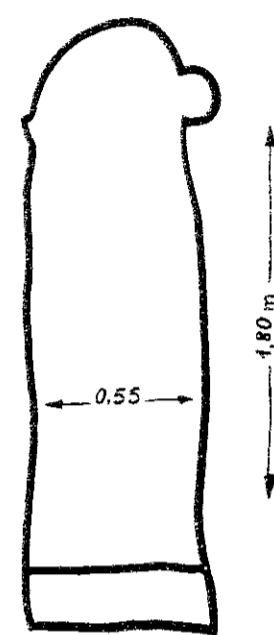

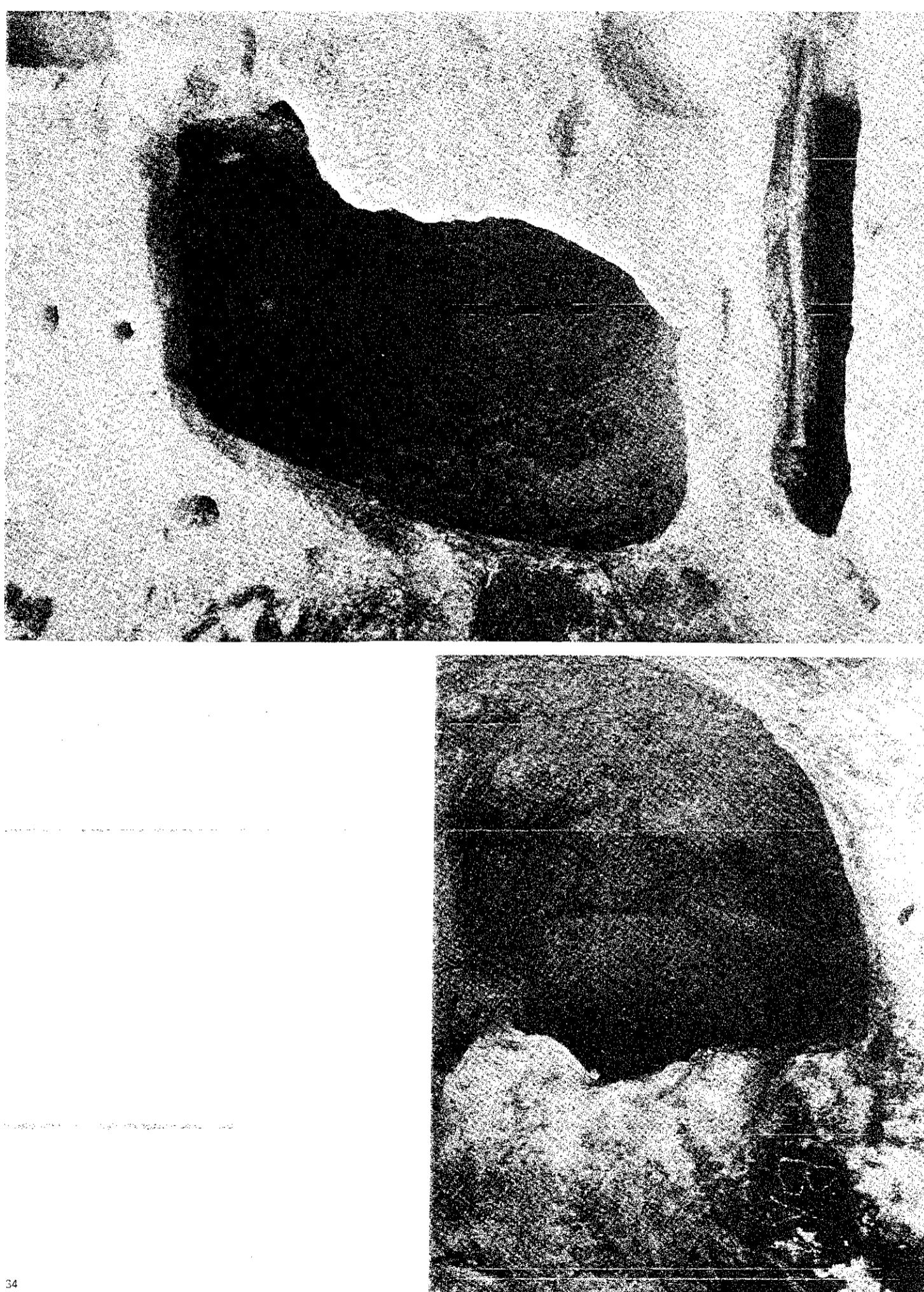

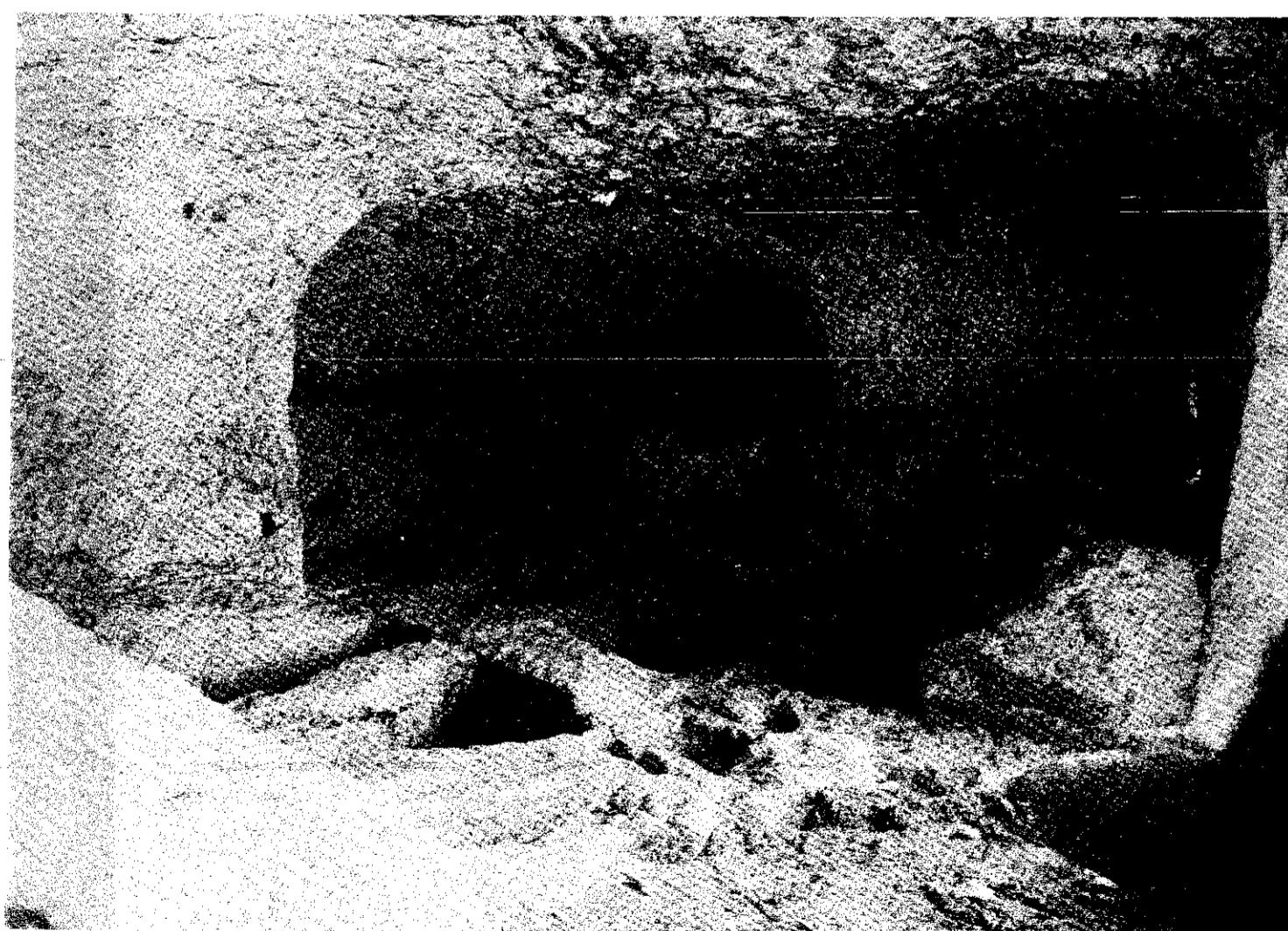
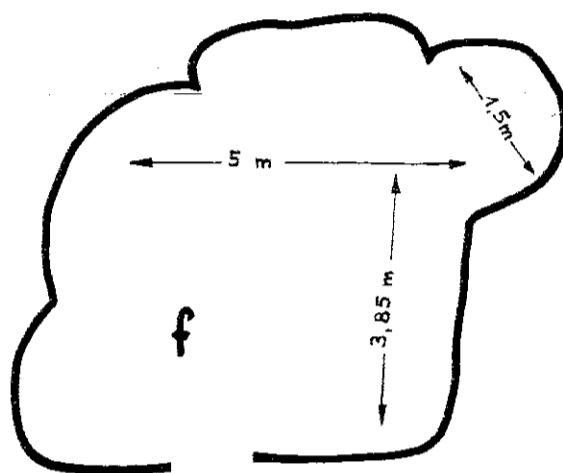

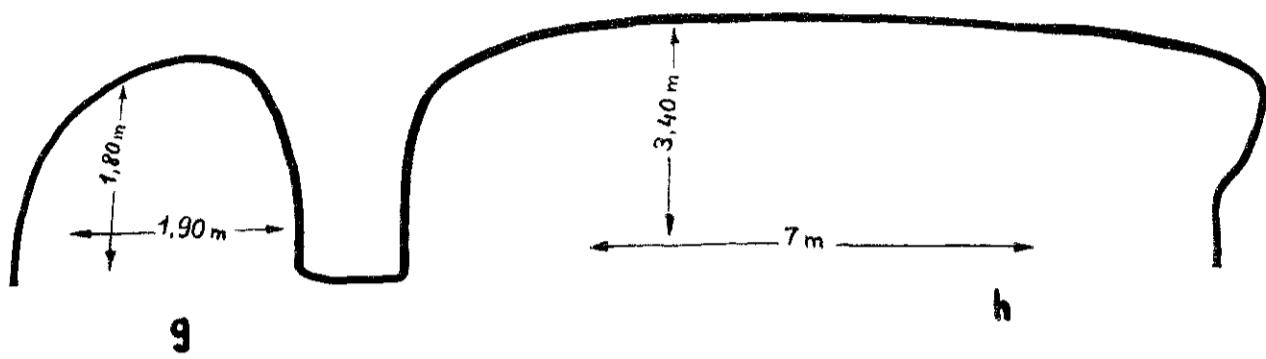

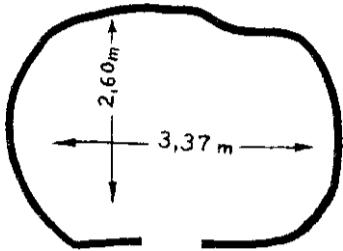

DOTORA

Dotora

Santorkaria mendi ontatik jetxi, Laño'ko bidera atera, patata sai bat baten barrena joan, Laño izcneko erreka igaro, beste aidean patata sail txiki bat soro baten muturrean barranca ibili, aldapa igo ta aurrean arkaitz bakarra. Emen asten dira kobak. Alderdi oneiri Goba izena ematen diote.

Arkaitz bakar batean, mendi aldera atea ta barrenean gela.

Iru illobi daude, bi zolan eta bestea orman.

Errialdera, ezkerrera, bigarrena mutur zorrotzakin arkaitz bakarrean; gela bakarra. Zolan iru illobi ditu.

Gela bakarra. Bi illobi; bat zolan, bestea orman.

Goraxeago bizpairu zulo arkaitzan, bi neurri tan egiñak daude. Lenengoa berago, urrena goraxeago. La Dotora izenarekin ezagutzen dituzte errian Dotore itza errromatarren itza euskalratua ote? Gipuzkoan Dotorea esaten dugun bezala...

Berako gelak, zati aundienak puxkatuak daude. Elizatxo baten antzeko gela aundi baten aztarnak ageri dira. Dotora'ko arkaitz zuio aue-tan Jose Migel Barandiaran lanean ibillia da. Berak 1968 garren urtean argitaratutako separa-ta ibilli nuen koba auek ikustera joan nintzanean. Ara emen Barandiaran'ek ematen ditun xeetasunak: Bean elizatxo baten antzeko gela,

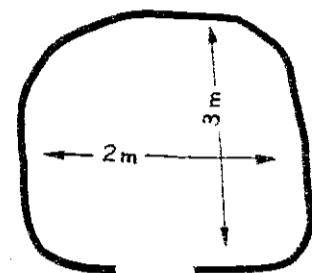
erdi autsia. Eskubi aldean abside bat bezala (erdi eroria) ta barrenean aldare antzeko arri^ arkaitzan egiña. Aldarean eskubiko aldean zuloa (40 cm iuzean, 20 gora 25 barrena).

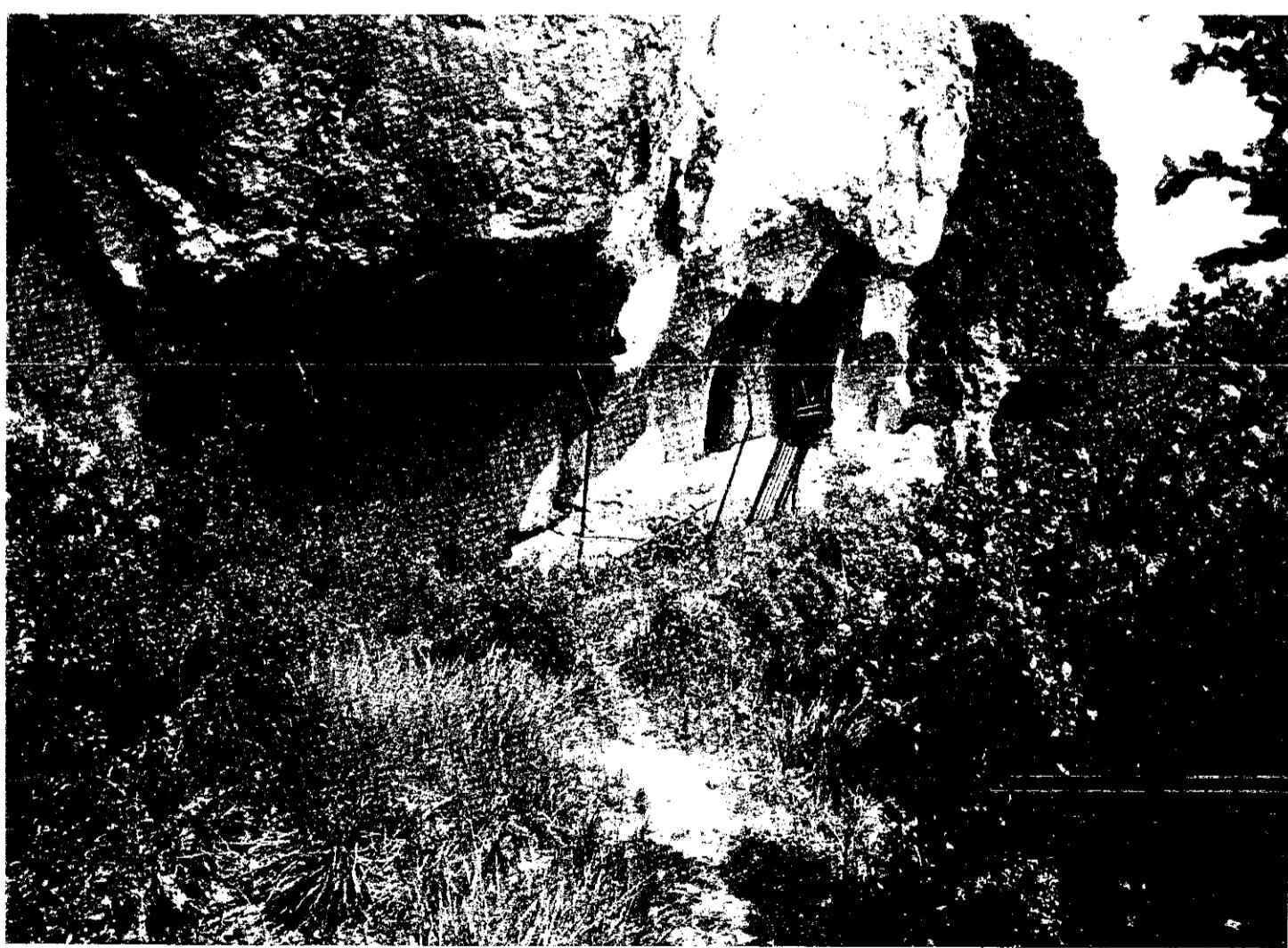
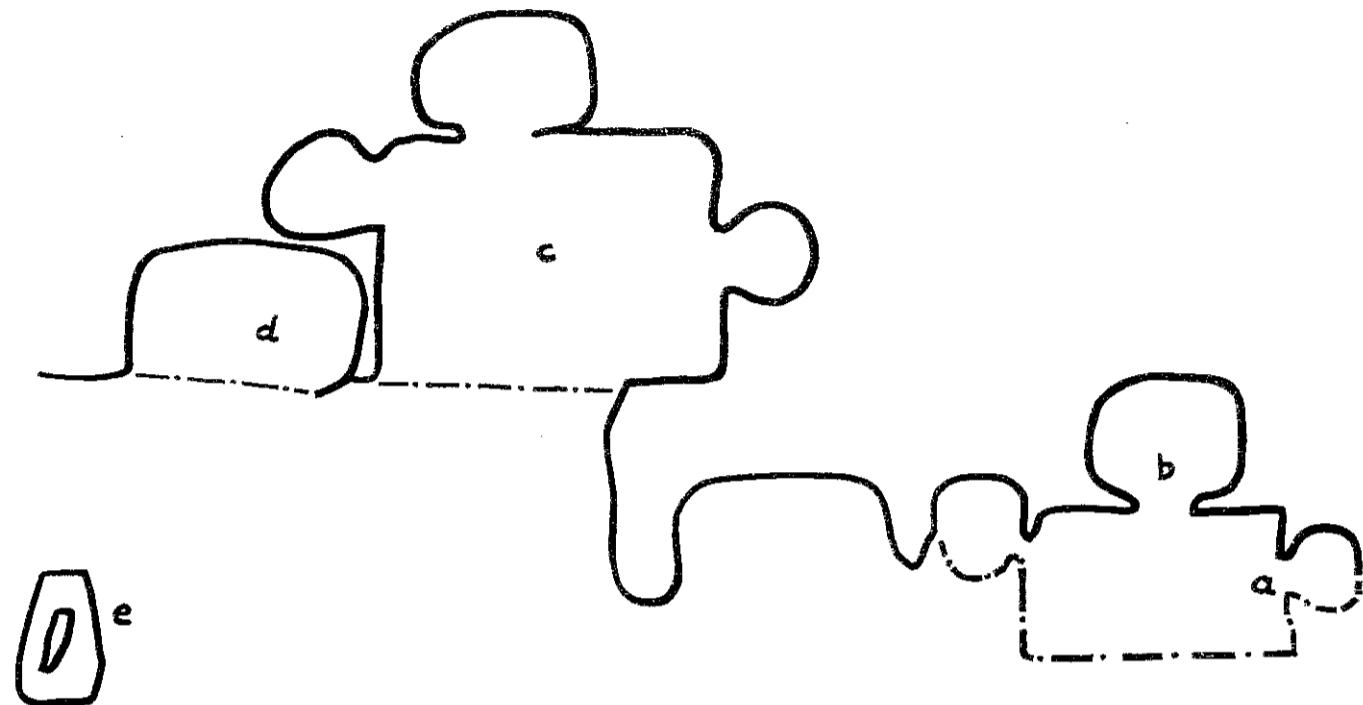
Abside orren sarrera, atea ta arkua, abside bezala egiña erdi eroria.

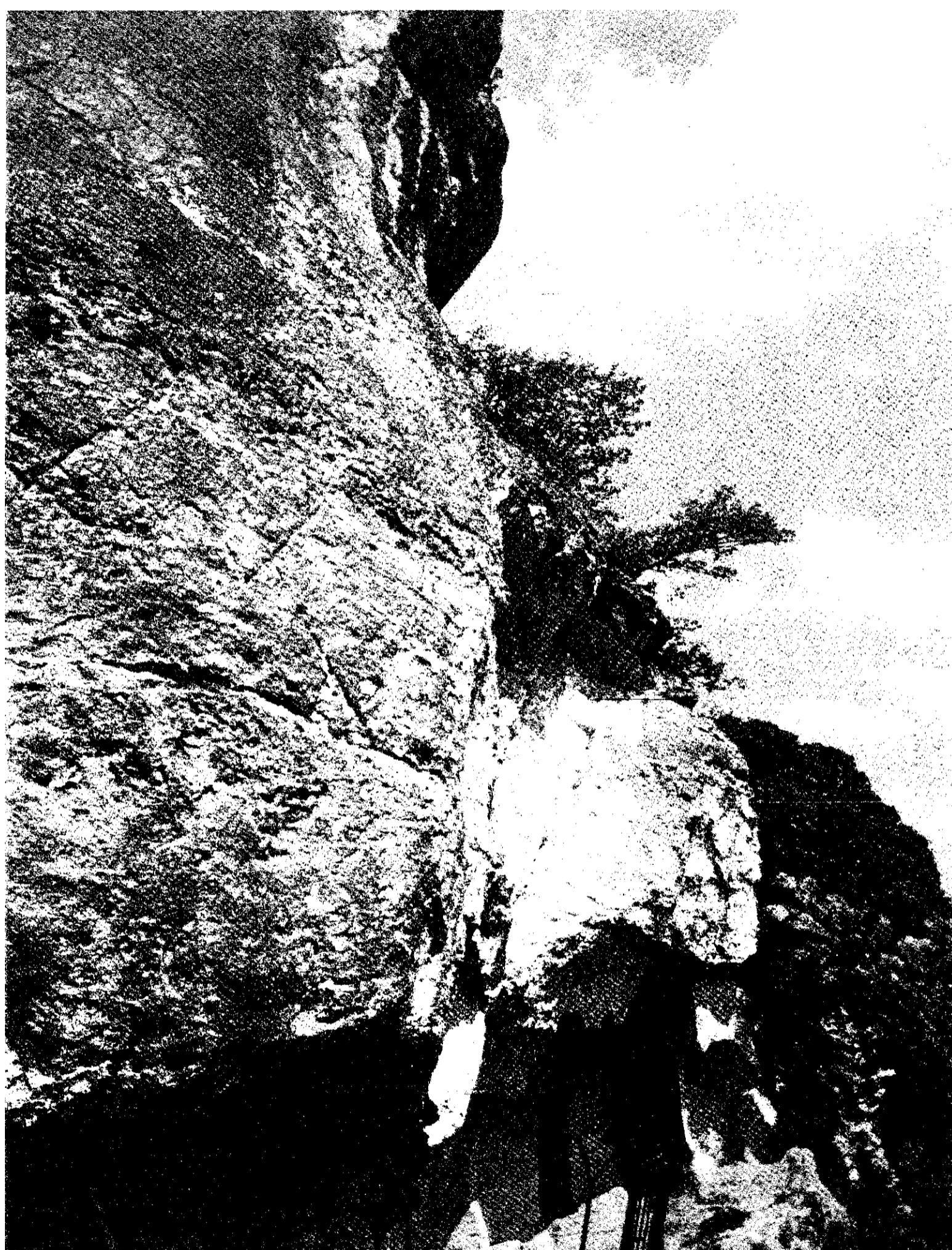
Ormarcn erdian atea ta geia audi bat. Gela ortan eskubi (I, 80 gora) iliobi bat 60 cm gora, ezker zolan beste illobia.

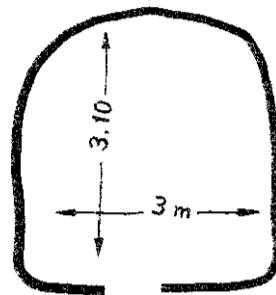
Elizatxo onen sapai-an arkun antzeko esku Iana. Gela erdi erori onek elizatxo baten antza dauka, aldarea aide batean, arkuak ianduak sapai-an. Orain daia seiren bat urte Iradier eikar-teko kideak azantzazko burni sare bat jarri zu-ten elizatxo open aurrean, ate giltzatu batekin.

Burnizko arantzazko etsia autsia arkitu ge-nuen eta ariak moztuak. Arkaitza ontan bertan goraxeago beste mailla batean (30 mtr. gorago)

Beste gela orren sarreran ezker orman bost adarreko izarra marraztua. Atzeko aldean eskubi beste absidea. Bi abside oien ate gaiñak perraren antzeko arkua daukate.

Atzeko orman txori baten antzeko marrazkia. Geia audi onen sarreran beste gela bat dago sarrera audi batekin. Eskubi aldean, ur ontzi antzeko zuloa ta erdian illobi bat ta ezker bestea.

Gela onen aurreko aidean, Don Jose Migel Barandiaran'ck lurra aitzurtu zuan eta aspaldi garaiko bizitzaren aztarnak biilatzen ibilla zan. Bi illobi osorik lurpean arkitu zituen eta beste biren puxkak. Ezurrik eta bustin ontzi puxkak bakarrik eskuratu ditu eta Gazteiz'ko museora biali.

Lur urratu onen ezkerretan, menditik amaren bat metrora, arkaitz puxka, aspaldi eroria ta gaiñean illobia dauka.

Bestea gorago mendi aldera, beti **ezkerr3#** sarrera zabaiekin: 3 illobi. Lenengo illobiaren ondoan bi zulo.

Gorago sarrera estuakin. Bi illobi, bat orman.

Gorago, arkaitz berean bi goba bi sarrerakin esker eskubi. Tartean zulo batekin.

Eskubikoan sartuta gela aundia, eskubi zulo bat bezala, ontzi baten antzera bi illobikin: ezker ian illobi.

Ezkerreko orman leyo bat beste geia batera ematen duna.

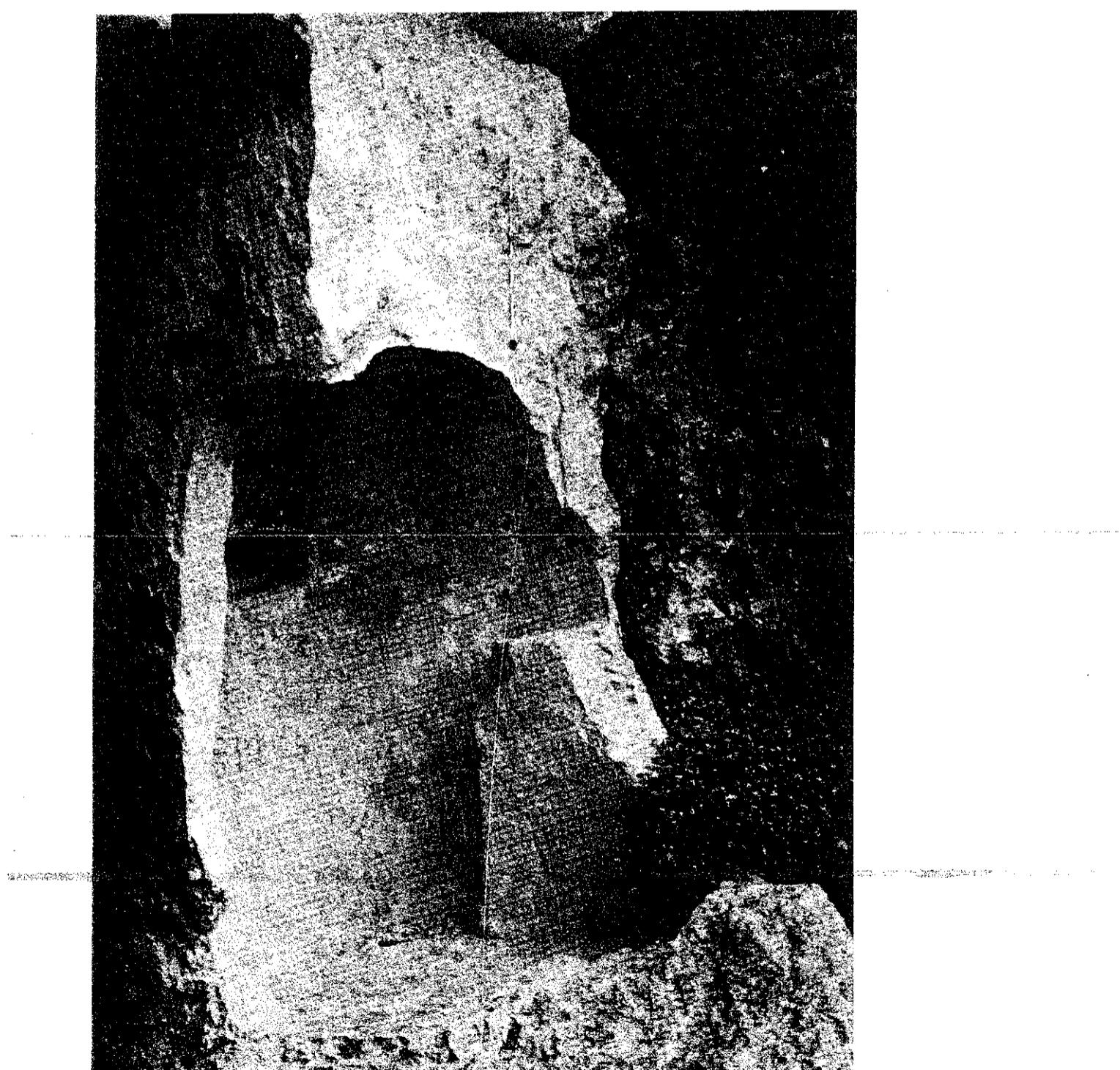
Ezkerreko gelan ezker, ontzi bat bezala illobia goien eta bean bestea, eskubi goien bi illobi ta zolan bestea.

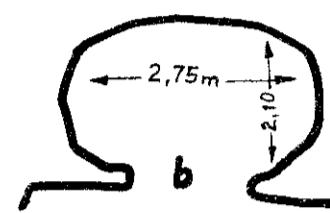
bi zulo egiñak daude, egitazko zulo aundiak dira atea-ren antzarik ez daukatenak.

Lenengo, sarrerako gelak, beko elizatxoaren plano berdiña deuka, aundixeagoa da.

Elizatxo ontako ormetan marrazkiak eta idazkiak latiñez egiñak deude; zolan beste zortzi illobi.

Eskubi abside bat bere arku bisigotikoarekin. Arkuren ezkerrean zulo bat orman (60 cm gora, 50 zabal, 30 barrena). Arkuren ondo ondoan, lizatxoaren orman, bi santuen izenak idatzita, goien «ATANA» eta beran «SCTPRI-MITIV». Ba daude beste csaldi geiago idatzita. (Dominus qui fecit...). Barrengo orman atearren aurrean, gela baten beste sarrera; eskubi zulo bat orman (40 cm gora, 35 zabalean, 17 barrena).

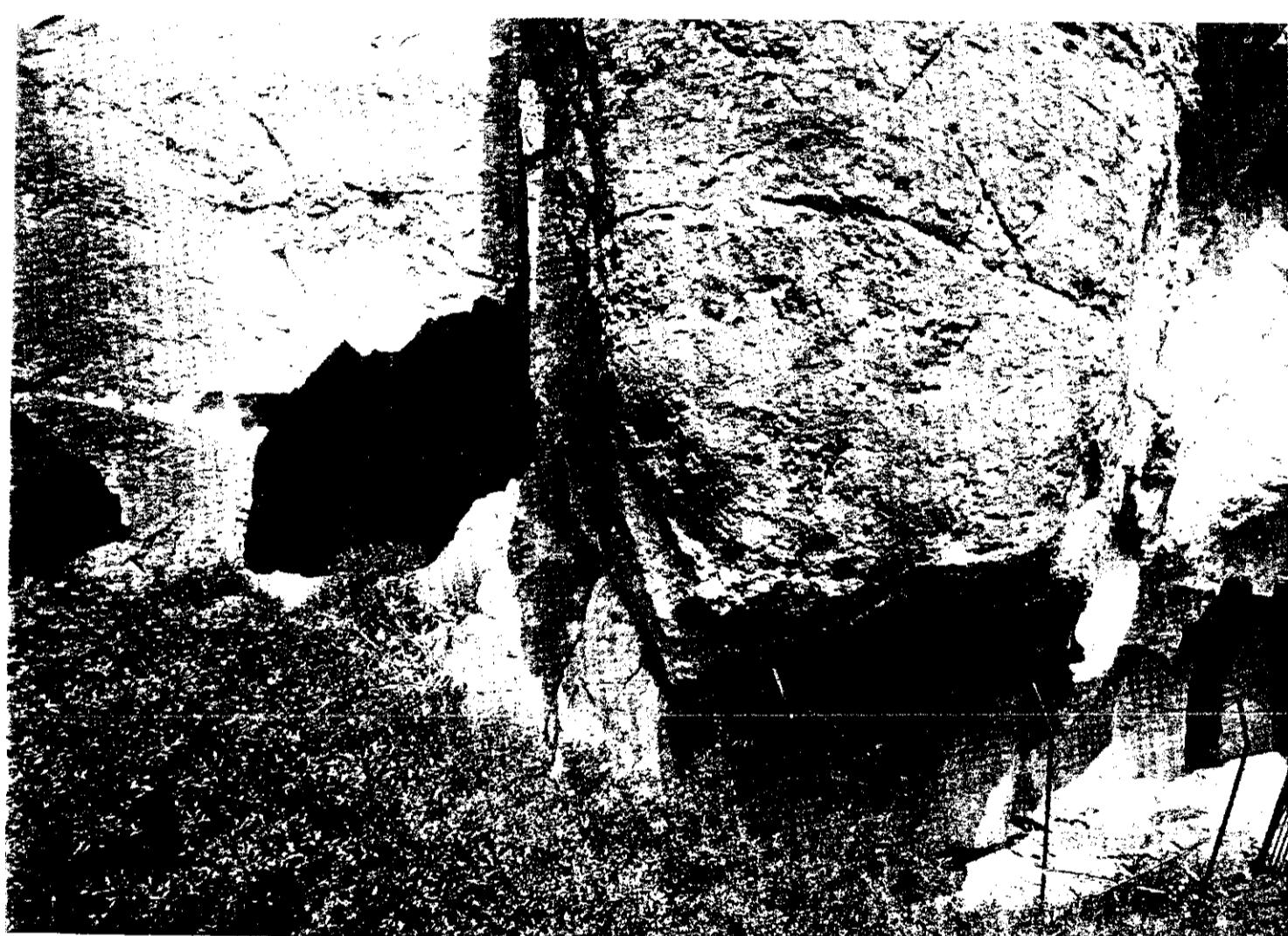
Besten esanak

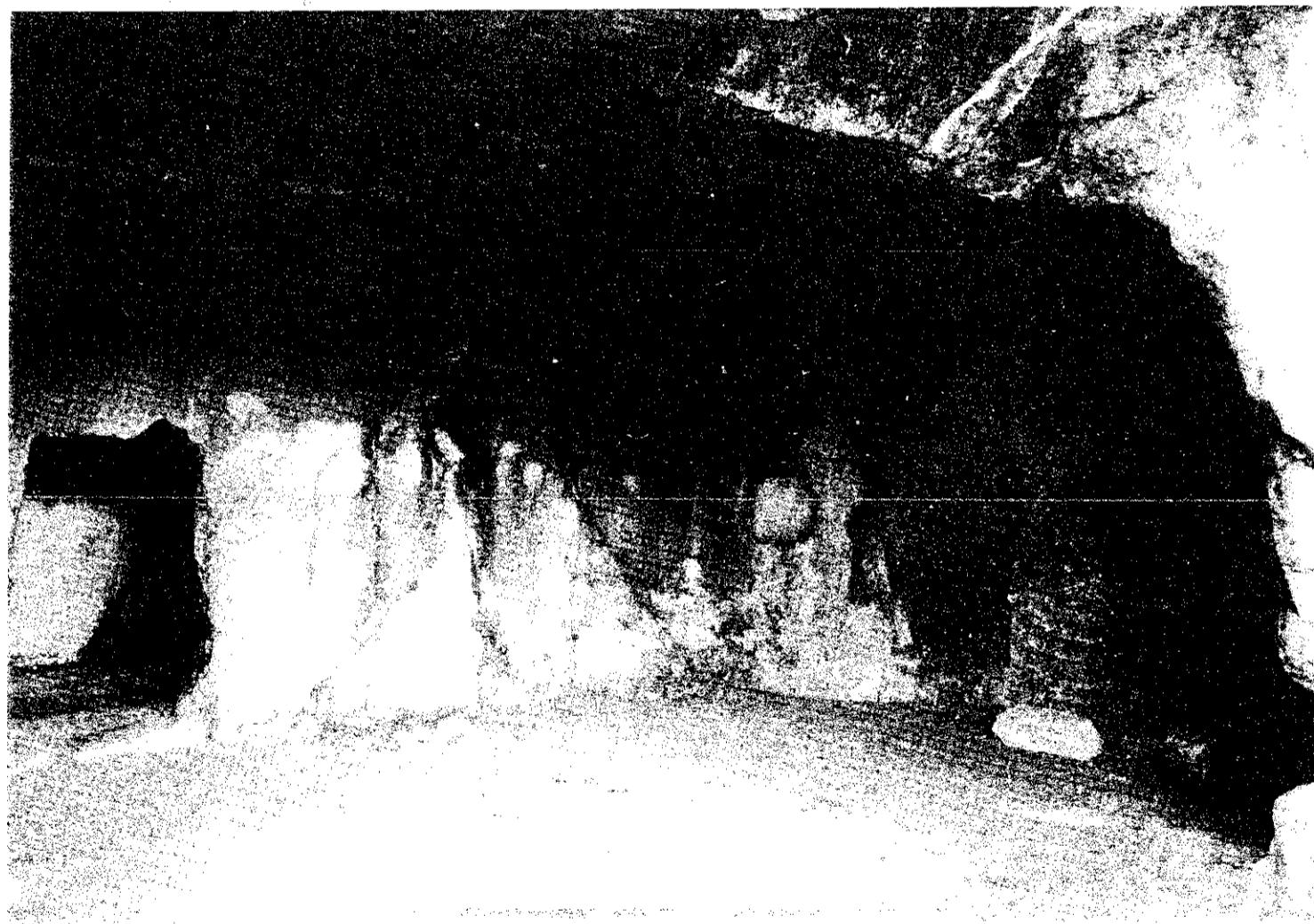
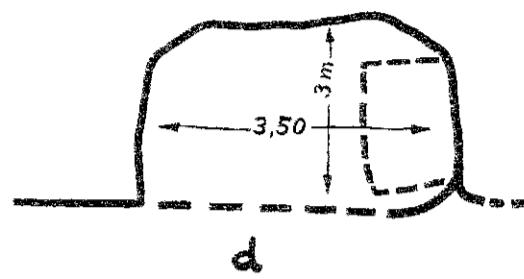
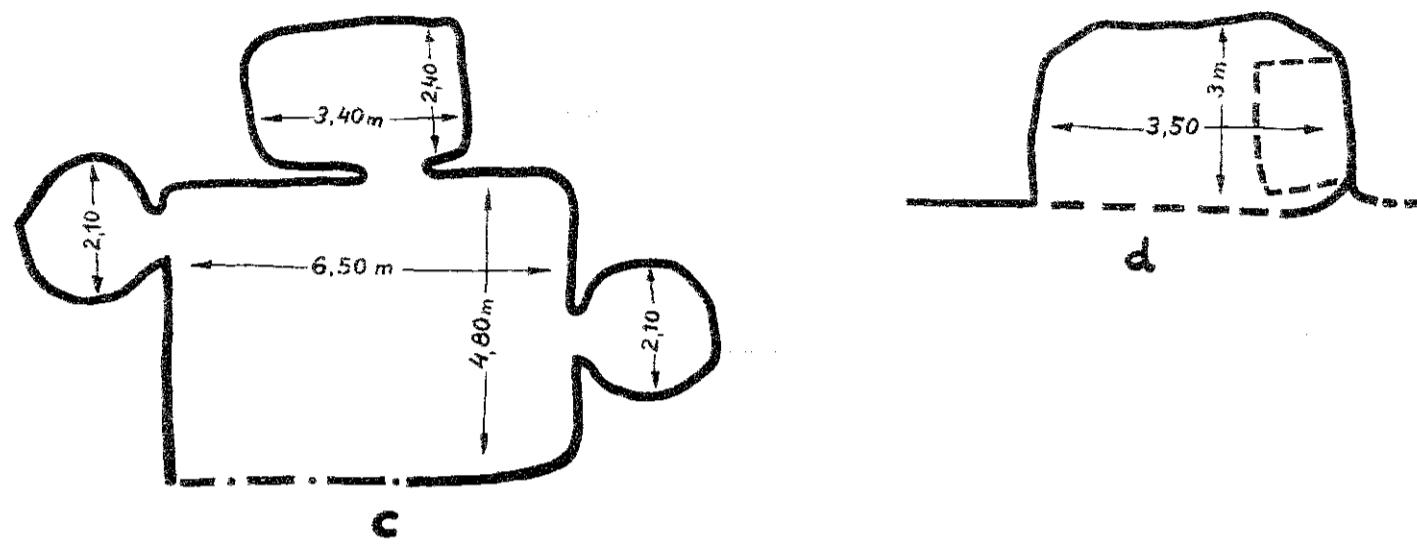
Barandiaran Jauna 1917 garren urtean etorri zan lenengo aldiz. 1923 garren urtean berriz ikusi zituen emengo kobak. 1968 garren urtean lurra urratzeko dator berriz len agertu dugun bezala ta lan bat argitaratzen du ondorean guk eskuetan erabilli duguna. Lantxo orren bukaeran beste arrazoiarik cman gabe, esaten digu: «koba auetan bisigotiko arrilana-ren urratsak arkitzen dira. Kobaren aurrean illerri bat arkitzen du ta Barandiaran'entzat ilierria beti clizaren inguruan dago.

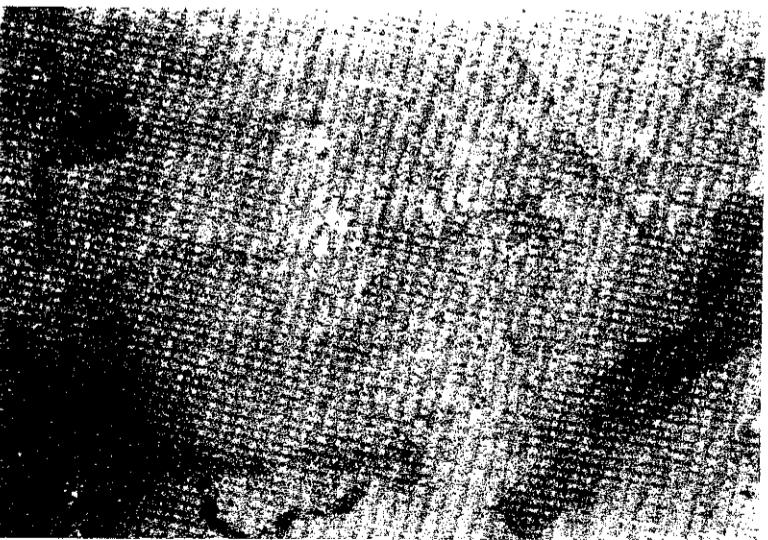
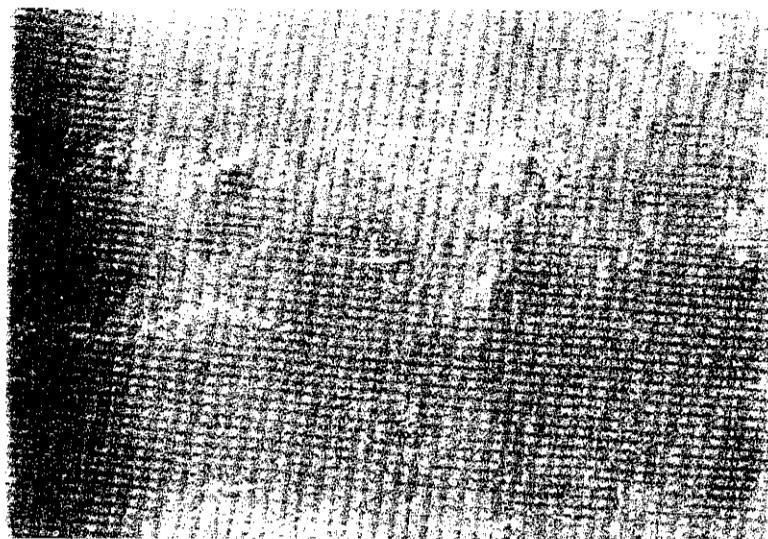
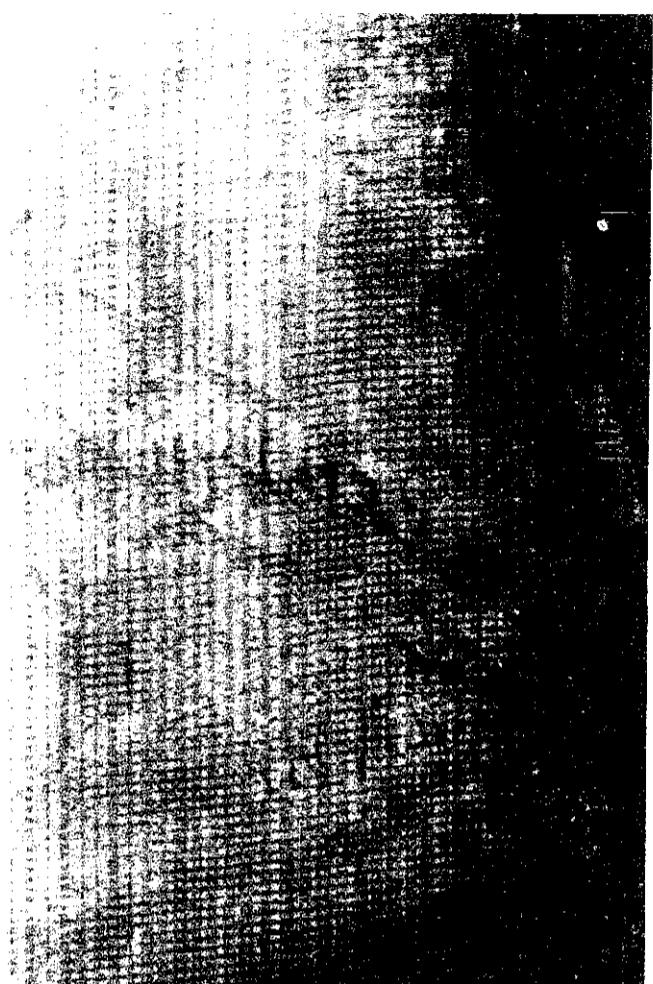
Iñiguez, irakasleak «Cattiogo Monumental de Mavarra» deiako Hburuan noiakoak diran koba auek esaten digu (eliz aundia, ormen zuloak, aidarea ta errelikientzat arrian zuioak, baita cxori marrazkiak ta idazkiak bisigotikoak, batez ere San Atanasio ta Primitiboren izenak). Lenengo aldiz bisigotiko izena 1933 garren urteko lan batean agertu zaia. dio ta gutxi gora bera X garren gizaldikoak bezaia artzen ditu ta itxuraz bat batean ustuzteia esaten digu. Orain, bere asmoz, VI eta IX garren gizaldikoak bezala dauzka.

Catalogo Monumental, Araba'ko elizbarriarenak: kobak, bakartarren bizitzak eta iilobiak aipatuz bestiak esandakoak berritzen ditu, besterik gabe.

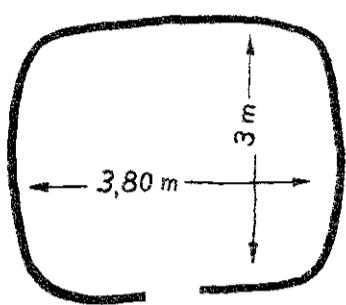

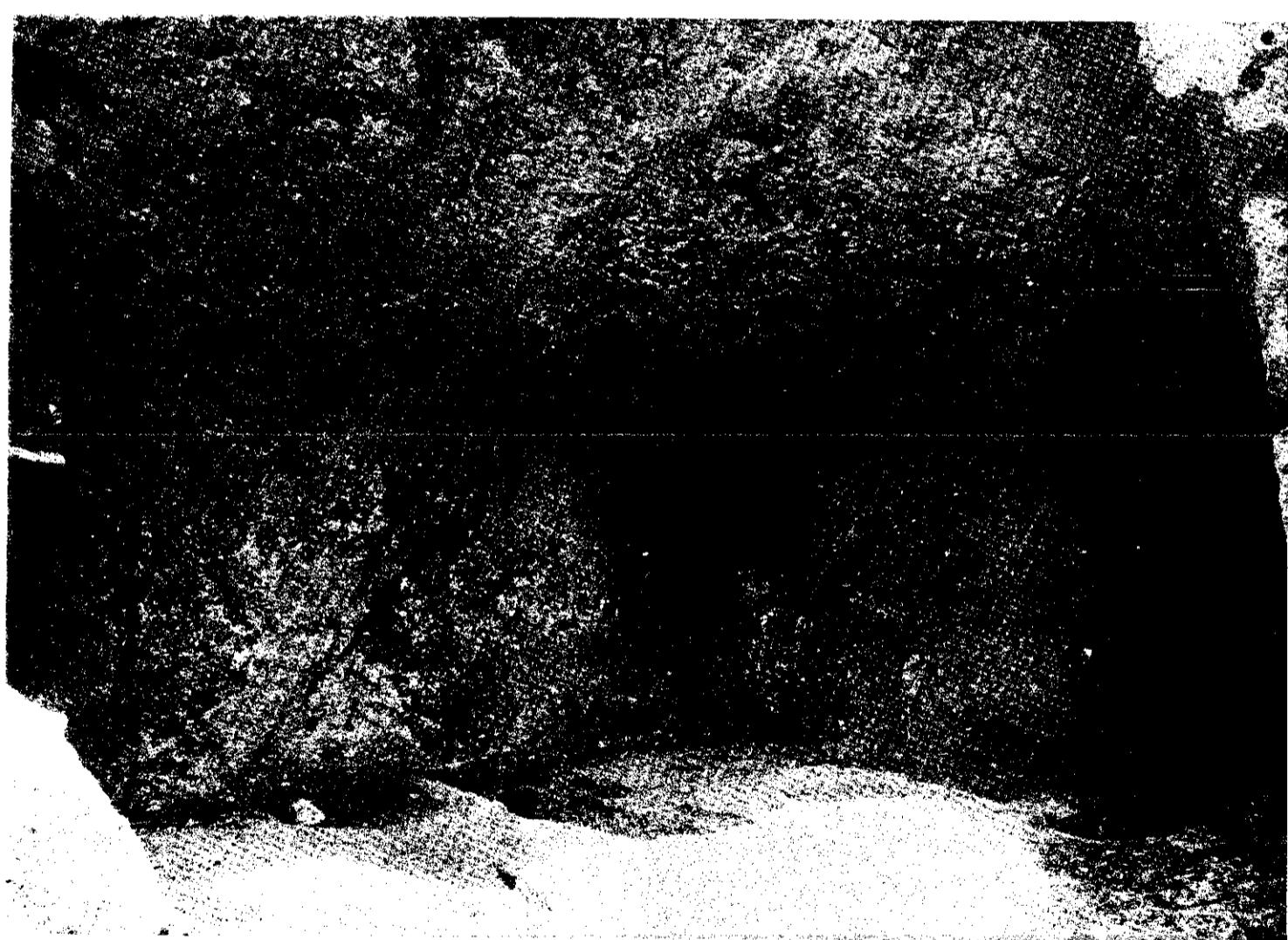
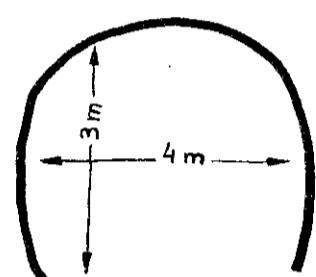

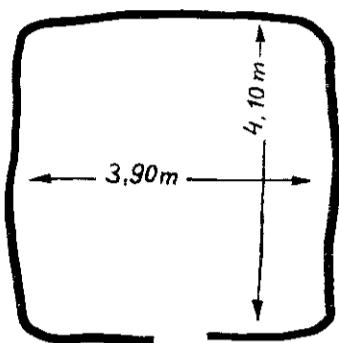

12-34

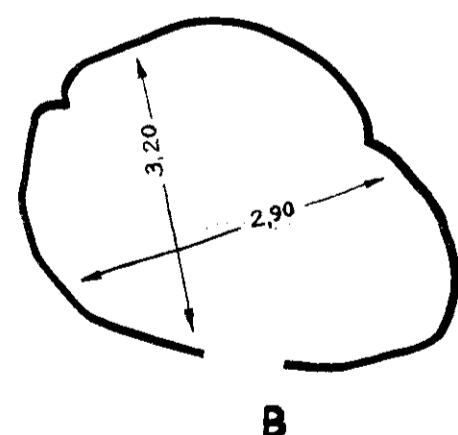
12

A

B

3

Faido

Faido

Faido, errixka txiki bat da; bizpairu etxe, eliza arrizkoa, ederra San Migel izenekoa. Araba'n dago, Trebiño'tik dijoakio bidea. Erriko bi bazterretik egoaldera, mendia, karatza arrizkoa dauka. Bi mendien erdian erreka erri aldera datorrena ta zelaia soroetako antolatua. Eskubi San Julian izeneko koba ta gaiña San Migel. Egi ortan guda aurretik Don Manuel Lekounak bizpairu illobi arkitu zituen eta ezurrik, Gazteiz'ko museora eraman zitzaten. Aldaketa orregatik errria aserratu zitzaien. Erritar batek esan zigun goi ortan zegola erri zarra, aintziñako aitonak ziotenez. Gizaseme orrek berak zion, Antoñana'n ondotik Faido dala Araba'ko bigarren erririk zarrena.

Ezker «Kruzia» izeneko mendia dago. Lendabizi gain aldera, bi zulo arkaitz baten egiñak daude, bi gela txikien antzera. Bat aundia bestea txikia. Aundiak im illobi daude lurrean eta sarreran idazkiak zaillak irakurtzen.

Urmtiago baseliza ikusten da arkaitz zorrotz bateri erantsia ta arkaitz muturraren atzean, gaiñeko aidean kanpaina. Erritik ikusita arkaitz onek ezpata zorrotz baten antza dauka. Elizatxo onek erderaz «Arkaitza'ko Amabirgina» du izena. Itxura aidetik gauza poiitagorik ezin da ikusi. Erritik bidaxka dago egiña.

Bertara igota arkaitz azpian zulo aundi bat ikusten da. Artzainen etzendegian itxura du. Beti arkaitzaren eskubi aldetik elizatxoren orma ingurutik goraztaitxo batera igo bear da. An dago elizatxoren sarrera arku erdi borobil zabal batekin; ezkerrera bi leyatil arrizkoak gotikoak.

Sarreraren aurrean landa aldetik lizarra bakarra. Elizatxo arkaitzari erantsia dago, bi bizitza ditu, arkaitzarenakin batutzen diranak. Arkaitzak lau mai-illetan dauzka bizitzak. Lendabizikoa esan duguna

La capilla rupestre de Faido

La chapelle rupestre de Faido

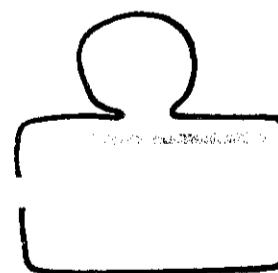
El pueblecito de Paido se encuentra en la provincia de Alava, junto a Treviño. Desde el pueblo se divisa a mano derecha el alto de San Miguel, un poco mas abajo las cuevas de San Julian y a la izquierda una roca con todas las apariencias de un monolito que tiene adosada la ermita de Nuestra Señora de la

Le petit village de Faido se trouve dans la province d'Alava, à côté de Treviño. De là on aperçoit à main droite la colline de San Miguel et un peu plus bas les grottes de San Julian.

On distingue à gauche un rocher qui a toutes les apparences d'un monolithe auquel est dédié le sanc-

SAN MIGUEL ALDEA

Barandiaranen liburutik artua

beran, bigarrena ta irugarrena elizatxoarekin bat egiten dutenak ta laugarrena tellatu gaiñean.

Elizatxoaren lenengo bizitzak, bi zati ditu, bat arkaitzan eta bestea arrilanduakin egiña. Arkaitzaren sortaldera begira, elizatxoa dugu zabala ta aldare gaiñean erretauia barrokoa erdian, 14 garrengoa Amabirgina eserita arrizkoa beiaunean aurtxoa daukala.

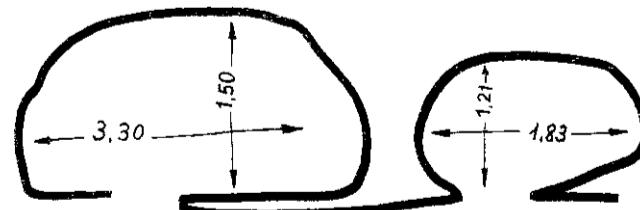
Aldarearen ezker aldetik ate bat eta gela barrenean zulo txikia orman arku bisigotiko batekin; lurrean atzeko aldean ian illobi. Ondoan beste gelatxoa, arrizko bataio pontea lurrean erantsia dagona ta bisigotiko antzekoa soil soilla apaindurik gabe, antzeko aldean illobi bat lurrean. Aldare nagusiaren aurreean, bi ate baztarretan, eskubikoa ebaki zuzenekin, ezkerrekoan zabala arku erdi borobiilakin eta erdian leiatilla arkuaren antzera; iru ebaki oiek itxura polita begientzat, soillak, aspaldikoak eta garai berdinean gaurko giroko gizonarentzat atsegiañak. Ate oien atzean toki estu bat gelditzen da ta leioa ibar aldera. Arkaitzako elizatxo ontara sarrera zuzenean baseliza-

ren atetik dator. Arkaitza ta atearen bitartean gela zabala dago ta bizpairu abe borobillak ditu, buru soillekin. Atetik eskubira egurrezko malladiak bigaren bizitzara igotzeko. Aldare nagusia sortalderunt datza.

Irugarren bizitzan, arkaitzan berriz, eskubitik sarrera ta ciizatxo txiki batcn antzeko gela edo absidea. Aidarca ta crelikian zuioa'rcn antzeko zcrbait ikusten dira. Sapaia erdi borobilla dauka. Ondoko orman mastiaren iduria gorri margoztua. Bigarren sarreratik beste gela aundigo batera sartzen da. Barrengo orman, arkaitzan egiña, berriz masti aundia gorri marraztua dago. Gaurko bi gela auek, ikusten da, lenago bat egiten zutcJa. Arrizko ormak geroztik daude egiñak orain daia bizpairu gizaldi, ziurasko elizatxoaren zaindariarentzat geroago antolatuak. Bigarren gela ontan bi illobi ageri dira lurrean. Arkaitzaren aurrean, erri aldera jangeia audi bat erosoa maiez eta alkiz betca ta leyo bat. Bizitza onen erdian ge!a, arasa azpillekin, atzeko aldean sukalde zarra erdi eroria leyo batekin. Amabirginaren-anaiartea, meza bean elizatxoan entzun ondorean, gero bazkaltzeko emen biltzen da. Inguruko erriak urtean bizpairu aldiz onera datozi. Tellatuko egurrak agirian daude, erdi usteiduak eta zulo askokin.

Laugarren bizitza arkaitzan dauka. Ezin diteke elizatik joan. Naita naiez, atera bear eta eskubiko ormatik igo ta arkaitzan dagon bidaxka artu bear poliki poliki erori gabe Tellatuaren gainean arkaitzan dago gela. Atea dauka ta leyatil borobilla. Barrenean iurrean bi illobi daude. Sarrerako orman idazki batzuek arkitzen dira, irakusten zaillak, tzki evezagunekin idatziak, baita iduritxo txiki bat laiaren-buru antzekoa.

KRUZTA

Peña. Este monumento tiene gran interes. El monolito de piedra a nivel del suelo presenta una gran oquedad. Entrando por la ermita existen dos pisos en la roca. En el primer piso se halla la capilla de la Virgen con una estatua gótica de María sentada con su hijo en brazos. Esta capilla da entrada a dos camaras abiertas en la roca. En la primera vemos una pila bautismal cilíndrica maciza de carácter visigótico, en la segunda una hornacina con arco visigótico; hay sepulturas en el suelo. Enfrente del altar el coro ofrece tres arcos desiguales de mucha gracia y belleza.

En el segundo piso existe una cámara excavada en la roca con una especie de pequeño absidio circular. En la roca se aprecian dos representaciones de la vida pintadas de rojo.

Encima del tejado se percibe un cuarto piso formado de una habitación reducida con puerta y vano cilíndrico. En la pared aparece la imagen diminuta de una horca y en el dintel se perciben rastros de escritura difíciles de precisar. Esta peña es la única iglesia labrada que ha permanecido hasta hoy afectada al culto; la ermita es conocida bajo la invocación de la Virgen de la Peña.

El topónimo de Faido no vendrá de «Faidits», que quiere decir huidos? Tenemos por lo menos una pista de reflexión. Sin embargo, en la reja de San Millán es conocido con el nombre de PALDU (?).

Este año una comunidad de religiosas reparadoras se ha trasladado a este lugar para consagrarse a la vida contemplativa. En el fondo, un designio de Dios para proteger este lugar que estaba llamado a ello.

tuaire de Notre-Dame du Rocher (Nuestra Señora de la Peña). Ce monument est de grand intérêt.

Le monolithe de pierre présente un vide au niveau du sol. En entrant par le sanctuaire on trouve deux étages dans le rocher. Au premier de ces étages il y a une chapelle de la Vierge avec une statue gothique de Marie assise ayant son fils dans les bras. Cette chapelle donne accès à deux chambres creusées dans le rocher. Un bassin cylindrique massif de type visigothique, ayant servi comme fonds baptismal, est visible dans la première de ces chambres, tandis que la seconde nous présente une niche à arc wisigothique, avec des sépultures dans le sol. Face à l'autel, le chœur montre trois arcs inégaux, pleins de grâce et de beauté.

Il existe au deuxième étage une chambre creusée dans le rocher avec une sorte de petit absidio circulaire. Sur le rocher se détachent deux représentations du vignoble peintes en rouge.

Sur la toiture on a la perception d'un quatrième étage formé d'une chambre étroite avec porte et baie cylindrique. Sur la paroi on remarque l'image réduite d'une horde et sur le linteau apparaissent des tracés d'écriture difficiles à déchiffrer. Ce roc est la seule église rupestre qui soit restée ouverte au culte jusqu'à nos jours, sous le vocable de la Vierge du Rocher.

La toponymie de Faido ne viendrait-elle pas de « Faidits », qui veut dire « fuyants » ? Il y a là un indice se prêtant à réflexion.

Une communauté de religieuses Reparatrices s'est transférée tout dernièrement à cet endroit pour se vouer à la vie contemplative. C'est au fond un désir de Dieu en vue de la consécration d'un endroit destiné à cela.

Gazteiz'kc Eiizbarrutian egindako kataiogoar (1968) esaten zaigu Arkaitzaren Amabirginak ttza. aundia daukaia iurraide auetan. Errixa ontako parroquia aspalditik Gazteiz iriko eliznagusiko agintaritzapean dagola. Emen dauden idazkiak, marrazkiak eta arkaitzako eiizatxoak erdiaro antziñako garaian egiñak dirala esaten digute.

Nere ustez ba daude gauza geiago esan bearrok. Arkaitzaren izena «Kruzia» Gurutzia ote?, latin itza aspalditik euskaratua da. Elizatxo arkattzan, ondo babestua, bakardadean egiña dago. Garrantzi aundia zeukala arkaitz ontako elizak eta bizitzak agirian daukagu. Bisigotiko aztarnak ikusten dira; arkuk, illobiak, elizatxo, marrazkiak. Emen eiizkizunak gaur arte iraun dute, Eiizatxo zarra arkaitzan dago ta geroztik erantsi diote etxea arriakin egiña. Orretxek agertzen digu inguruetako errientzat zeukan garrantzia. Arkaitzako elizatxo ondo babestu nai izan zutela ikusten da.

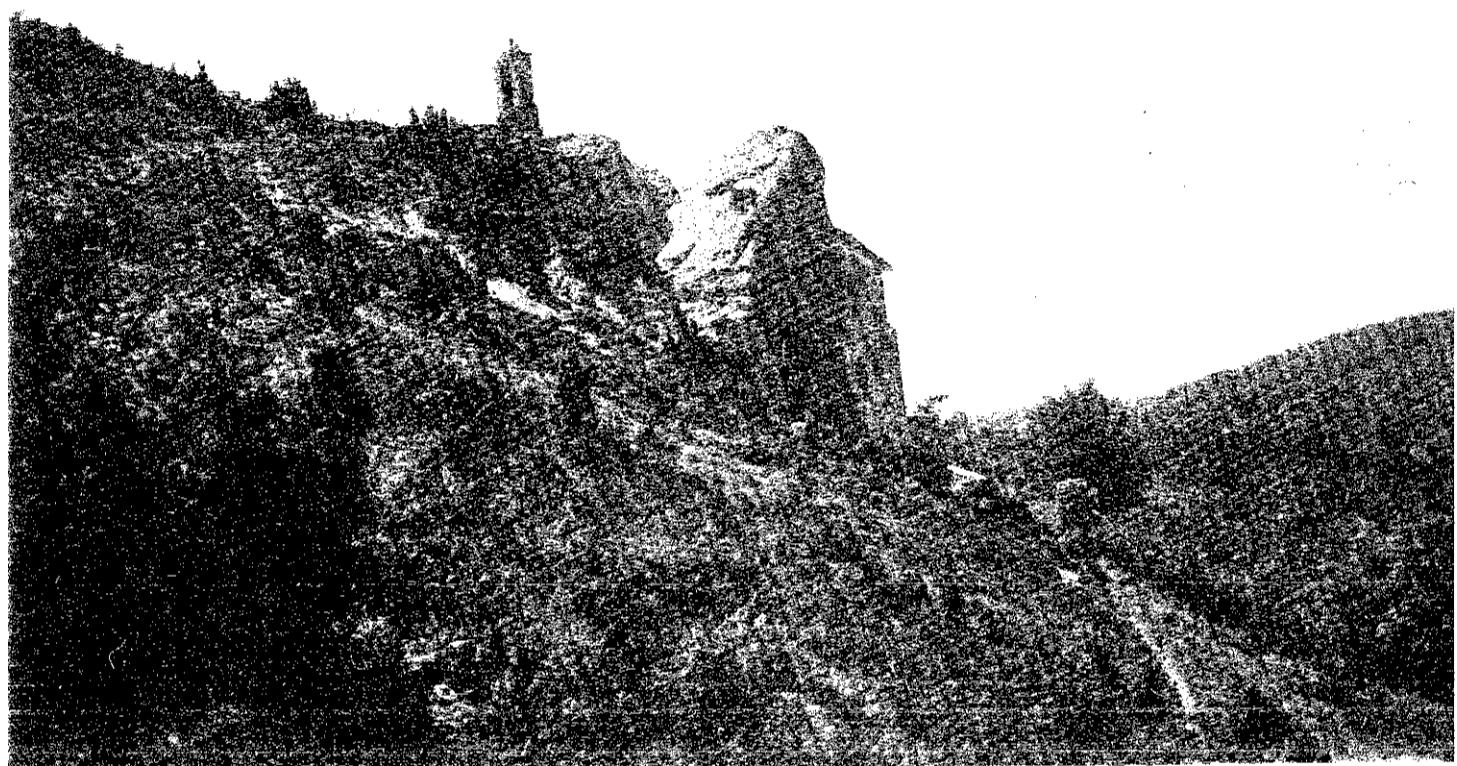
Erri onen izenak ere zerbait esan nai du. Beste nimbait jakin dut «albijense» zaidunak iurrak galdu ondorean arkaitzetako kobetara iges egin omen zuten. Gorde toki auei «Faidits» izena eman zien. Gure goba auek aibijense garaikoak ez dira, askoz ez zaragoak baizik baiñan izen orren eztarna erria mintzatzen zuen latin mordoiotik datorkiguke; iges egindako tokiaren izena izango ba litz bezala.

Kutsu aundiko tokia da au. Indar aundia dauka emengo eiizatxoak, arkaitzarekin bat egiten bait du, Amabirginaren izena dauke ta toki paketsua da.

Berri zoragarria auren jakin duguna; erreparadura iekaiameak Faido're datozaela, bakardadean eta otoi-tzean bizitzeko Arkaitza'ko Amabirgina'ren deia izan ba iute bezala Orrela eiizatxo au ondo zaindua izango da.

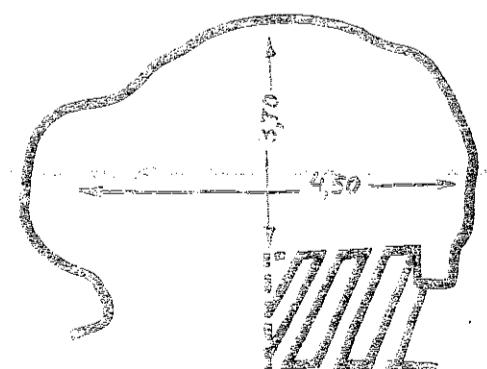
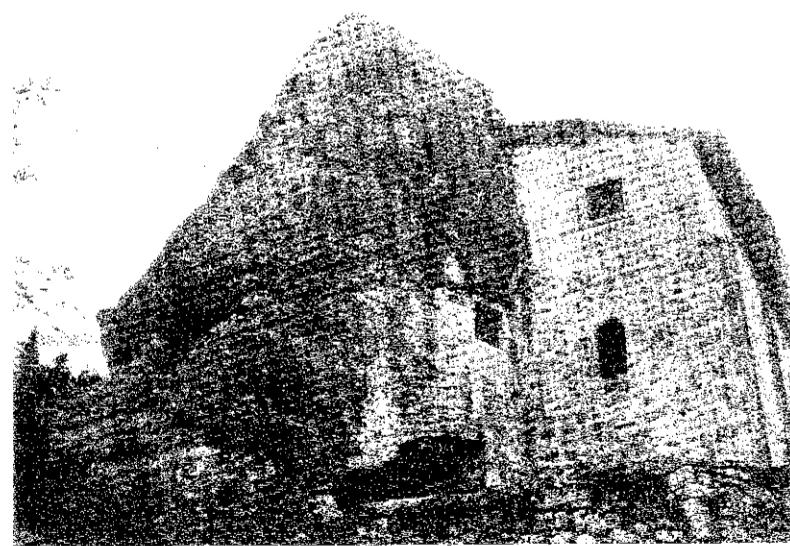
ARKAITZAREN AMÍA DELAKO ELIZATXOA

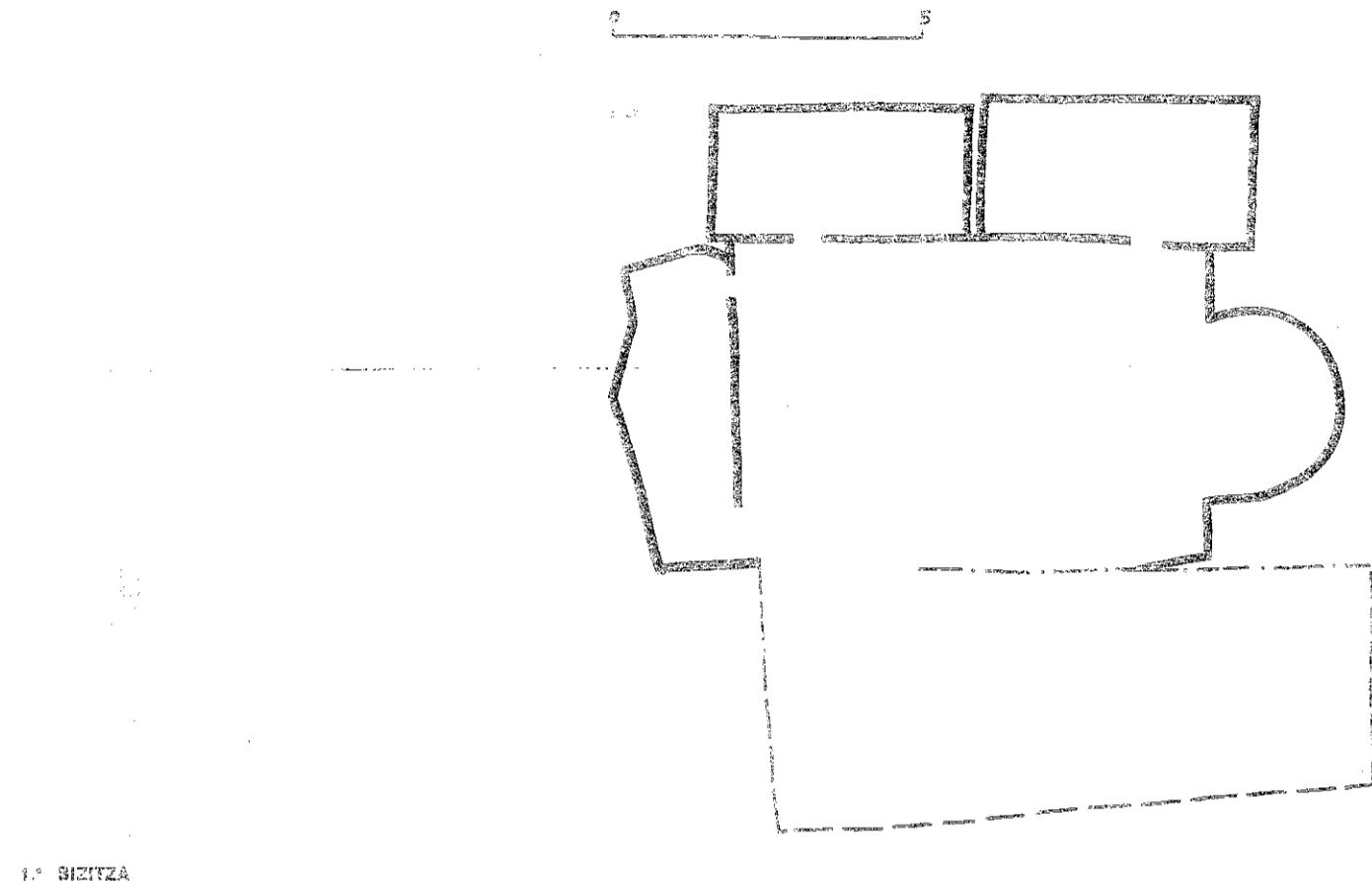

ARKAITZAREN AMA DELAKO ELIZATXOA

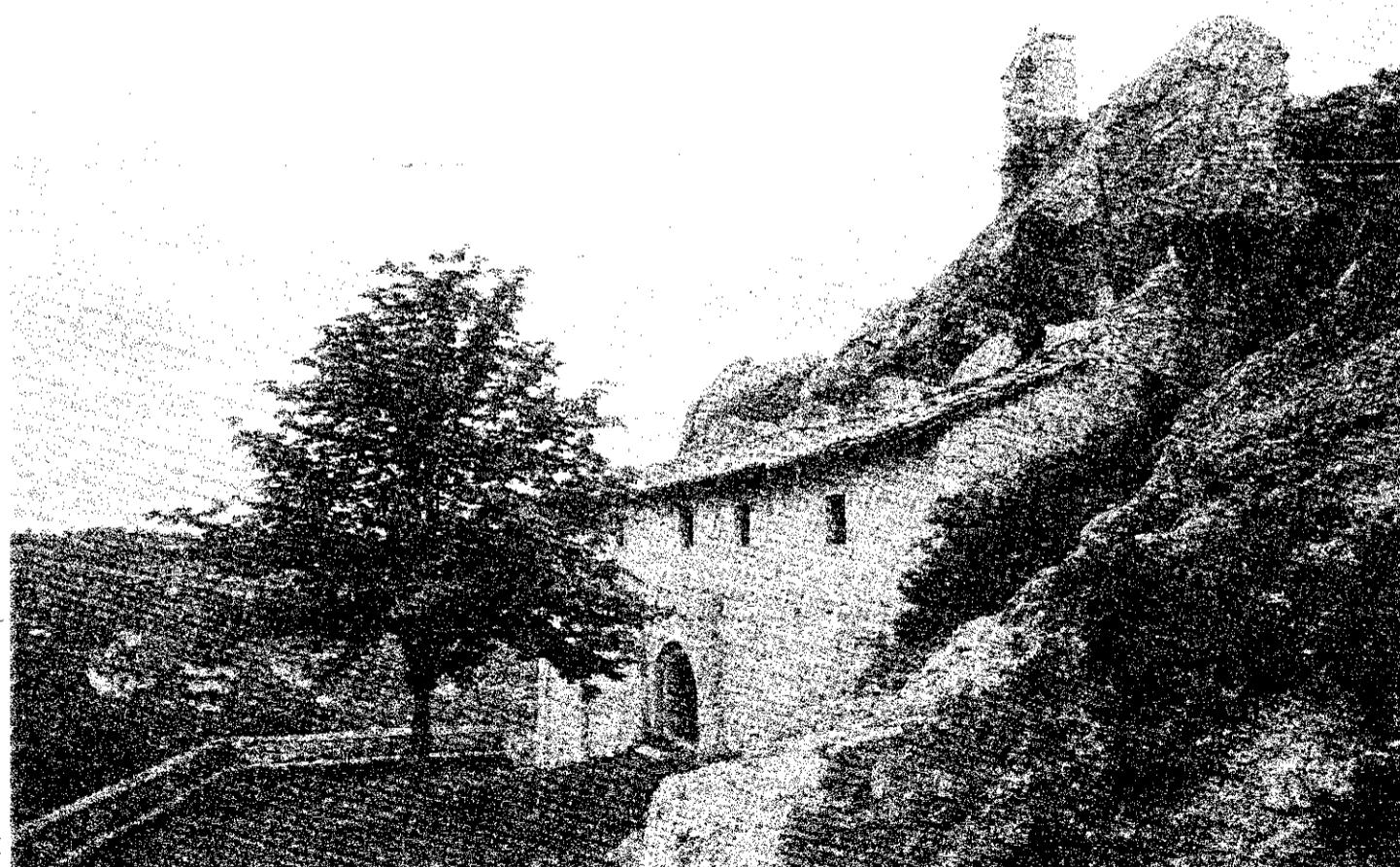
En la parte alta de la montaña se conservan los restos de una construcción que se considera que era la iglesia de la Virgen del Lago, que se menciona en el Libro de la Cada de 1523.

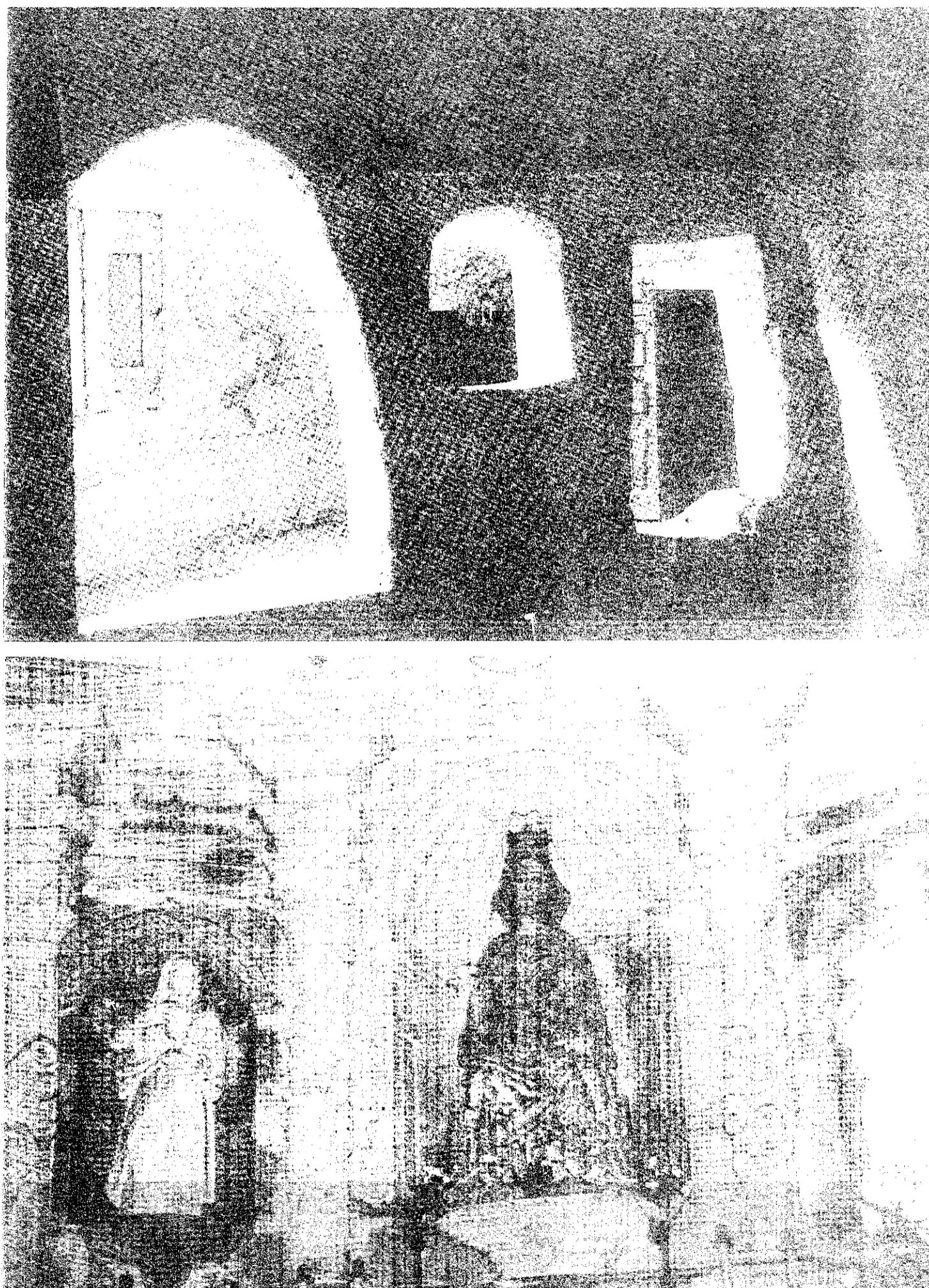
BEKO KOBÄ

P. BIZITZA

LATXA6A

IGLESIAS RUPESTRES VISIGOTICAS EN ALAVA

**La Capadocia del País Vasco
y el complejo rupestre más
importante de Europa**

**EDICION PATROCINADA POR EL CONSEJO DE
CULTURA DE LA DIPUTACION FORAL DE ALAVA**

EDITORIAL
LA GRAN ENCICLOPEDIA VASCA
1976

© Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, 976
Caizadas de Maliona, 8. - Telefono 416 96 11 *
Aptdo. 1.510. BHbao
Director: Jos^ M.* Martin de Retana

Reaiizacidn
MISBER

ISBN 84 - 248 - 0289 - 6 RUSTICA
ISBN 84 - 248 - 0290 - x Lujo
Dep. Legal BI - 2648 - 1976

Impreso en España
por
Graficas Loroño
Dr. Entrecanaies, 8. - Bilbao

Printed in Spain

ESKEINTZA

On Manuel Lekuona jakintsu argiari
eskertsu ta On Jose Antonio Gonzaiez
Saiaazar nere ikasle arabatar trebeari,
biotzez, opa diet lantxo au.

Argibidea

Sarrera	10
Kantauri mendiaren inguruan Laño'ko kobak	14
Faido	54
Markinez ibar saindua	64
Albaiña	78
Araba'ko sartalde'ko kobak: Pinedo ta Korro	86
San Erromanen koba	94
San Tirso Kantabria'ko mendian	98
San Kiriko'ren koba	104
Angostina'ko koba ta San Bartolome elizatxoaren aztarna zarrak	110
Bigera'ko doneztebe	114
Kukulla'ko San Millan eta Albelda Iregua'ko baztarrean	120
Toloño	126
Trebiño'ko San Formerio	132
Zalduendo'ko San Julian'en baseliza ta Araya'ko San Juan'ena	136
Kobetako artelan berexia	142
Noizkoak ote?	146
Kapadozia'kin zer ikusia ba al dute?	152
Euskalerriko Lenengo kristau sinismenaren testigutza	160
Bisigotiko santutegia ta Araba'ko baselizak	162
Gure Erriaren ontasun zar oiek zaindu bear	164
Azken itza	166
Bibliografía	175

Sumario

Introducción	
El complejo de iglesias rupestres de Laño	
La capilla rupestre de Faido	
El valle santo de Markinez	
El cerro de Charratu en Albaina	
Las cuevas de Pinedo y Corro en la parte occidental de Alava	
La cueva de San Román en San Román de Campezo	
La gruta de San Tirso en la cumbre de Cantabria	
La cueva de San Quirico en los riscos de Cantabria	
La cueva de San Julián y la ermita de San Bartolomé en Angostina	
San Esteban de Viguera	
San Millán de la Cogolla y Albelda en el Iregua	
Nuestra Señora de Toloño	
San Formerio de Treviño	
Iglesias visigóticas no rupestres en Alava	
Una cultura de la cueva	
El problema de la datación	
El parentesco con Capadocia	
Testigos de la primera evangelización profunda del País Vasco	
El santoral visigodo y las ermitas rupestres	
La fidelidad obliga	
Conclusión	
Apéndice	
Bibliografía	

Sommaire

pág.	pág.	
11	Introduction	11
15	L'ensemble d'églises rupestres de Laño	15
55	La chapelle rupestre de Faido	55
65	La vallée sainte de Markinez	65
79	La colline de Charratu en Albaina	79
87	Les grottes de Pinedo et Corro dans la partie occidentale d'Alava	87
95	La grotte de San Román de Campezo	95
99	La grotte de San Tirso au sommet de Cantabria	99
105	La grotte de San Quirico sur les rocs pelés de Cantabria	105
111	La grotte de San Julián et le sanctuaire de San Bartolomé à Angostina	111
115	La chapelle San Esteban a Viguera	115
121	Albelda sur Iregua	121
127	Vestiges de Nuestra Señora (Notre-Dame) de Toloño	127
133	Un sanctuaire célèbre: San Formerio de Treviño	133
137	Eglises wisigothiques non rupestres a Alava	137
143	Une culture rupestre	143
147	Le problème de la datation	147
153	Ressemblance avec la Cappadoce	153
161	Témoins de la première évangélisation profonde du Pays Basque	161
163	L'hagiographie wisigothique et les églises rupestres	163
165	Fidélité obligue	165
171	Conclusion	167
175	Bibliographie	175

Sarrera (Izkutapen osoa edestian)

Euskalerria ta Araba
El País Vasco y la provincia de Alava
Le Pays Basque et la province d'Alava

Kantauri aldeko elizatxo, baseiiz ta santuen izen zarrak izkutapen osoan gordeta zeuden. Edestian ez genuen aztarnik billatzen, ez itz bat; bakarrik arri oiek gelditzen zitzainkigun. Arri oien askotan izan gera, beti arrituta geunden; noizkoak ote? Nola egin ote zituzten eta nortzuk? Begia bear bezala botatzen etzan erraxa. Gure aurretik askoz ez aurrerago ortxen ibilli ziran Barandiaran, Lekuona eta abar, baiñan beti erdi mututa zeuden. Edestiaren aurreko aztarnen biiia zebiltzaia onera datoza eta ortxen asten dira zer esan ez dakiteia. Askoz geroago, Barandiaranek esango digu itz larri batzuekin bisigotiko antza dute-la, besterik ez.

Berri ori lenengoa eman zuana Iñiguez Almech irakaslea. Baiñan geroztik ere ez digute berri askoz geiago eman.

Urte batzuek eterri ta besteak joan, Kantauriko koben asmoak buruan nituan zirikatzen. Asi nintzan gero ta geiago onera etortzen, argazkiak artzen, liburuak irakurtzen eta maixu aundien iritziak entzuten. Azkenean argitasun aundi bat bururatu zitzaidan.

Lenengo lana, argaitzetako eiizatxo geienak ondo ikustea zeritzaidan egokiena. Gero, koba oien antze-ko beste zenbaitzu ibilii nintzan ikusten batez ere Errioxa aldean; San MiiJan, Albbida, Bigera. Ibillaldi ori ondo egin ondorean gauzak garbiago ikusten mituen. Ondotik asko irakurri bear; Bisigotiko sainduen egutegiak argitasun aundia eman zidan. Gure edesti zarrari ere erne begiratu bear. Azkenean gauzak argia go agertzen zitzainkidan. Orduan bai emaitza ugari. Gure edestiaren garai izkutu ori, koba oiek illuntasunatik ateratzen zuten ta gure artean kristau sinismenaren sarrerari nolako argia ematen zioten!

introducción (Un enigma histórico)

El complejo de grutas, capillas e iglesias rupestres situado al norte de la sierra de Cantabria en terreno de Aiava y del condado de Treviño, por consiguiente dentro de los límites de dicha provincia vasca, ha supuesto un gran enigma en la historia de nuestro pueblo. Con este trabajo pretendemos descubrir su significado y finalidad. Para ello nos hemos propuesto realizar una descripción detallada de las más importantes y características. Las dividimos en tres grandes sectores: capillas rupestres artificiales desafectadas, cuevas naturales dedicadas al culto y cuevas desafectadas con topónimo de santo.

También incluimos voluntariamente la descripción de varias iglesias y lugares del contorno que nos ofrecen una luz decisiva para catalogar históricamente las iglesias rupestres a las que nos referimos.

Desprovistos y huérfanos de todo dato histórico, nuestro esfuerzo está orientado a la búsqueda de una convergencia racional de indicios positivos de tal manera que nuestras conclusiones no pueden ser otras que las referidas. No cabe la menor duda de que para ello nos vemos obligados a estudiar el arte, la cultura de la cueva, ciertos parentescos con otras iglesias de la misma época. La toponimia y la onomástica también nos sirven de fuentes seguras. Así nos percatamos de que estas capillas rupestres son ni más ni menos que uno de los vestigios artísticos y religiosos más antiguos del País Vasco, testimonio vivo de la primera evangelización masiva de la fe cristiana.

Semejante dato obliga a reparar la torpeza en el trato y el descuido actual para permitirnos sugerir algunas iniciativas encaminadas a su restauración. Las palabras alcanzan relieve al estar acompañadas de numerosas fotos que dicen más que la literatura.

Sintroduction (Une énigme historique)

Le complexe des chapelles rupestres qui se trouve à l'intérieur des limites géographiques de la province d'Alava peut être considéré comme une grande énigme dans l'histoire du Pays Basque. Par ce travail nous pretendons participer à éclaircir les ténèbres pour donner un peu de lumière.

Nous allons parler surtout des chapelles rupestres artificielles, ensuite des chapelles dans les grottes, enfin des chapelles non pestes.

Etant donné que nous n'avons aucun fait historique certain et connu dans des documents, nous allons essayer de réaliser notre travail par approches; description des lieux, étude de l'art, comparaison avec d'autres monuments ou lieux connus, apport de la toponymie, traditions, etc.

Nos commentaires seront accompagnés, par une riche documentation photographique qui permettra de mieux observer et suivre les pas de notre réflexion. Nous écrivons le texte intégral en langue basque parce que c'est notre habitude de rédiger dans cette langue. Des résumés seront faits en espagnol et en français.

L'étude des matières suivra l'ordre, en tenant compte de l'importance des lieux et non en suivant l'ordre alphabétique.

Ce travail ne veut pas être qu'une première esquisse d'un sujet difficile en soi dont l'étude, pour ainsi dire, vient d'être commencée. Nous voulons surtout que le sujet soit connu d'un public aussi large que possible et en tout premier lieu, par les habitants de l'endroit où se situent les églises rupestres.

En tout cas, les églises rupestres nous offrent une clé utile pour mieux situer la première évangelisation du Pays Basque. C'est dans ce sens là, que nous les envisageons.

Lugares señalados de los límites gráficos de la provincia de Alava

Ortxen erdi aztuak, galduak, utziak, ondatzen ikusten genituen eta gero ta garbiago arrigarriak zeritzazkidan gure edestiarri buruz. Idazkirkir gabe ba giñan, ortxen genituen edergallu bikañak gaur garbi asko mintzatzen zaizkigunak. Orixe idazti nai dut emen; elizatxo oien elea, esaten digutena, duten garrantzia ta ematen diguten argibidea.

Zerorrek entzun gaurko nere iritzia ta astirik galdu gabe joan elizatxo oiek ikustera.

Lendabizi ementxe bertan argazkieta ikusiko duzu nolako itxura duten. Gure lan ontarako argazkiak laguntza aundia eskeintzen digute. Ez ditugu danak ikusi edo jaso, bai geyentsuenak eta garrantsi tsuenak. Ez genuen koben bilduma bat egin nai, ederrenak azaldu baizik eta daukaten berexitasuna agertu. Tankera eman nai genien eta ondotik ze garai koak diran arkitu. Gure itza azkena danikan ez dugu uste. Guk bide bat agertzen dugu ta gaiñera bide orren asiera.

Dana dala, koba auek ez dituztenak ikusi, gure iritxirako, ez dute gure Amalurra bear bezala ezagntzen. Baiñan ez bakarrik ikusi, zaindu bearra nabarmentzen dugu. Gure beste edergailu asko edertzen alegintzen geran bezala, emen ere, saiatu gaitezke. Emengo arkaitzak elizatxoak beste edergalluen balioa dute. Zaintzen ditugula aberatsagoak gera, gure ondotik datozenak merezi dute beste ainbeste. Nola zaindu?, baczuen galdera. Gai orri buruz gure asmoak agertzen ditugu.

Ba dakit lan zail batean sartu naizela, okerrak edo arrazoi argalak barkatu.

En este tipo de trabajo nos son imprescindibles. Este estudio es el fruto de numerosas visitas y estancias por las inmediaciones de la sierra de Cantabria, de la lectura de autores especialistas y del contacto de maestros en el tema.

La redaccion principal va escrita en euskera por ser la lengua en la que redactamos habitualmente nuestros trabajos y por ser uuestro. Escribir en euskera consideramos imprescindible para crear cultura vasca. Pero damos amplios resumenes de los capítulos en castellano y frances. En castellano porque tambien es nuestro y en frances para que el complejo rupestre sea conocido en Europa.

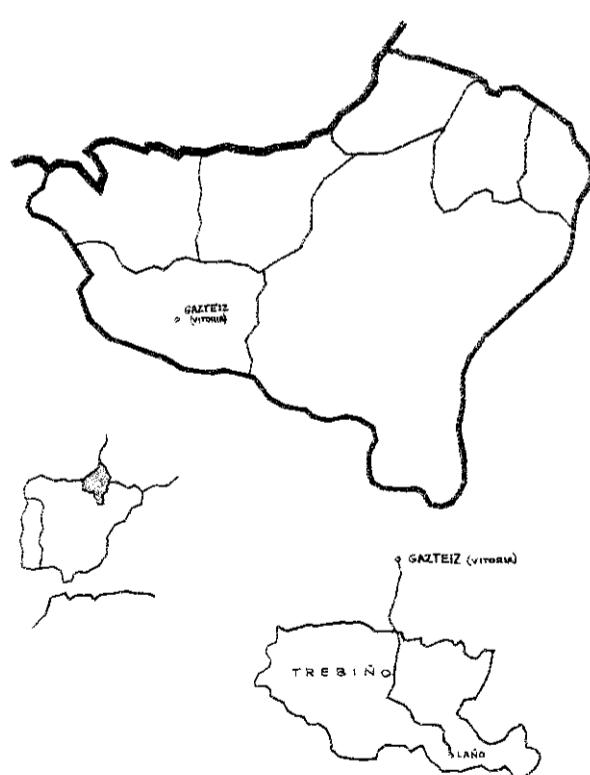
Lugares señalados al sur de Alava

Kantauri niendiaren inguruau Laño'ko kobak

Laño

Bazter auetan askotan izan naiz. Orain daia amar urte lenengo aidiz, Don Manuel Lekuonak ekarri ninduen. Gure aikarizketatik ateratako argitasunakin iantxo bat eskuz idatzi nuen (La Capadocia de Euskalerrria). Aurten, 1974-VI'ko lantxo au sakontzeko asmoakin Bernedo'ra iilabete baterako, garagarriian etorri naiz. Bernedo'ko apezak adiskideak ditut, batez ere Jose Antonio Gonzalez Saizar. Apaiz gazte au nerekin euskera ikasten ibilli da. Paris'tik joan nintzaien: goizero kobetako xetasunak jasotzekotan eta arratsaidean euskara etxean emate kotan. Goizean goiz, bantzuko garaia arteraiño mendira irteten giñan.

Laño

Laño, Treviño.'ko sartaidean datza. Naiz Araba'ko lurralte barrenean izan, Burkos'ko probintziari egokitzen zaio, Trebiño osoa bezala. Gizasemeak arabatarren berdiñak dira; euskal itxura ta usaia, orko inguruak eman dieta. Euskal toponimia danetan era-tua dago. Orain dala 200 urte euskaraz egiten zuten. Emengo itzak eta oiturak Jose Antonio Gonzalez Salazar'ek jaso ta argitaratu ditu.

Bernedo'tik, berebilez, Baiauri igaro ondorean bizpairu kilometrora, ezkerreta artzen genuen Laño'ra joateko bidea. Erregebidetik aterata, aldapa zerbait igotzen da. Erreka eskubi aldetik gelditzen zaigu. Erreko ortara iristerakoan, bide ondoko zelaiak, arrizko mendiak estutzen dituzte. Toki itsi ori ate bat bezala gelditzen da. Bi aldetik mendaia, orman antzera zabaitzen eta igotzen dijoa. Bi aldetatik mendiak saietsetik arkaitza agertzen du.

El complejo de iglesias rupestres de Laño

El pueblo de Laño se encuentra en el Condado de Treviño (Burgos), enclave situado en la provincia de Aiava.

Al subir al pueblo por la carretera, se pasa por una garganta, formada por dos cadenas de montes de piedra caliza. En las paredes de esos dos montes a derecha e izquierda se hallan las grutas y capillas rupestres. Dos grupos, dos nombres.

A izquierda, las cuevas de SANTORKARIA. Las dividimos en cinco grandes unidades. En la mayor parte de ellas se trata de habitaciones de pequeñas dimensiones, algunas rectangulares. Casi al final de la ladera, la roca aparece desgajada y varias habitaciones rupestres de grandes dimensiones al descubrirse. En muchas de las habitaciones se ven en el suelo sepulturas abiertas en la roca de forma antropomorfa. Aparecen también varios arcos visigóticos, una puerta con arco visigótico y bóvedas redondeadas rebajadas.

Varias cuevas excavadas en lo alto permanecen inaccesibles.

A derecha tenemos el complejo conocido con el topónimo de Goba y en ella se encuentra una llamada DOTORA. Varias habitaciones individuales aparecen excavadas en rocas conicas. En el centro del complejo se ve claramente una capilla derruida con el altar en pie. Tiene la bóveda con arcos claramente ondulados. La cámara siguiente es interesante por los elementos decorativos que contiene. Se pueden dividir en dibujos y escritura. Resaltan las figuras de un pájaro, una estrella, etc. En la escritura se lee con cierta claridad los nombres de los santos Atanasio y Primitivo; también algún fragmento de los salmos. Mas arriba tenemos varias con sepulturas. Llama la atención una roca

L'ensemble d'églises rupestres de Laño

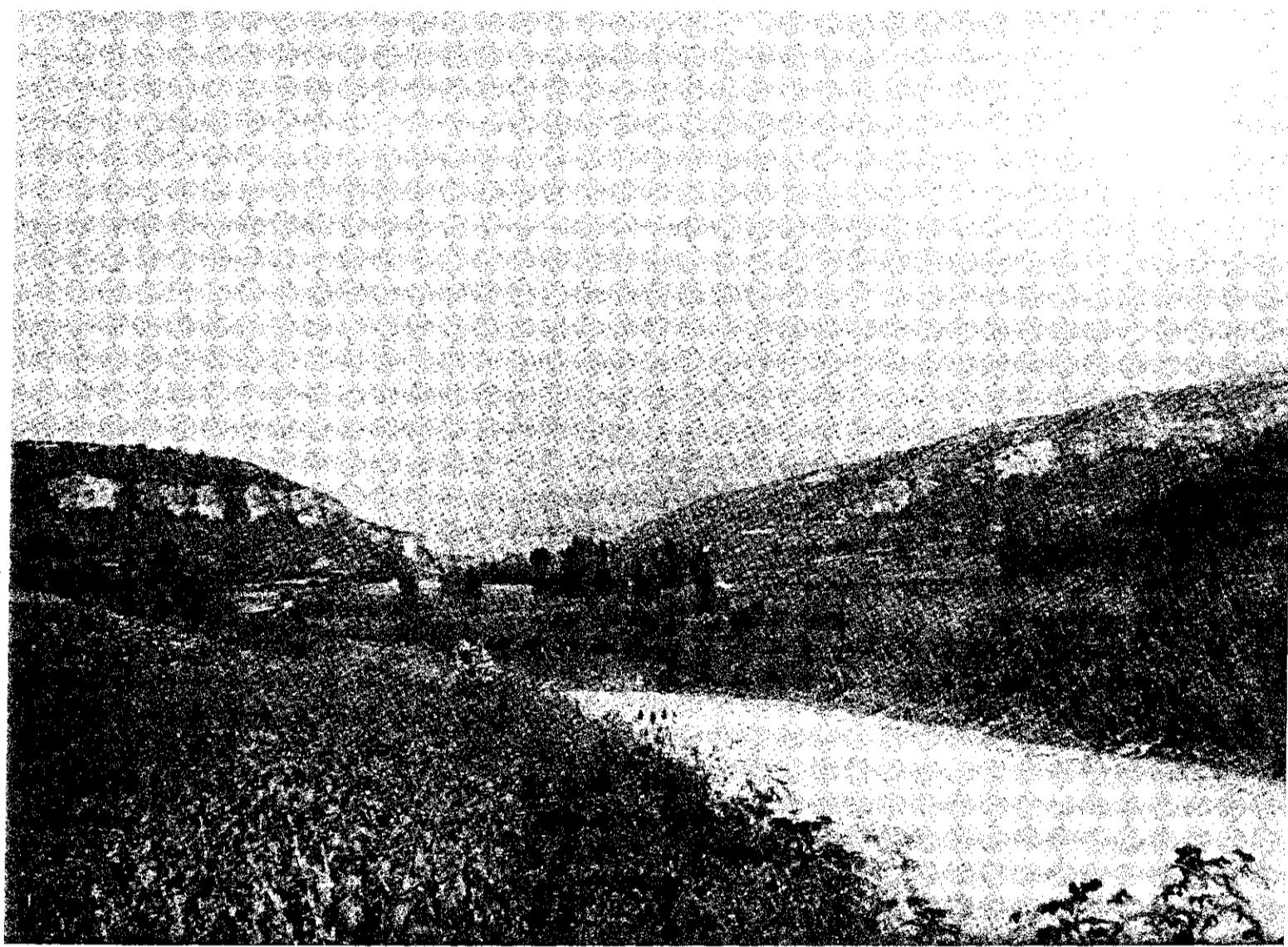
Le village de LAÑO se trouve dans le Comté de Treviño (Burgos), enclave située dans la province d'Aiava.

Quand on monte vers le village par la route on passe par une gorge formée par deux chaînes de montagnes de pierre calcaire. À droite et à gauche, dans les parois de ces deux montagnes, se trouvent les grottes et chapeiles rupestres. Il y en a deux groupes différemment nommés.

À gauche, les grottes de SANTORKARIA, que nous divisons en cinq grandes unités. Il y a, dans la plupart de celles-là, des chambres de petites dimensions, quelques-unes rectangulaires. Le rocher était brisé vers la fin de la pente, plusieurs chambres rupestres de grandes dimensions y apparaissent découverte. On peut voir dans beaucoup de ces chambres, des sépultures anthropomorphes creusées dans le rocher à même le sol. Plusieurs arcs wisigothiques y sont également visibles, ainsi qu'une porte à arc wisigothique et des voûtes ovales.

Quelques grottes creusées en haut restent inaccessibles.

Nous avons à droite l'ensemble connu par le nom du toponyme de GOBA où l'on en trouve une appelée DOTORA. Plusieurs chambres individuelles ont été creusées dans des rochers coniques et au centre même de ce complexe on aperçoit une chapelle démolie dont seul l'autel reste encore debout. Sur la voûte de cette chapelle il y a des esquisses d'arcs que l'on remarque facilement. Ce sont les éléments décoratifs qu'elle contient qui rendent intéressante la chambre suivante. On y distingue des dessins et des inscriptions. Parmi les dessins, les figures d'un oiseau, une étoile, etc., se détachent nettement. Les noms des

LAÑO'KO BIDEA
(Camino de Laño)

Mendi tartean zeiaia datza, goruntz igotzen dijona, zelaiaren gaiñeko aldean mendiak ondo ixten dutela erria. Erria erdi izkutuan, ondo babestua, arresi antzeko zerbaitz inguratua. Erri barrena erosoa gelditzen da; bizpairu kaic, Elizaren aurrean enparentza zabala ta iturri ederra. Udara igarotzeko tokia ezin obea. Elizaren aldetik, gaiñean arkaitz bat ikusten da. Len antxen zegoen San Pelayon eizatzoa; gaur ez da aztarnik gelditzen. Erritik goraxeago mendi aldeera, zugaitz tartean Santa Marina elizatxoa berritua. Kobak errira iritsi aurretik, bideak menditartea igaro-

tzen dauan bezin iaster bi aiderdietako arkaitzen saietsean garbi asko ikusten dira ta berealaxe ezagutu naia esnatzen digute. Bi alderditan errira goazela errenkan daude, ezker eskubi. Ezker aldean diranak, Santorkaria (Santa Leokadia) izenekoak. Eskubikoak berriz, Dotora izenarekin ezagutzen dituzte.

Orain arte beti, Santorkaria delako koba ikustera etorri nintzan. Dotora deiakoa berriz, ienengo aldiz aurten. Emengo xeetasunak bizpairu egunetan jaso genituen.

desgajada con una sepultura labrada en la cima. Un poco mas abajo realizo excavaciones jose Miguel Barandiaran encontrando sepuituras con las tapas de piedra y esqueletos en el interior.

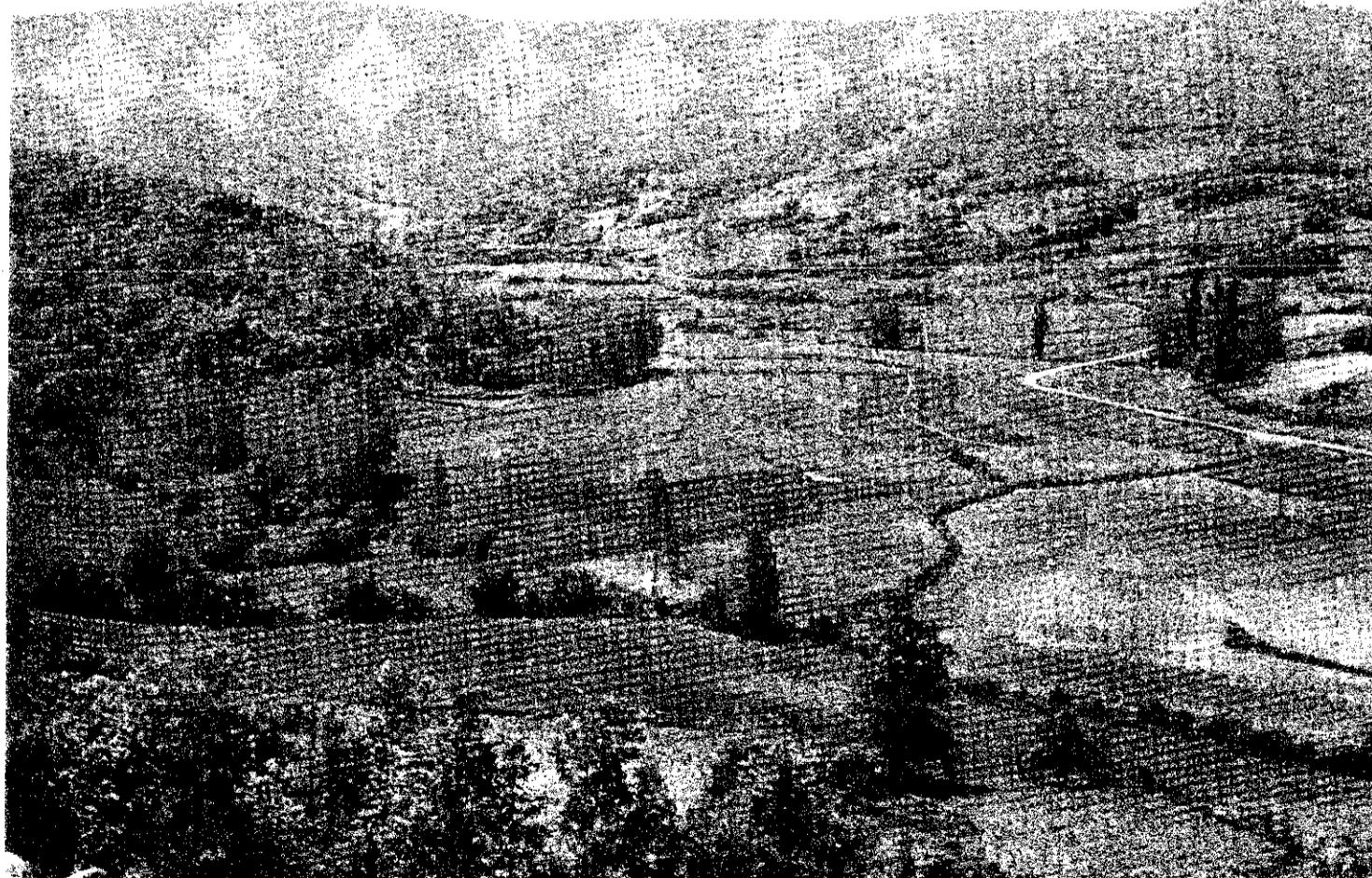
Llama la atencion en algunas camaras una serie de hornacinas con el arco un tanto en forma de herreradura, asi como el hueco junto al altar. A mediodia se advierte una especie de argollas labradas en la piedra con la finalidad de suspender objetos o de atar animales.

Con ocasión del Congreso nacional de arqueología, celebrado en Vitoria en 1975, se han celebrado varias visitas a las grutas de LAÑO, las más importantes han sido acreditadas.

saints Athanase et Premitif sont par ailleurs également lisibles parmi les inscriptions, comme quelque fragment des Psaumes. Nous avons plus haut quelques chambres contenant des sépultures. Un rocher attire l'attention avec sa sépulture façonnée à son sommet. Mr. Jose Miguel BARANDIARAN effectua des fouilles. Un peu plus bas et y trouva des sépultures à couvercle de pierre avec des squelettes à l'intérieur.

Notre attention a également été attirée par toute une série de niches à arc en fer à cheval ainsi que nous trouvâmes à côté de l'autel que nous avons repéré dans plusieurs de ces chambres. On y remarque parfois une suite de cerceaux gravés dans la pierre, destinés à la suspension d'objets ou à lier d'animaux.

LAÑO'KO BIDEA
(Camino de Laño)

Santorkaria

Bide bazterrean, berebiia utzi ta Santorkaria ize-neko kobetara ezker aiderago genuen. Lursagar sail ederra igaro, mendia igotzen asi ta aurrez aurre arkaitz batean bi bizitza bezaia egiña dago. Bekoa lurra-ren neurrian, bestea gaiñean goien. Gora igotzeko malladi luzeak bear dira. Erabat mendian daude; inguruau usai gozozko beiarrak ugari, eiorria, sasia, urritza.

Errenkan dauden bezala agertzen ditugu:

I B e k o k o b a n gela bakarra dago.

Beko atearen goiko aidean zulo audi bat; eskubira ate baten antzeko sarrera ta tarte ortan iru zulo txiki ageri dira. Goiko atearen gaiñeko aldean bi maillan antzeko errenkak. Esan beza-la ez dugu ikusi.

Ogei metrora beste zulo bat egiña dago arkaitzan, gela baten antzekoa: zabala, 0'63; luzea, 1 m; gora, 1'20 m.

Ondoko tartean arkaitzak mutur zorrotza dauka baita itxura polita.

2 /

Lenengo kobatik 60 metrora, beste koba zabala; 12 illobi, 2 sarrera ta abside baten antzeko tokia. Eskubikoa perra antzeko arkuaren itsarakoa.

Bi aiderdietako ormak, sapaia jotzean pixko bat borobiltzen dira.

Zulo bat eskubiko atearen gaiñeko aldean.

3." Goraxeago bestea

3 illobi. Atearen ondoan zuio bat.

4." Sarreran basoak inguratzen du. Auntzago beatea.

3/ Bz2f^oZ<%

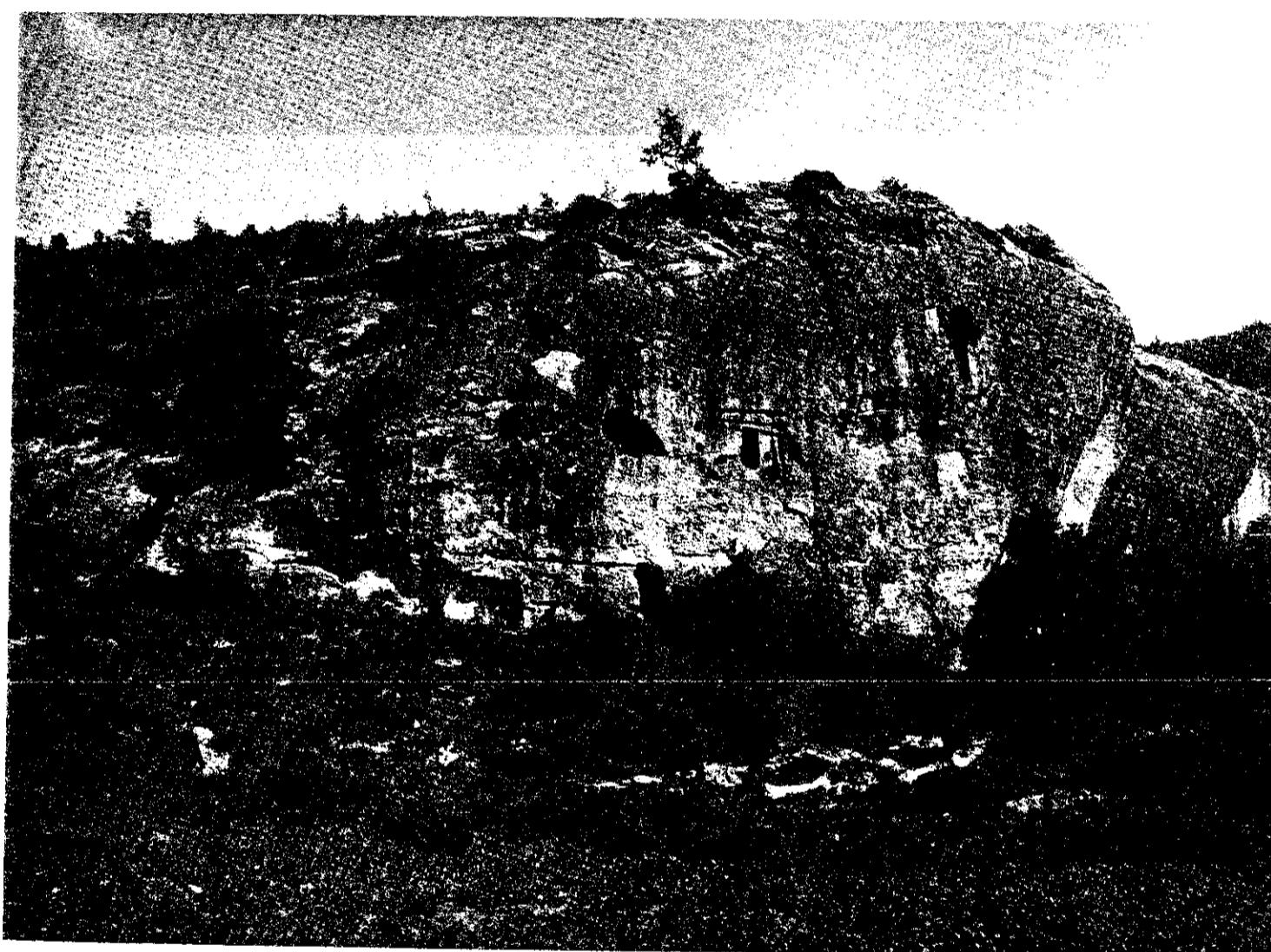
Gorago dugu, arkaitz zabai batean bizitza aundia egiña gela askokin. Goba aundia Santorkaria izenarekin ezagutzen dute.

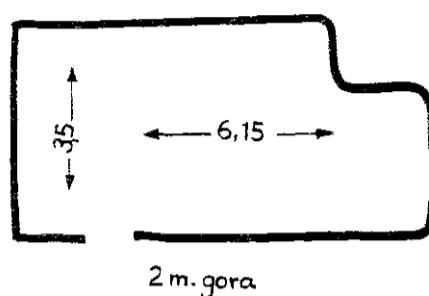
Emen noizbait arkaitza autsita goitik bera erori zan. Arkaitz puxkatua ikusten da goien ta beran arriak eroriak. Zenbait gela izendakoen astarnak arkaitzaren ianda aldetik ageri dira. Noiz autsi ote zan arkaitz au gaidezka ibilli nintzan. Napoleon'en gudan edo karlisten garaian poibora gorde ta egunen batean su eman ote zioten nion. Ezezkoa eman zidaten. Tximistak egin zula, zarrak diote.

Maikorraren aldetik arkaitz bat autsia ta goien bi buruko leyo txiki perraren antzekoa.

Landa aldera dauden arrizko maliadiak igo bear eta toki zabal bat geiditzenten da agerian ta ezker aidera sarrera; gela audi bat. Atea arkaitzen egiña sauren antzekoa. Illobi asko zoian baita saietsean, danera 13.

SANTORKARIA

Sapaia pixko bat borobiltzen da. Atzeko aldera sarrera ta beste gela "(bi illobi).

Geia auetik eskubira gelatxoa ta sarrera bisigotiko arkuakin.

Baiilara aldera aurrez aurrc, beste ate orren eskubi aldera gela, sarrerak eta leioak bat egiten dute; illobiz josia dago danera 12 ta eskubiko zokoan ontzi bat bezala arrian egiña. Bataio pontea ote?

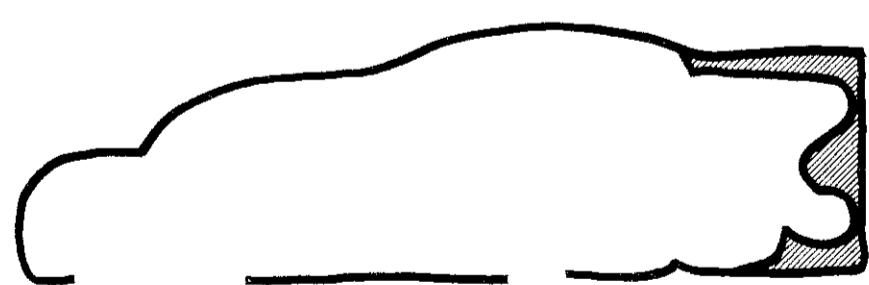
Landa aldetik eskubira, oraindik beste bi maillak jetxita, beste koba bat eta ondoan bes-tea sarrera zabal zabaikin era bat irikia (15 iilobiek).

Azkena, zuio bat.

' Urruntxoxeago, gela autsiaren aztarnak eta arkaitz audi bat eroria.

Bizitza onen gaiñean, beste gela, oñetako bat-en antzeko sarrerakin.

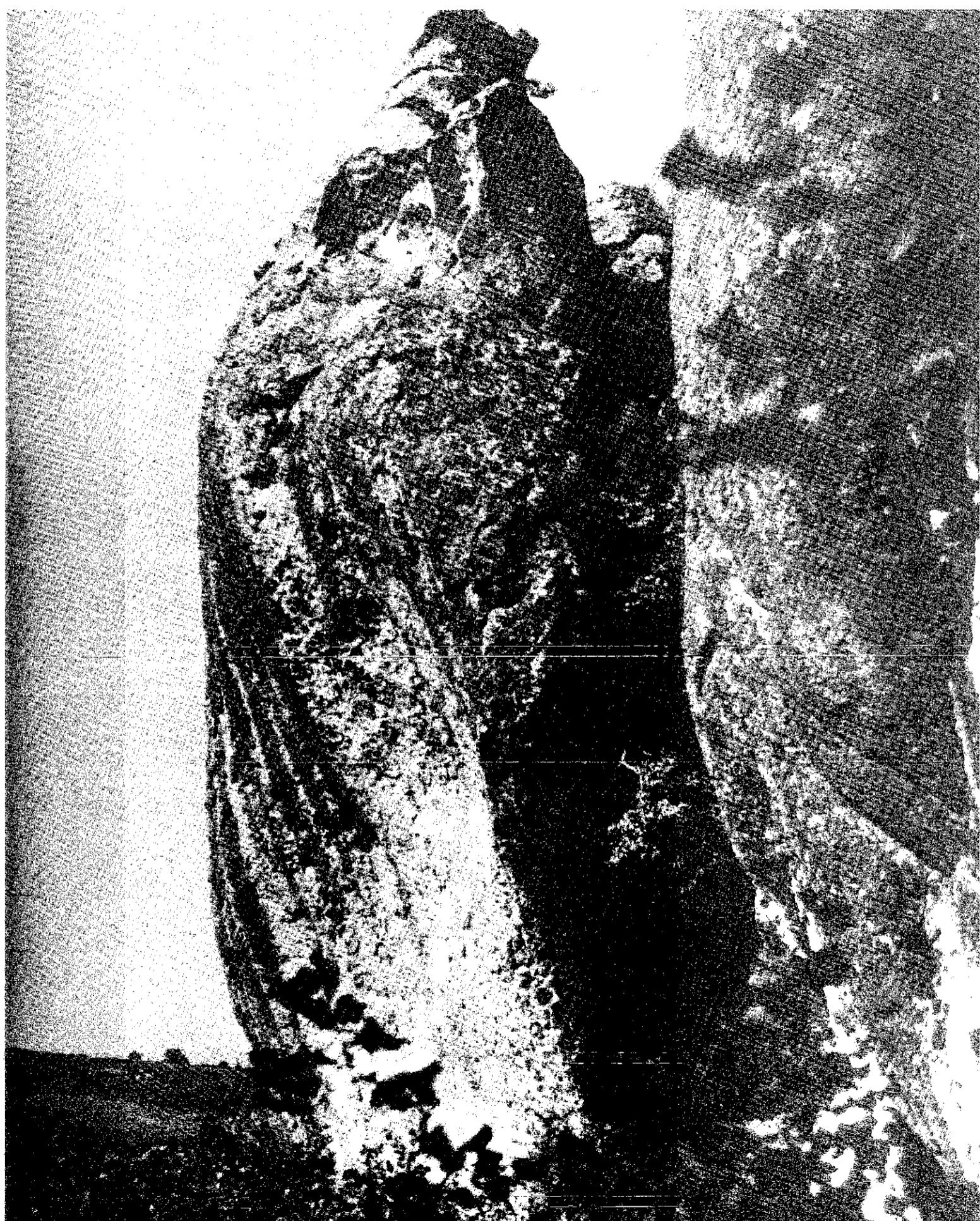
Arkaitz audi ontatik urruntxoxeago zulo txiki bat.

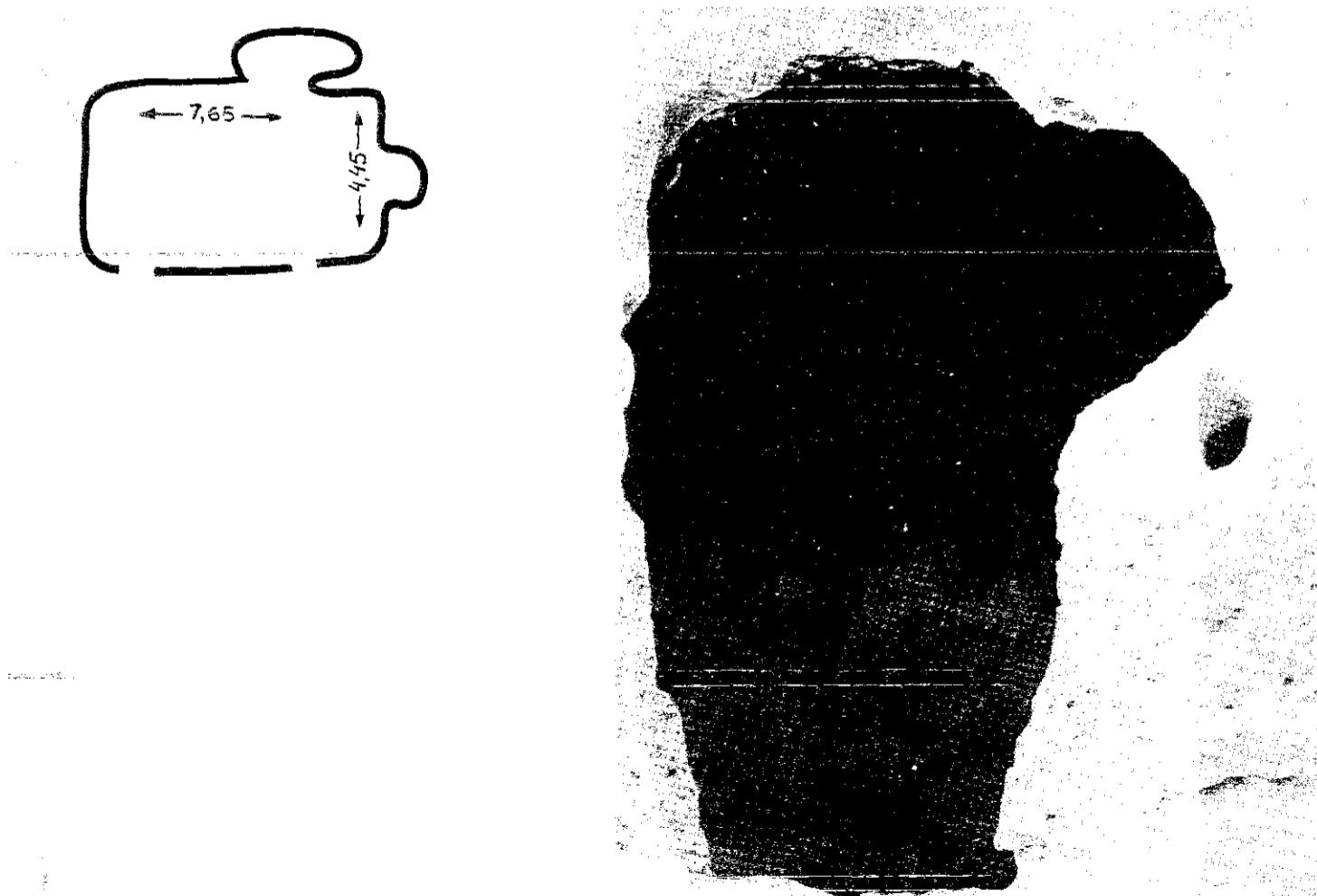
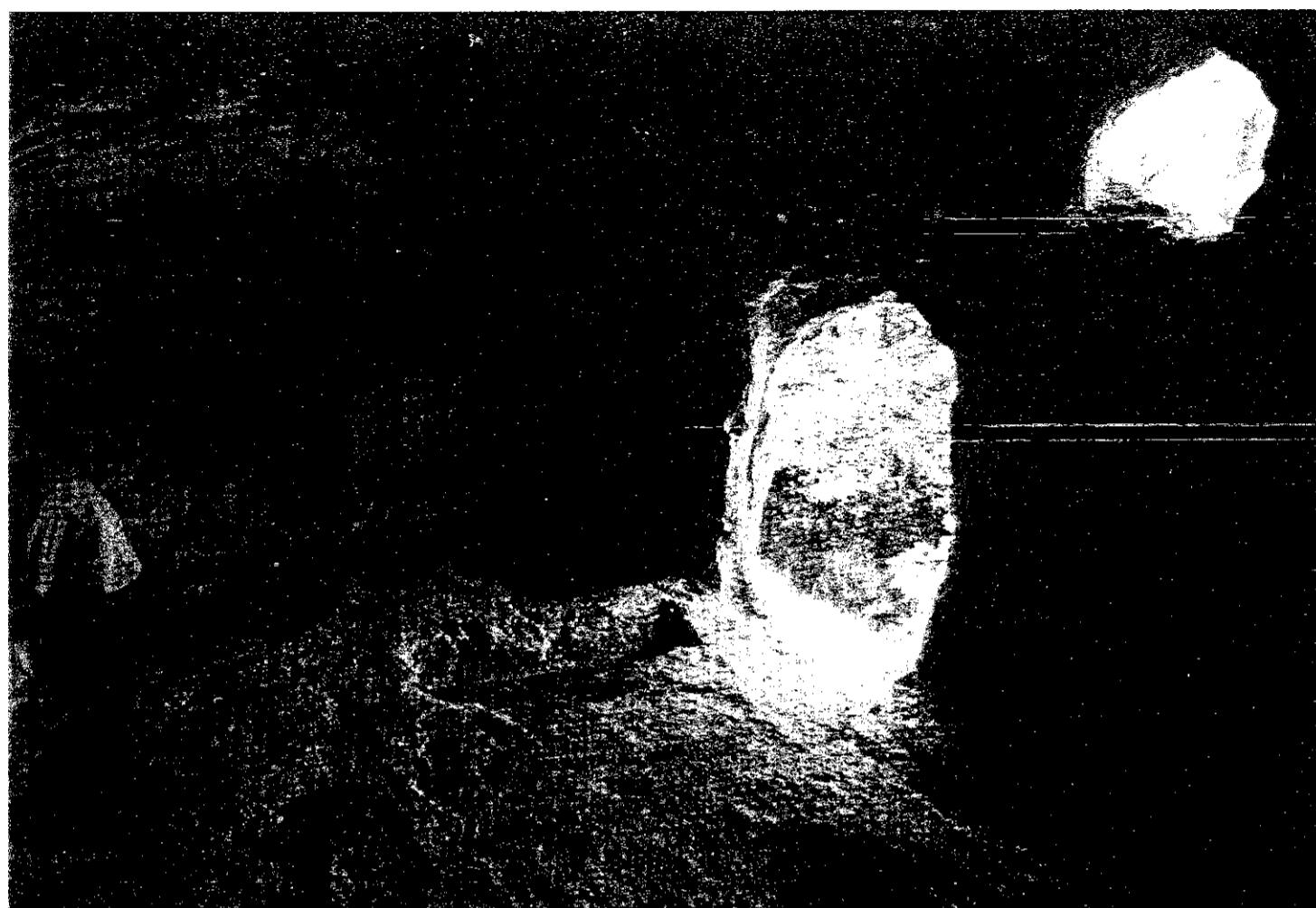

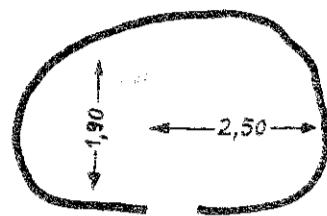
— 2m —

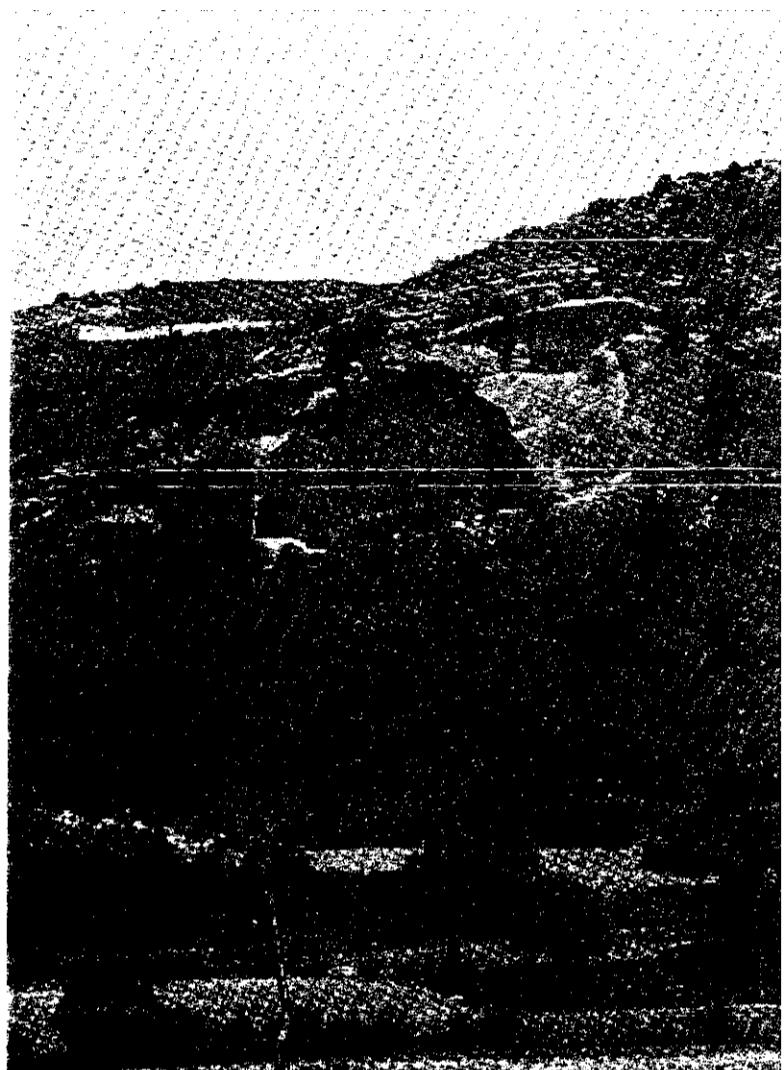
Barandiaran'en liburutik artua

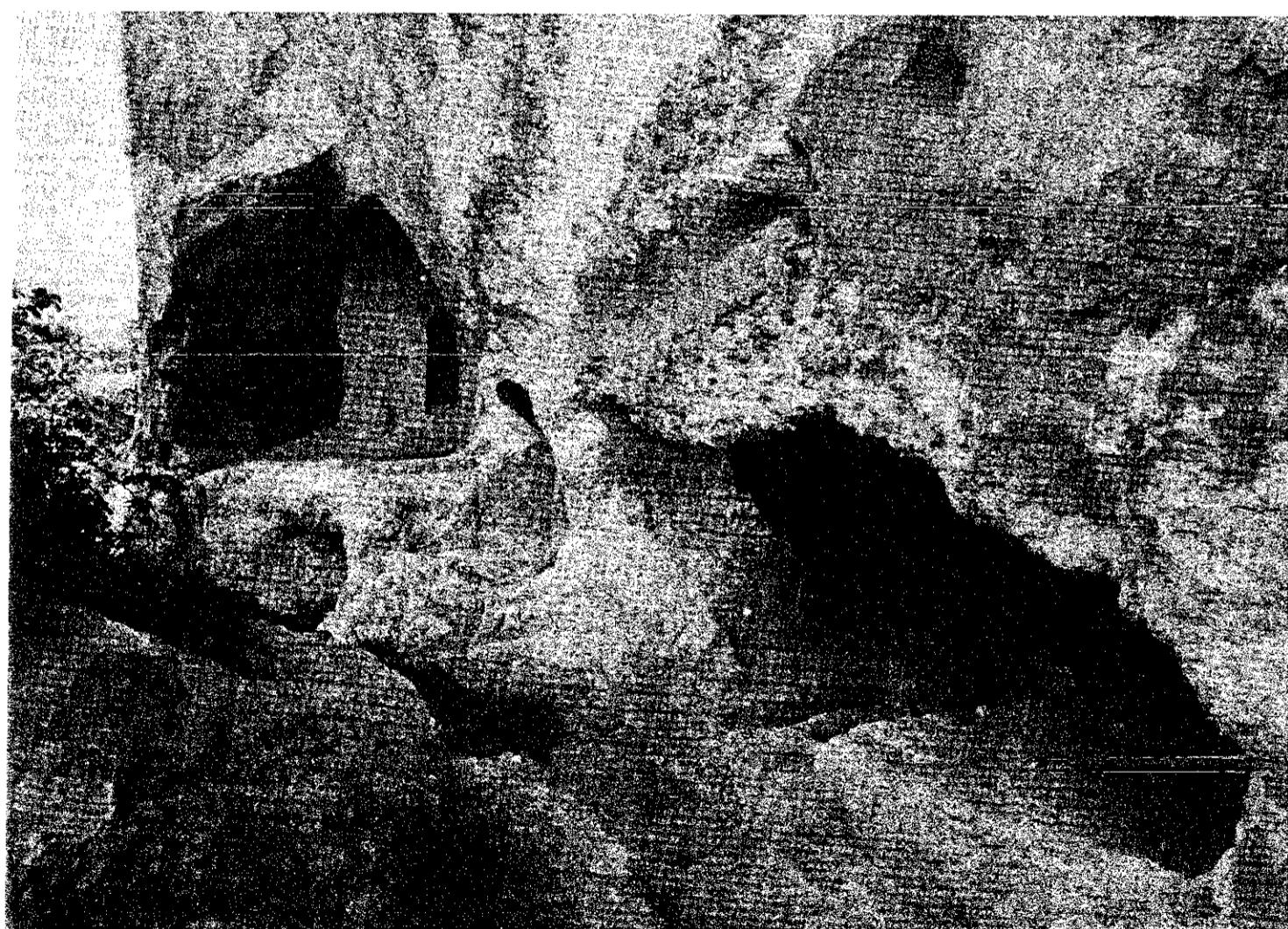
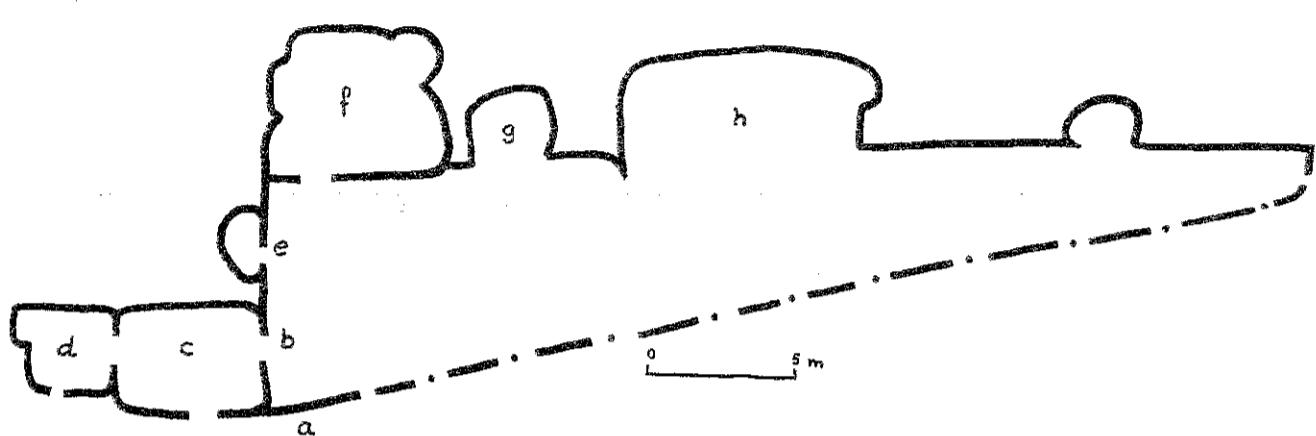

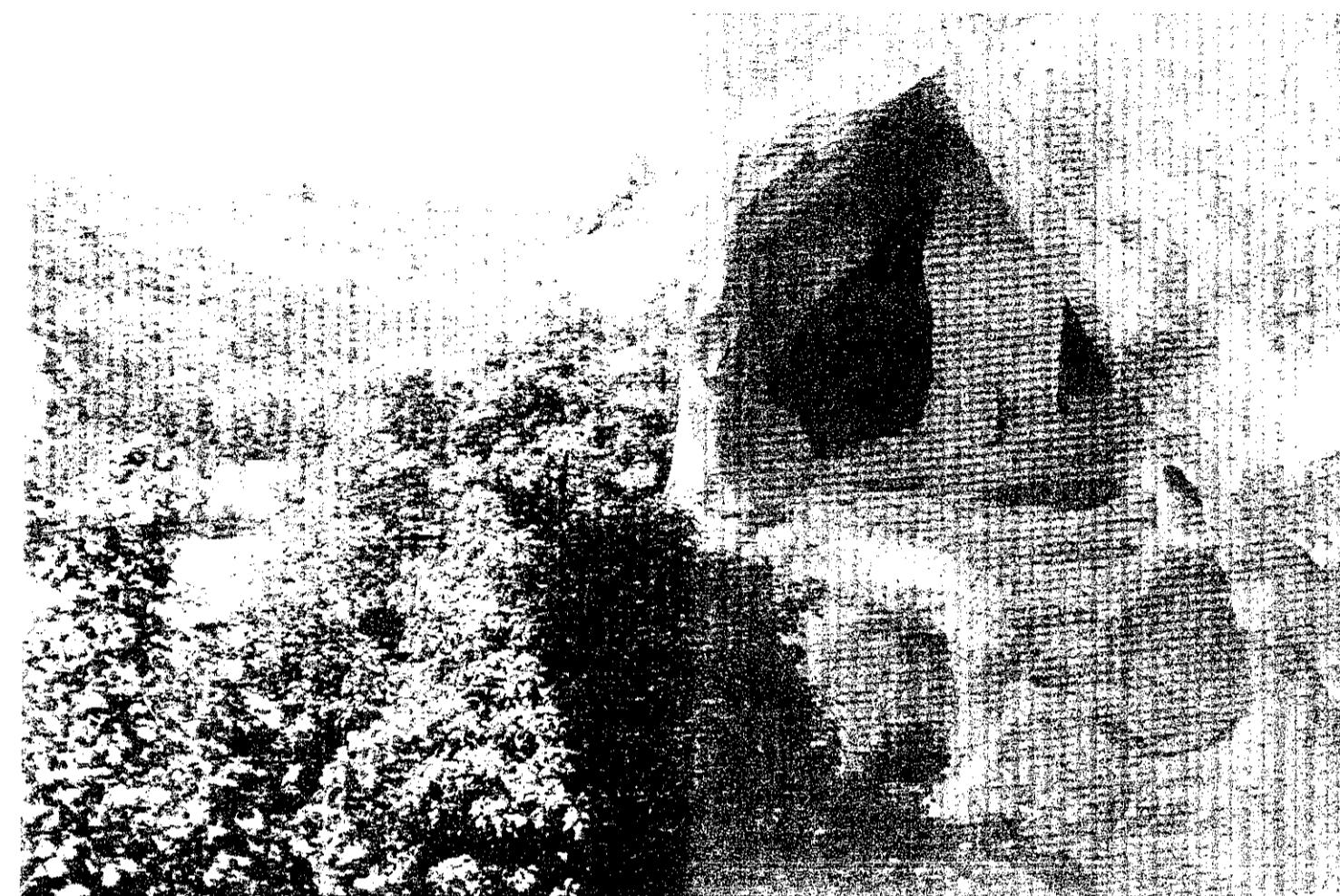

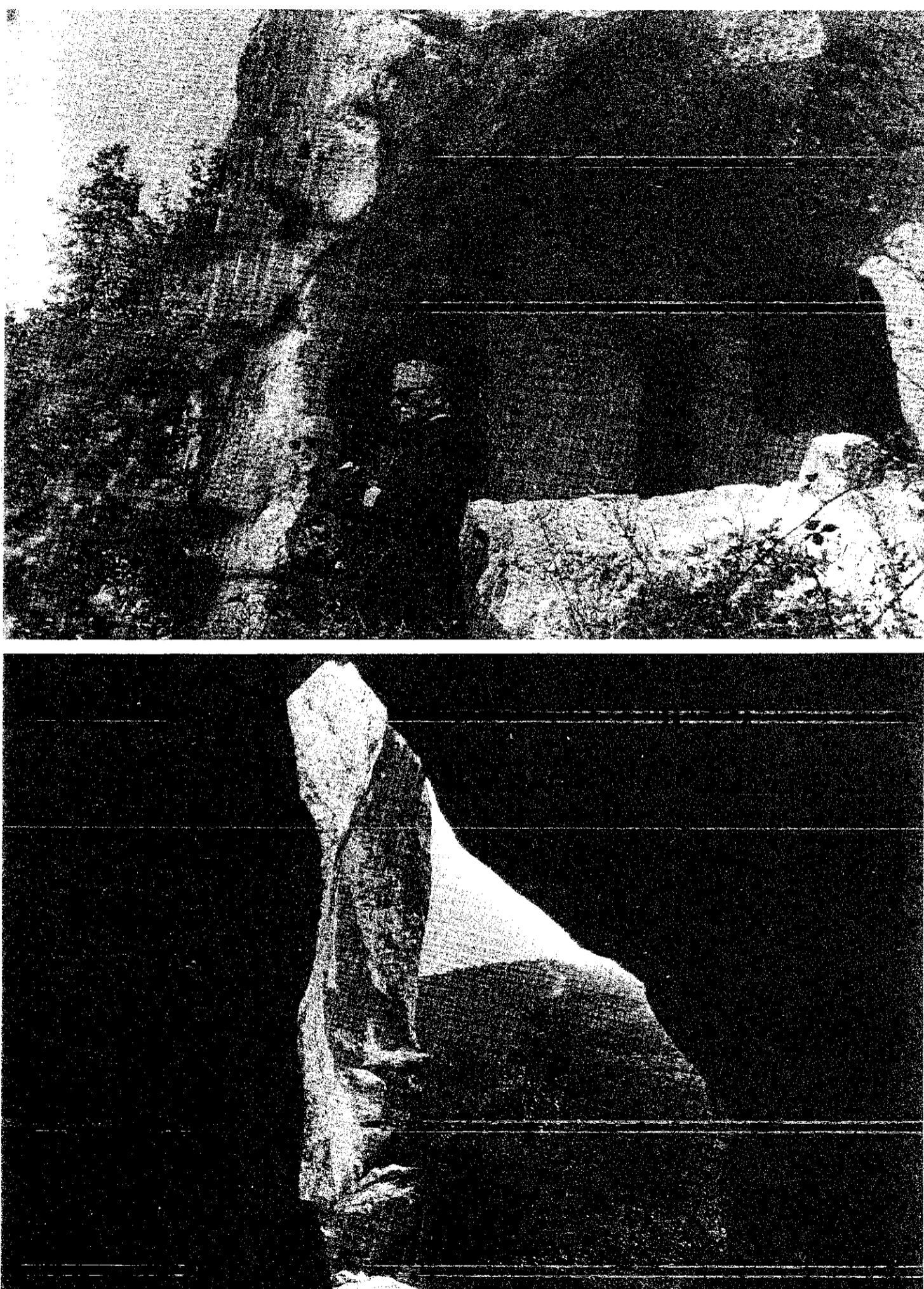

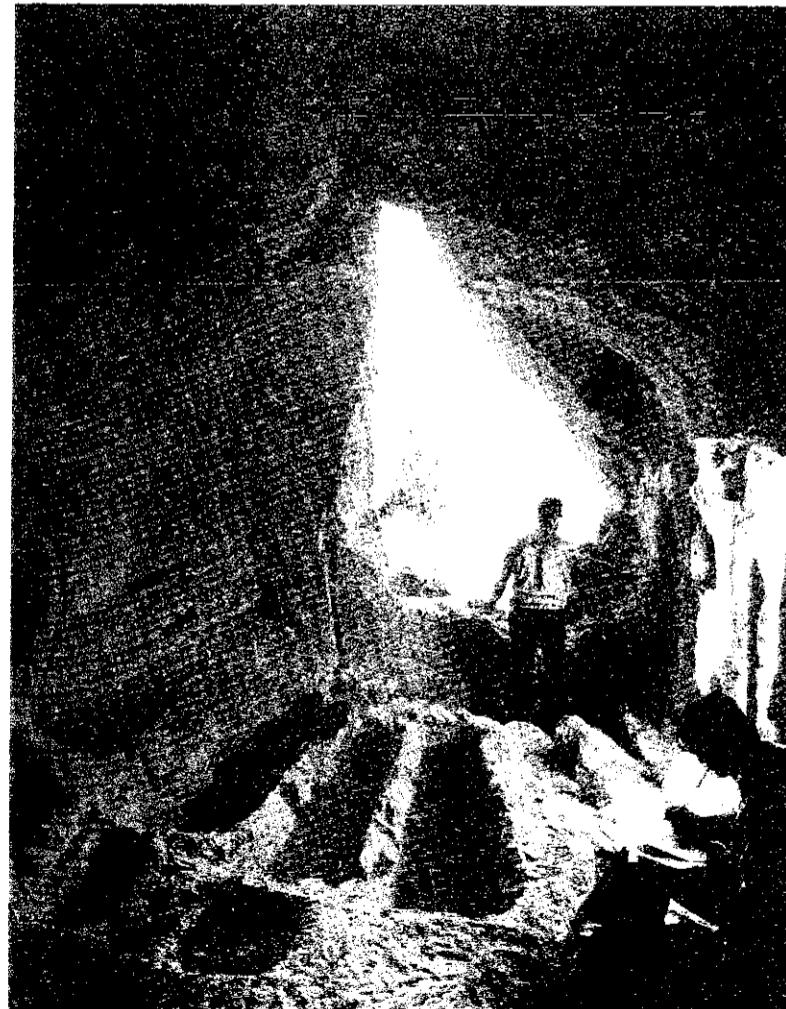

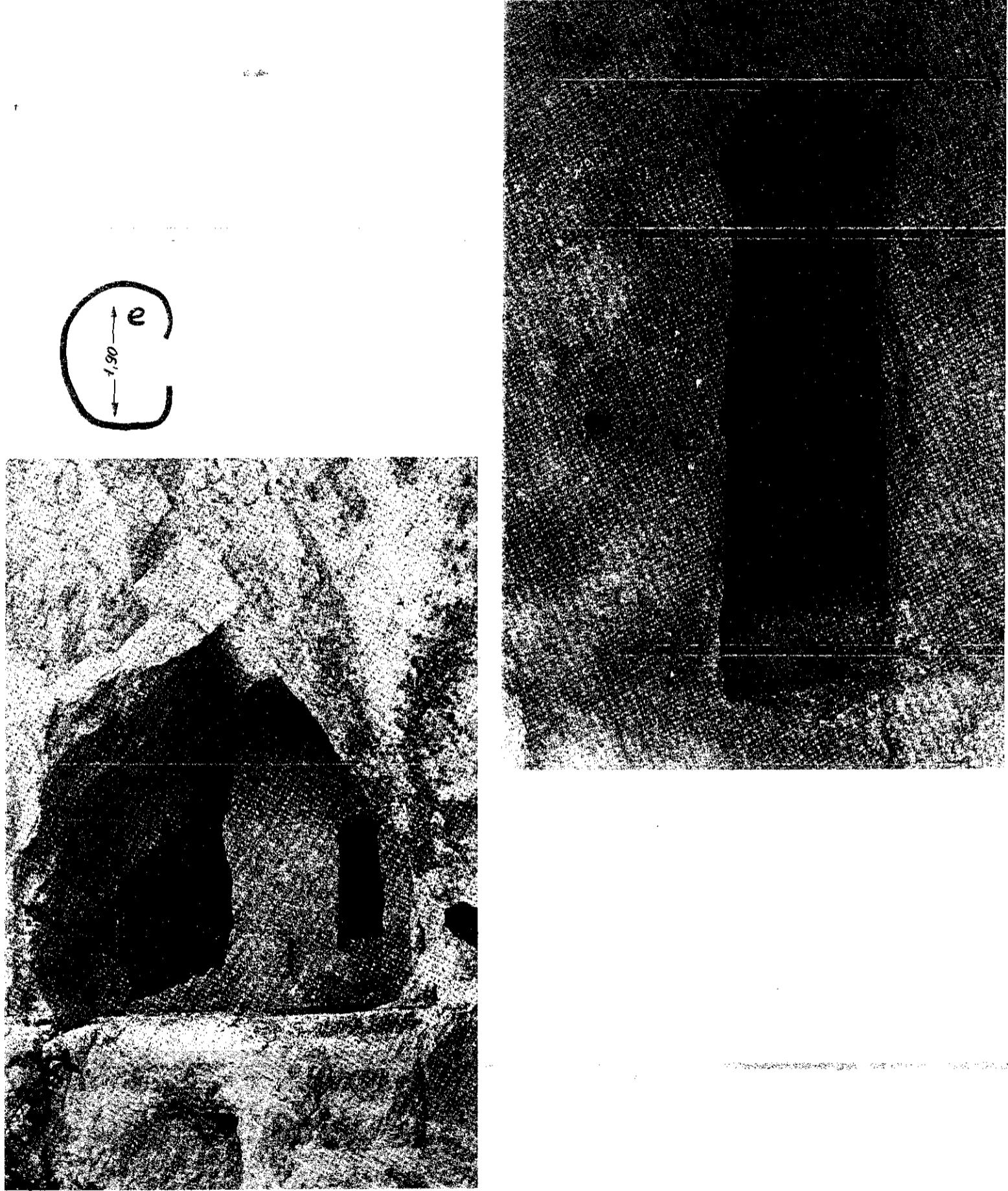

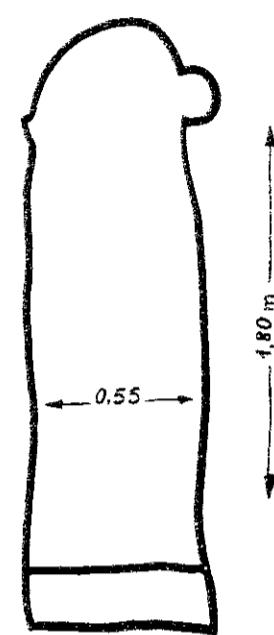

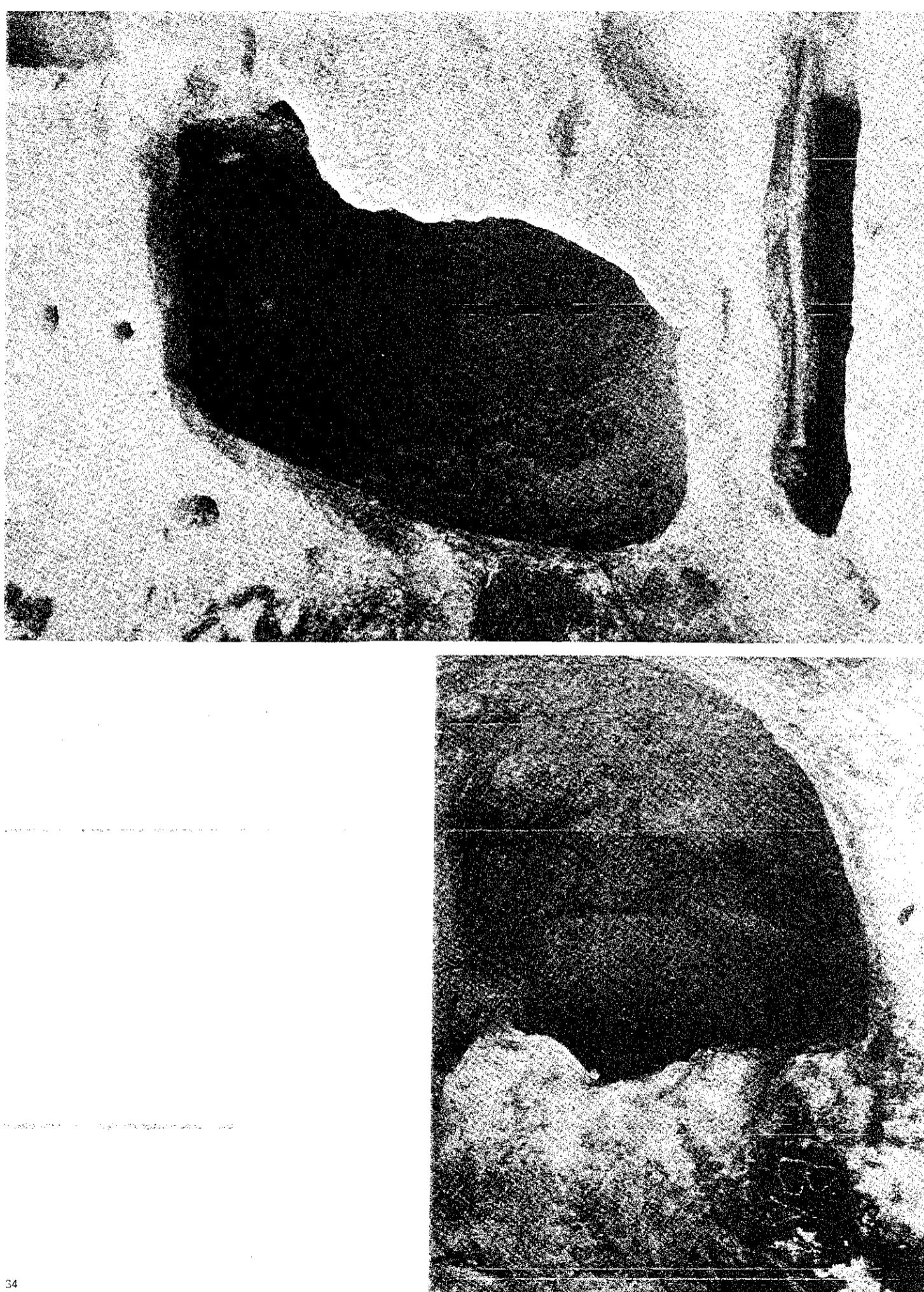

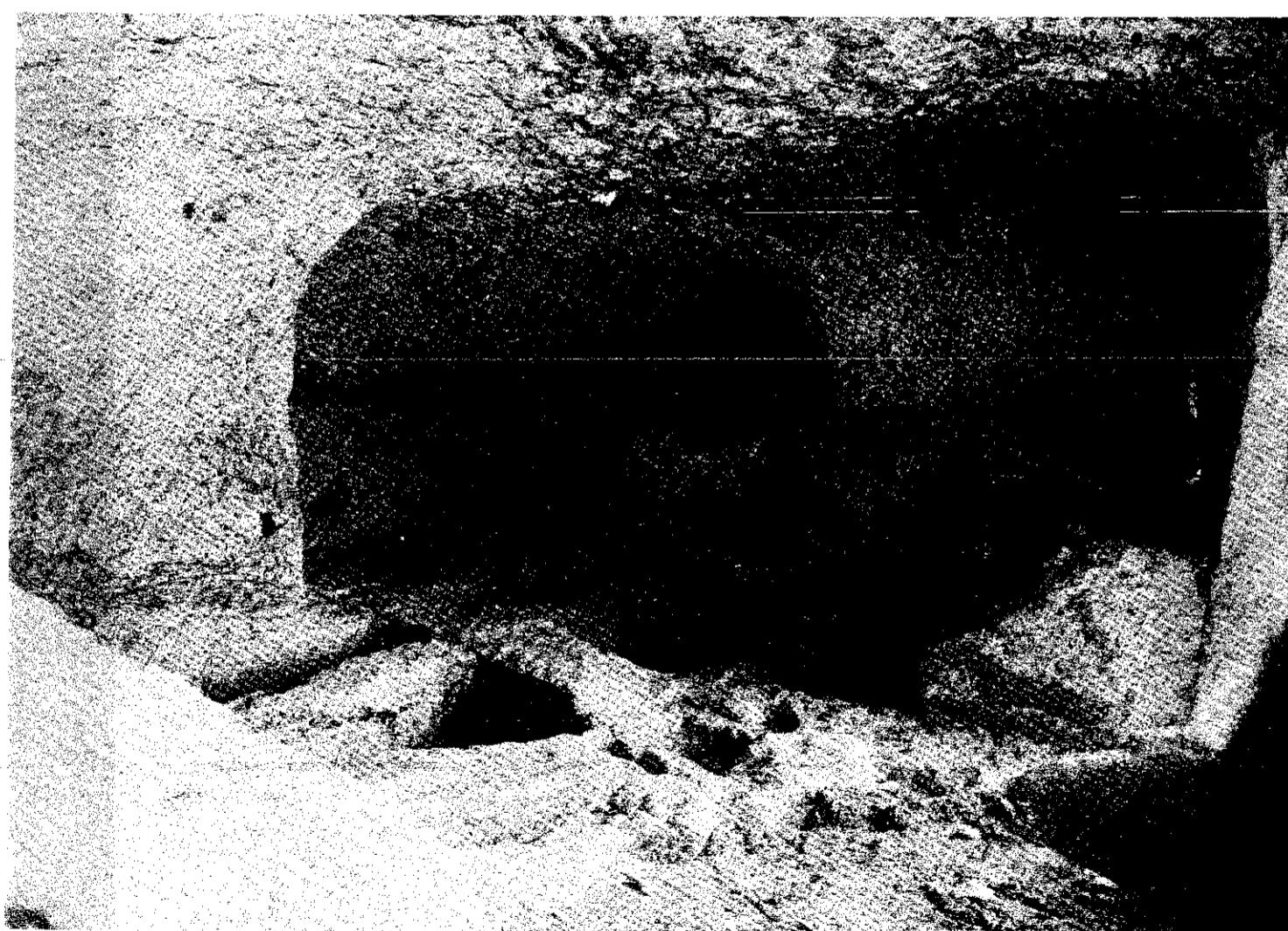
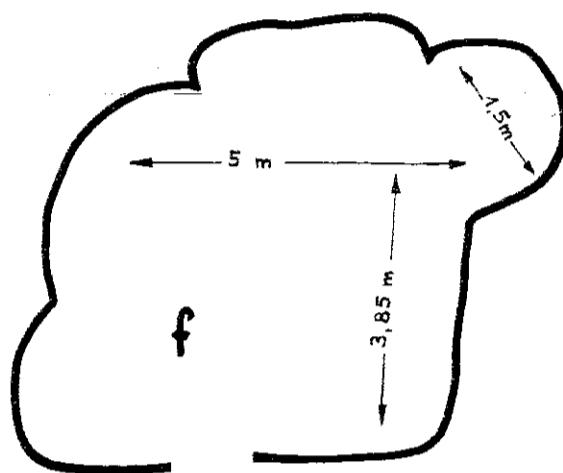

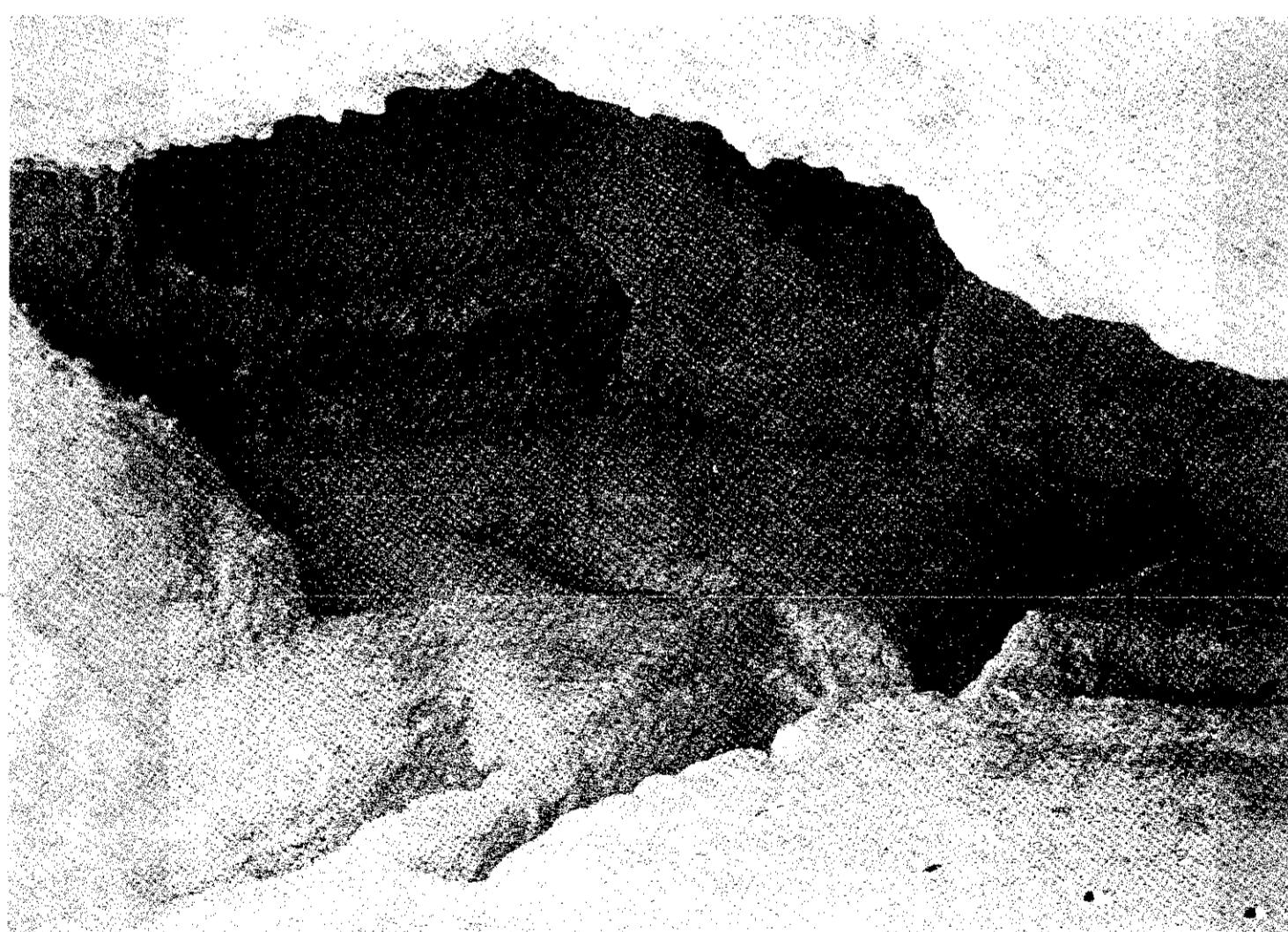
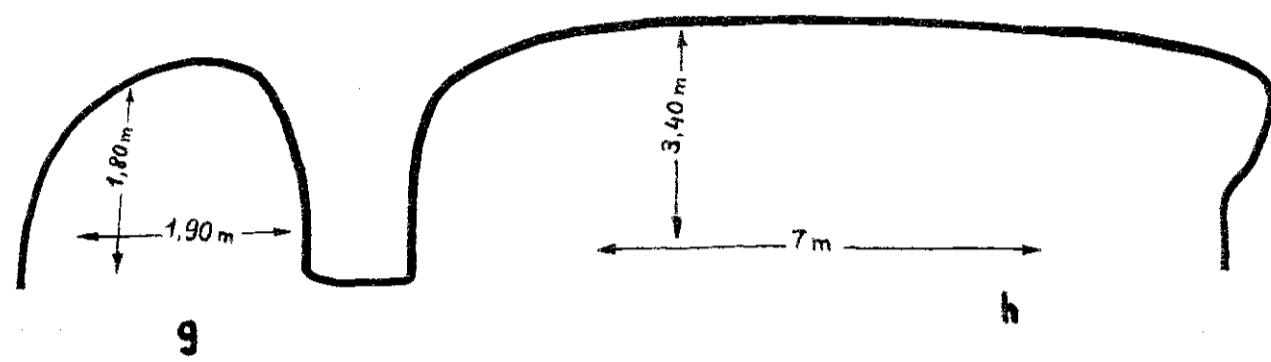

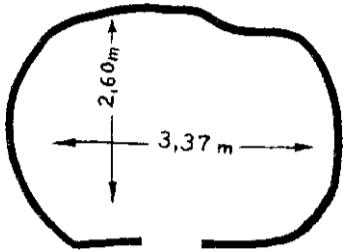

DOTORA

Dotora

Santorkaria mendi ontatik jetxi, Laño'ko bidera atera, patata sail baten barrena joan, Laño izeneko erreka igaro, beste aldean patata sail txiki bat soro baten muturrean barrena ibilli, aldapa igo ta aurrean arkaitz bakarra. Emén asten dira kobak. Alderdi oneiri Goba izena ematen diote.

Lenengoa

Arkaitz bakar batean, mendi aldera atea ta barrenean gela.

Iru illobi daude, bi zolan eta bestea orman.

Bigarrena

Errialdera, ezkerrera, bigarrena mutur zorrotzakin arkaitz bakarrean; gela bakarra. Zolan iru illobi ditu.

Irugarrena

Gela bakarra. Bi illobi; bat zolan, bestea orman.

Laugarrena

Goraxeago bizpairu zulo arkaitzan, bi neurritan egiñak daude. Lenengoa berago, urrena goraxeago. La Dotora izenarekin ezagutzen dituzte erriean Dotore itza errromatarren itza euskarakatua ote? Gipuzkoan Dotorea esaten dugun bezala...

Berako gelak, zati aundienak puskatuak daude. Elizatxo baten antzeko gela aundi baten aztarnak ageri dira. Dotora'ko arkaitz-zulo auean Jose Migel Barandiaran lanean ibillia da. Berak 1968 garren urtean argitaratutako separata ibilli nuen koba auek ikustera joan nintzanean. Ara emen Barandiaran'ek ematen ditun xeetasunak: Bean elizatxo baten antzeko gela,

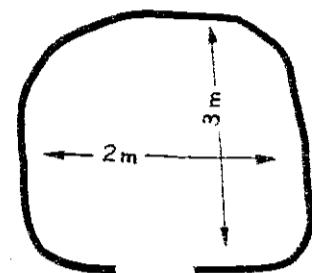
erdi autsia. Eskubi aldean abside bat bezala (erdi eroria) ta barrenean aldare antzeko arri arkaitzan egiña. Aldarean eskubiko aldean zuloa (40 cm luzean, 20 gora 25 barrena).

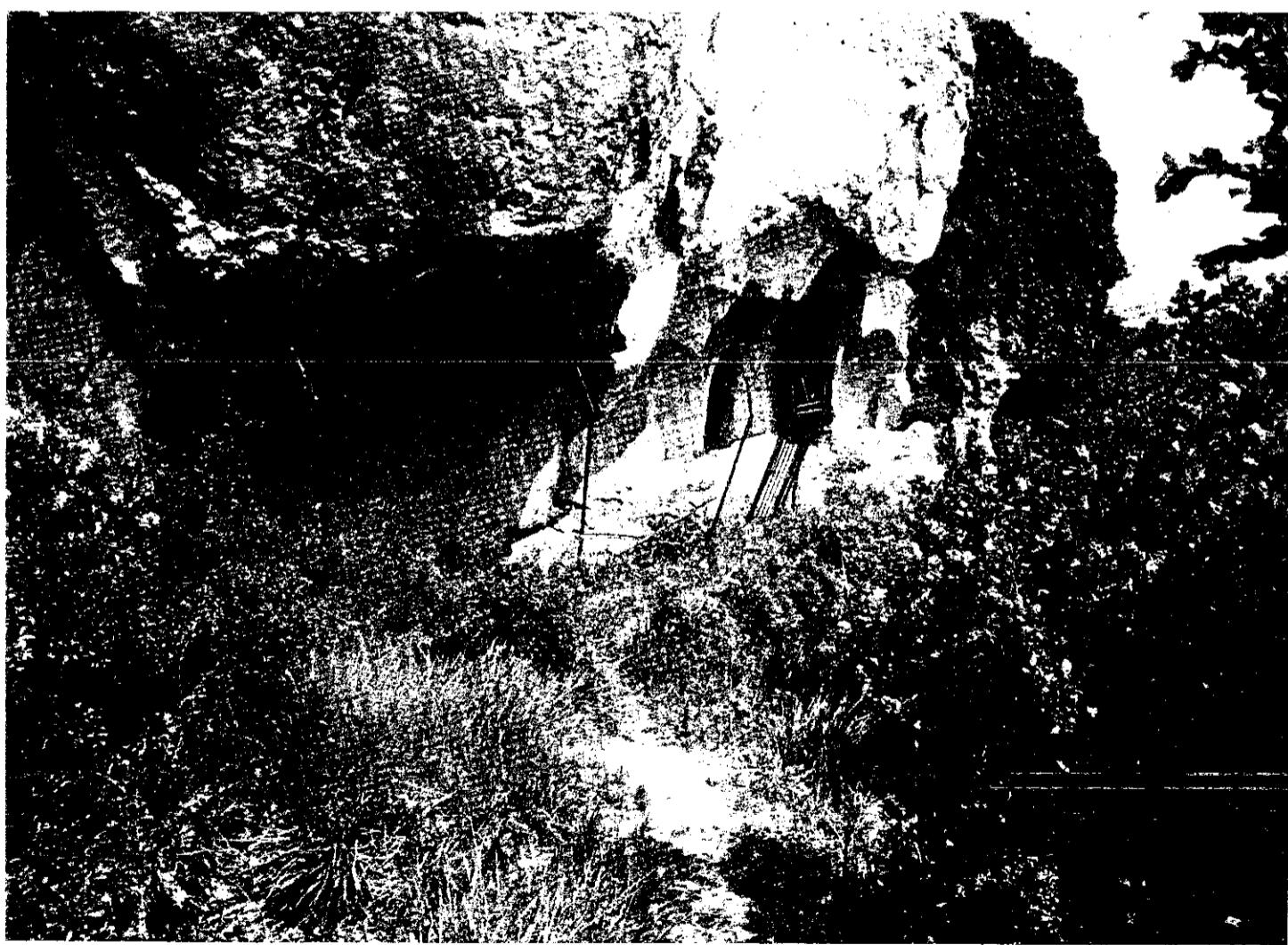
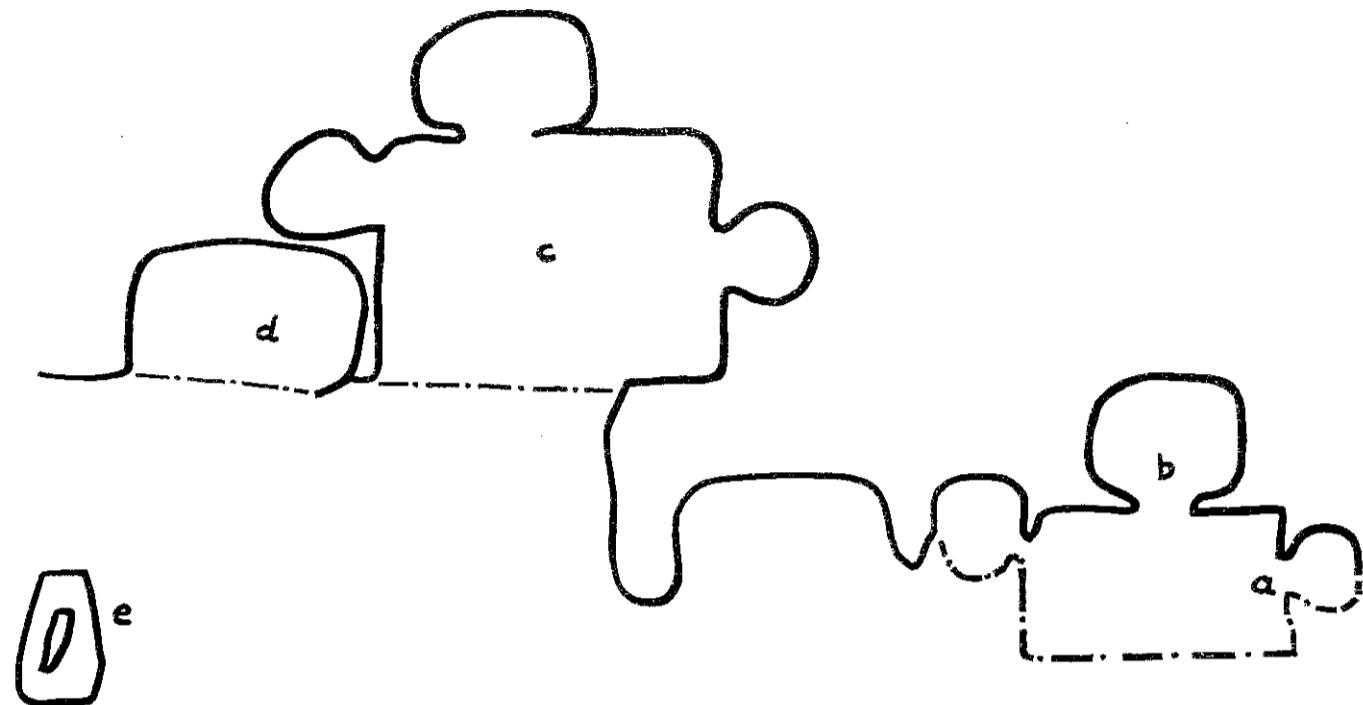
Abside orren sarrera, atea ta arkua, abside bezala egiña erdi eroria.

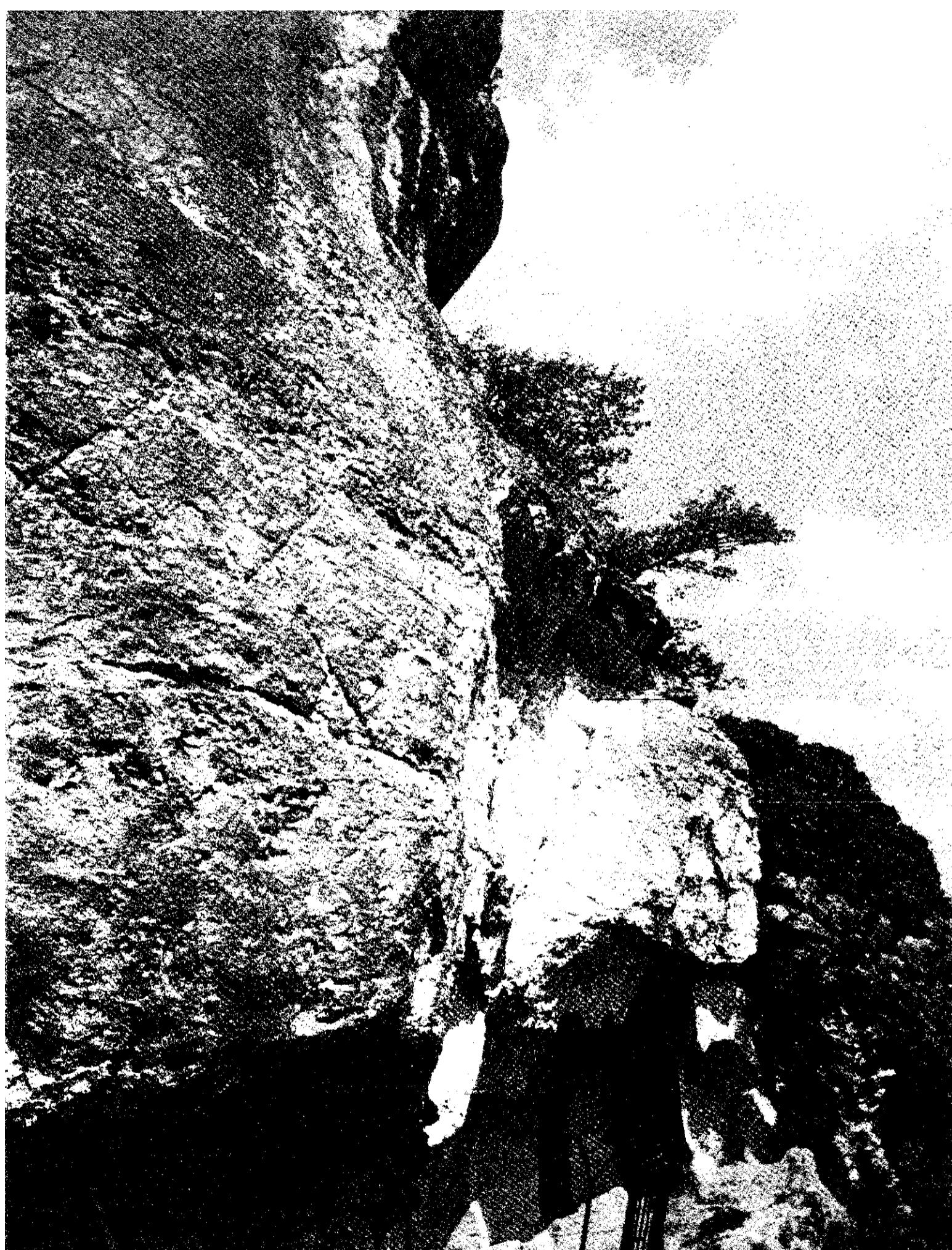
Ormaren erdian atea ta gela aundi bat. Gela ortan eskubi (I, 80 gora) illobi bat 60 cm gora, ezker zolan beste illobia.

Elizatxo onen sapaian arkun antzeko esku lana. Gela erdi erori onek elizatxo baten antza dauka, aldarea alde batean, arkuak landuak sapaian. Orain dala seiren bat urte Iradier elkar-teko kideak azantzazko burni sare bat jarri zuen elizatxo open aurrean, ate giltzatu batekin.

Burnizko arantzazko etsia autsia arkitu genuen eta ariak moztuak. Arkaitza ortan bertan goraxeago beste mailla batean (30 mtr. gorago)

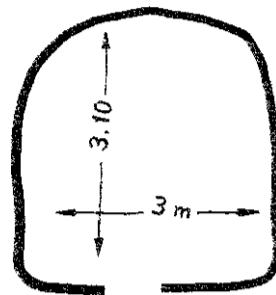

bi zulo egiñak daude, egitazko zulo audiak dira atea-ren antzarik ez daukatenak.

Lenengo, sarrerako gelak, beko elizatxoaren plano berdiña deuka, aundixeagoa da.

Elizatxo ontako ormetan marrazkiak eta idazkiak latiñez egiñak deude; zolan beste zortzi illobi.

Eskubi absidetako arku bisigotikoarekin. Arkua ezkerrean zulo bat orman (60 cm gora, 50 zabal, 30 barrena). Arkua ondoan, lizatxoaren orman, bi santuen izenak idatzita, goien «ATANA» eta beran «SCTPIMITIV». Ba daude beste csaldi geiago idatzita. (Dominus qui fecit...). Barrengoa orman atearren aurrean, gela baten beste sarrera; eskubi zulo bat orman (40 cm gora, 35 zabalean, 17 barrena).

Beste gela orren sarreran ezker orman bost adarreko izarra marraztua. Atzeko aidean eskubi beste absidea. Bi abside oien ate gaiñak perraren antzeko arkua daukate.

Atzeko orman txori baten antzeko marrazkia. Gela audi onen sarreran beste gela bat dago sarrera audi batekin. Eskubi aldean, ur ontzi antzeko zuloa ta erdian illobi bat ta ezker bestea.

Gela onen aurreko aidean, Don Jose Migel Barandiaran'sk lurra aitzurtu zuan eta aspaldi garaiko bizitzaren aztarnak billatzen ibilla zan. Bi illobi osorik lurpean arkitu zituen eta beste biren puxkak. Ezurrik eta bustin ontzi puxkak bakarrik eskuratu ditu eta Gazteiz'ko museora biali.

Lur urratu onen ezkerretan, menditik amaren bat metrora, arkaitz puxka, aspaldi eroria ta gaiñean illobia dauka.

Beste gorago mendi aldera, beti **ezkerr3#** sarrera zabalekin: 3 illobi. Lenengo illobiaren ondoan bi zulo.

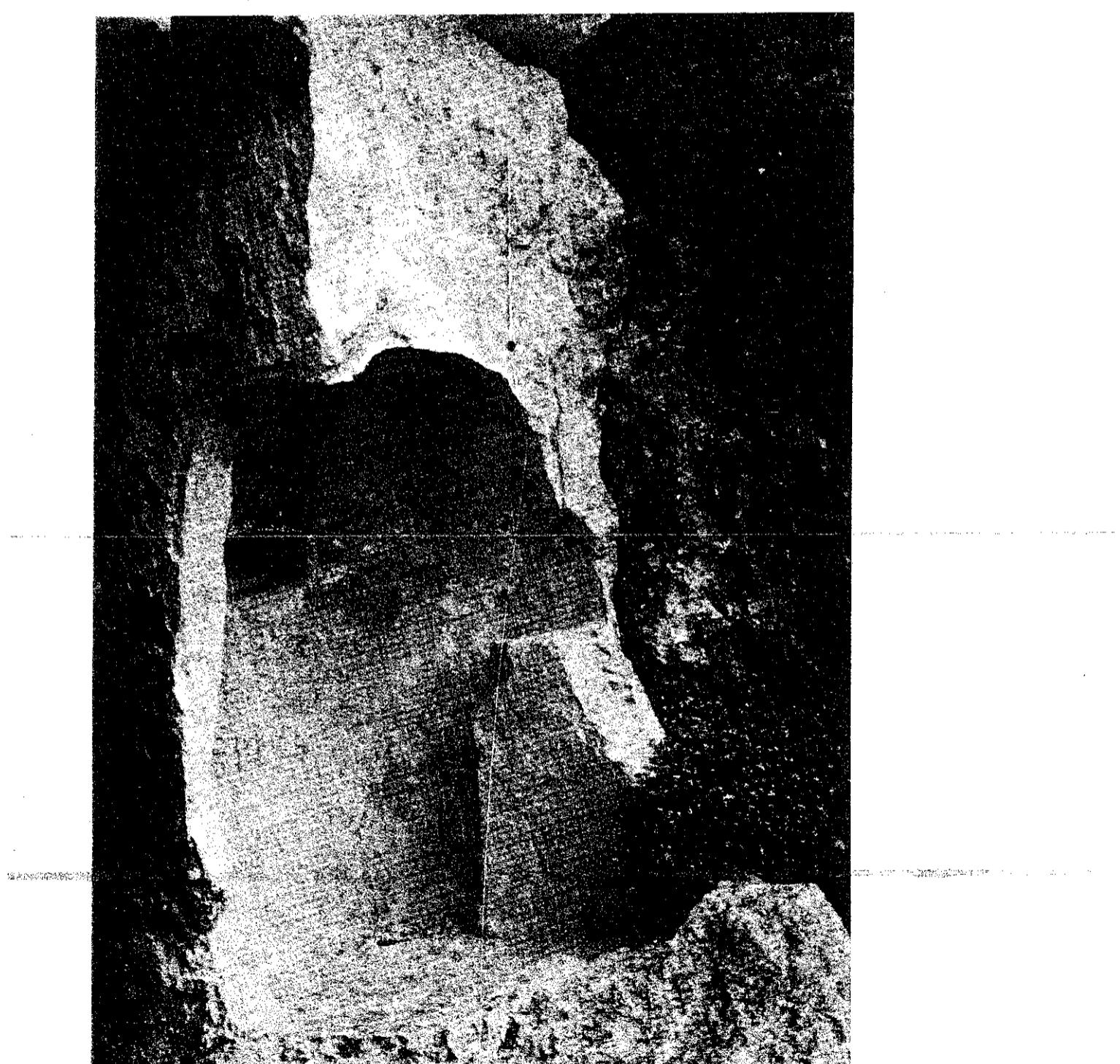
Gorago sarrera estuakin. Bi illobi, bat orman.

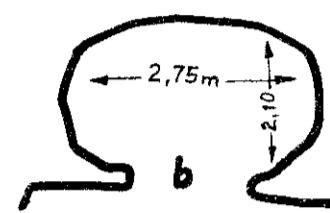
Gorago, arkaitz berean bi goba bi sarrerakin esker eskubi. Tartean zulo batekin.

Eskubikoan sartuta gela aundia, eskubi zulo bat bezala, ontzi baten antzera bi illobikin: ezker lan illobi.

Ezkerreko orman leyo bat beste gela batera ematen duna.

Ezkerreko gelan ezker, ontzi bat bezala illobia goien eta bean bestea, eskubi goien bi illobi ta zolan bestea.

© 1998 by the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University

Stanford University Press

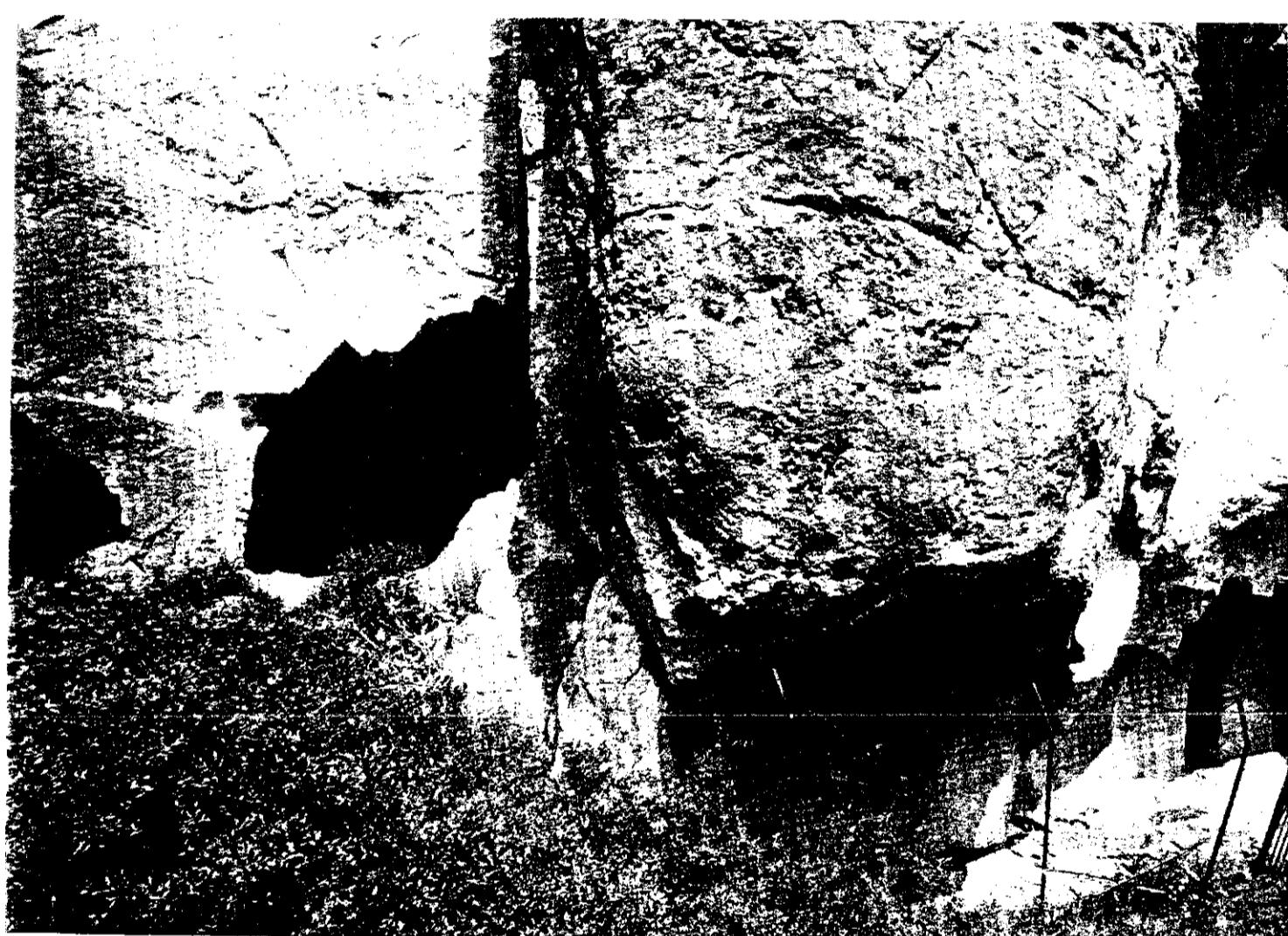
Besten esanak

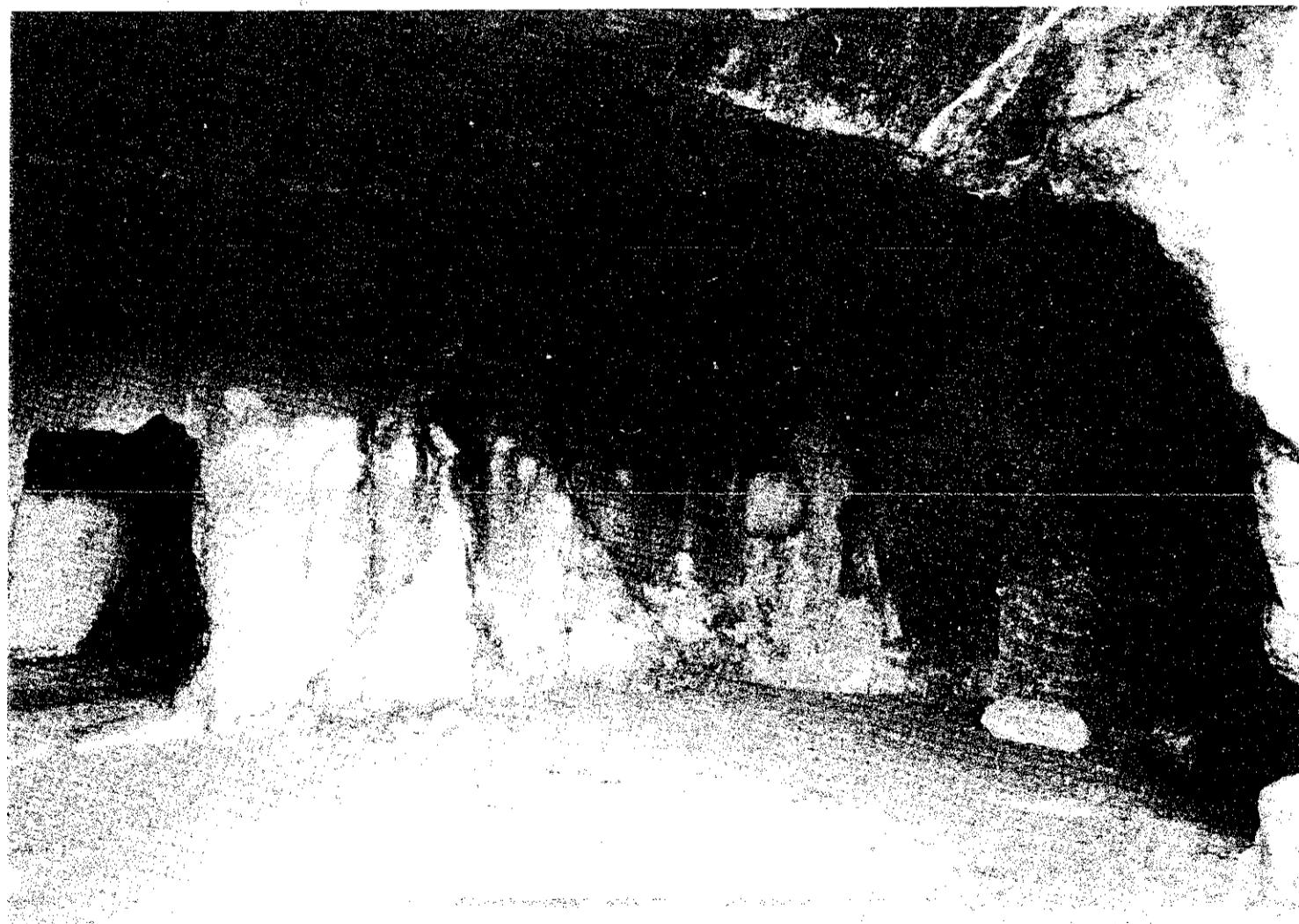
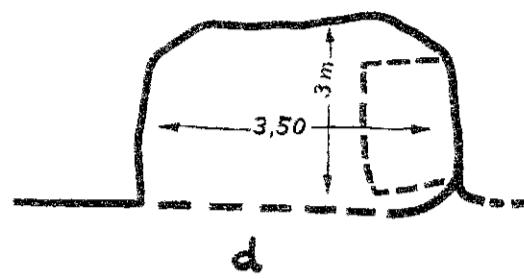
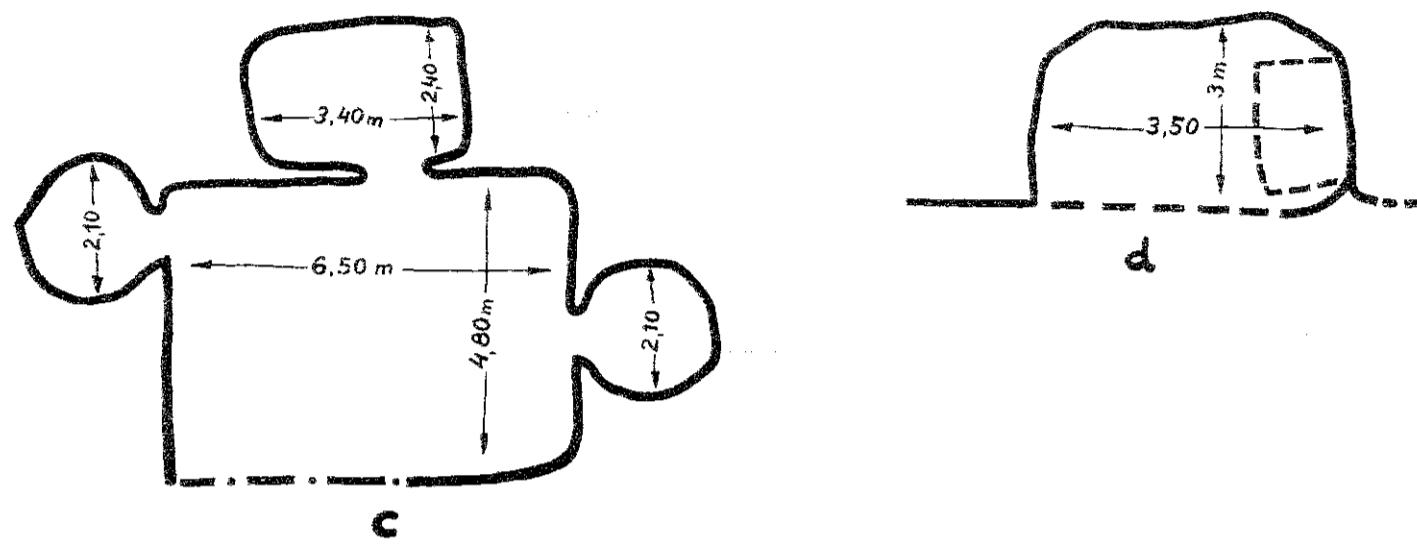
Barandiaran Jauna 1917 garren urtean etorri zan lenengo aldiz. 1923 garren urtean berritzikusituen emengo kobak. 1968 garren urtean lurra urratzeko dator berriz len agertu dugun bezala ta lan bat argitaratzen du ondorean guk eskuetan erabilli duguna. Lantxo orren bukaeran beste arrazoiarik cman gabe, esaten digu: «koba auetan bisigotiko arrilana-ren urratsak arkitzen dira. Kobaren aurrean illerri bat arkitzen du ta Barandiaran'entzat ilierrria beti clizaren inguruan dago.

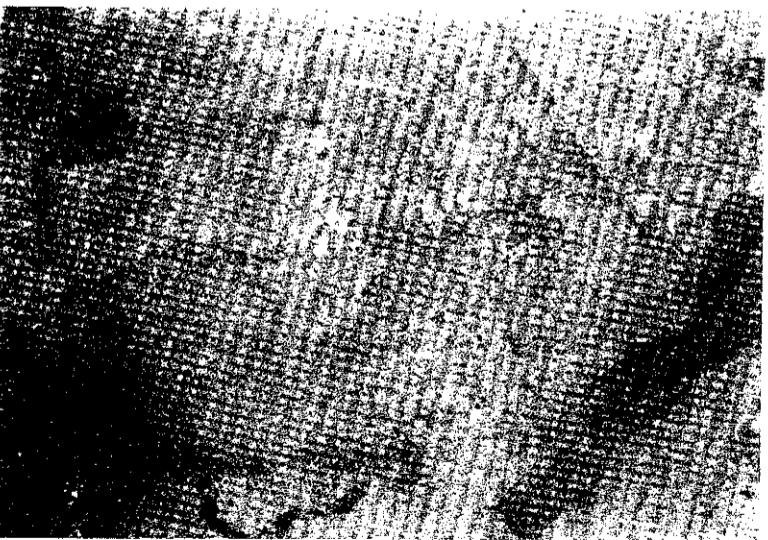
Iñiguez, irakasleak «Catalogo Monumental de Mavarra» delako liburuari noiakoak diran koba auek esaten digu (eliz aundia, ormen zuloak, aidarea ta erreliekintzat arrian zuioak, baita cxori marrazkiak ta idazkiak bisigotikoak, batez ere San Atanasio ta Primitiboren izenak). Lenengo aldiz bisigotiko izena 1933 garren urteko lan batean agertu zaia, dio ta gutxi gora bera X garren gizaldikoak bezala artzen ditu ta itxuraz bat batean ustuztela esaten digu. Orain, bere asmoz, VI eta IX garren gizaldikoak bezaria dauzka.

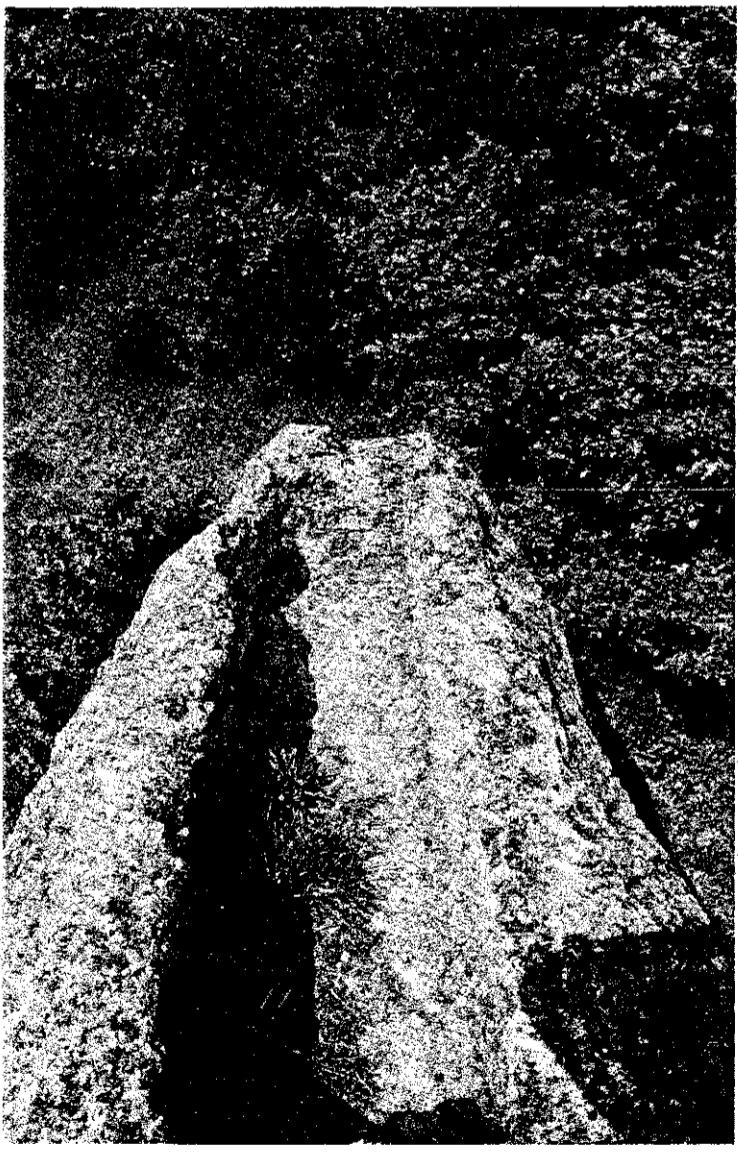
Catalogo Monumental, Araba'ko elizbarriarenak: kobak, bakartarren bizitzak eta illobiak aipatuz bestiak esandakoak berritzen ditu, besterik gabe.

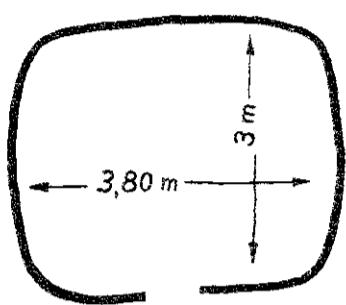

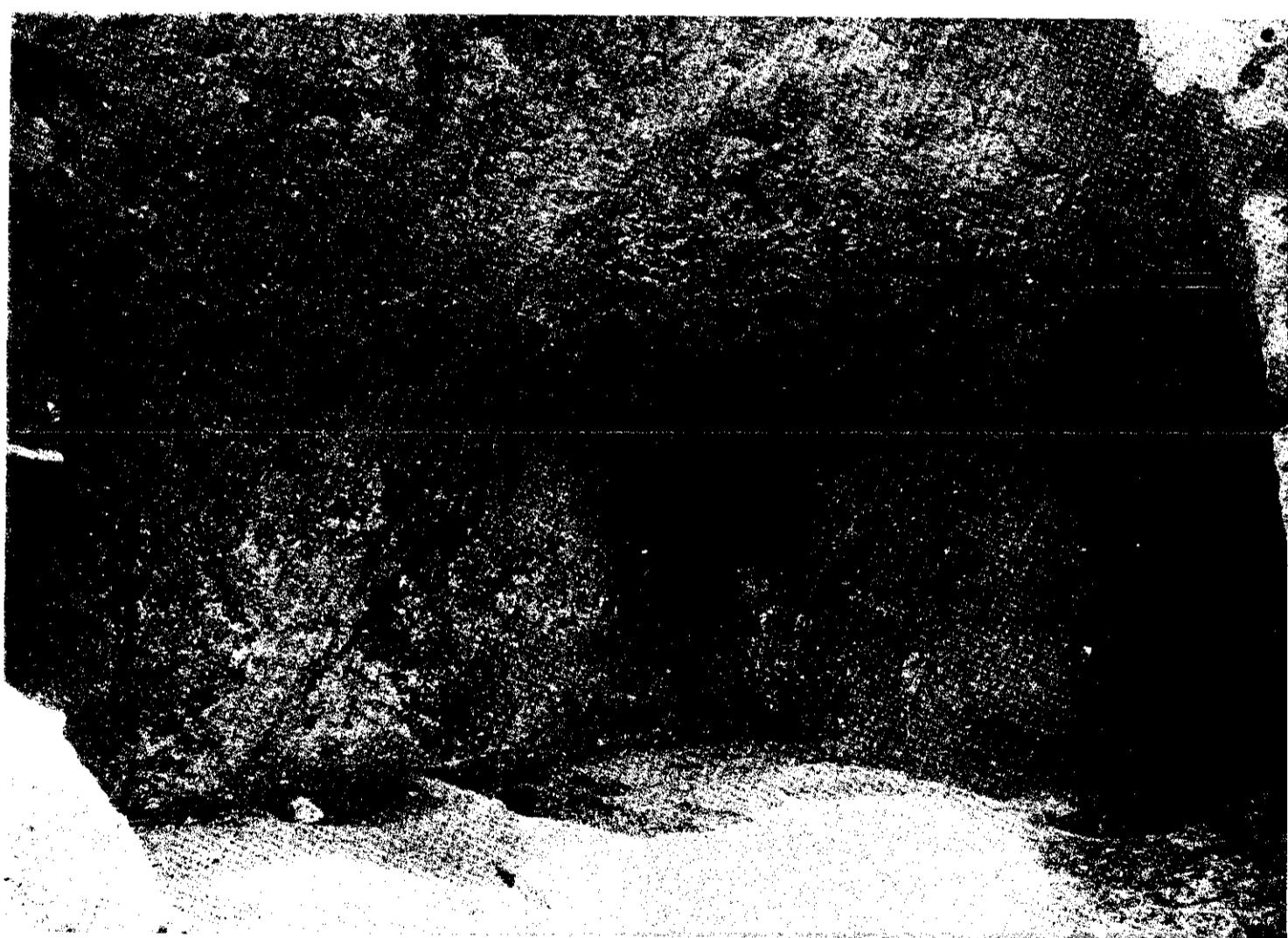
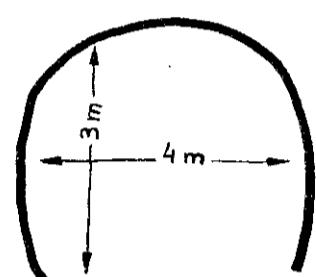

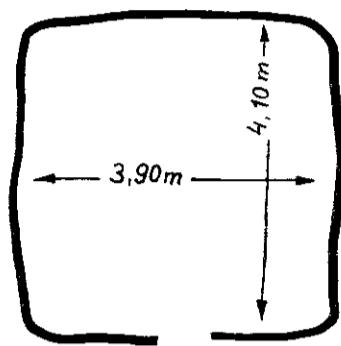

12-13

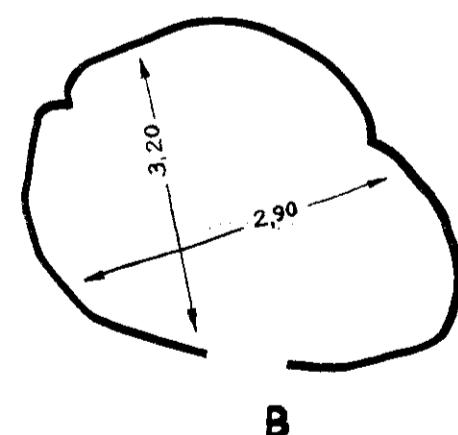
12

A

B

3

Faido

Faido

Faido, errixka txiki bat da; bizpairu etxe, eliza arrizkoa, ederra San Migel izenekoa. Araba'n dago, Trebiño'tik dijoakio bidea. Erriko bi bazterretik egoaldera, mendia, karatza arrizkoa dauka. Bi mendien erdian erreka erri aldera datorrena ta zelaia soroetako antolatua. Eskubi San Julian izeneko koba ta gaiña San Migel. Egi ortan guda aurretik Don Manuel Lekounak bizpairu illobi arkitu zituen eta ezurrik, Gazteiz'ko museora eraman zituzten. Aldaketa orregatik erria aserratu zitzaien. Erritar batek esan zigun goi ortan zegola erri zarra, aintziñako aitonak ziotenez. Gizaseme orrek berak zion, Antoñana'n ondotik Faido daia Araba'ko bigarren erririk zarrena.

Ezker «Kruzia» izeneko mendia dago. Lendabizi gain aldera, bi zulo arkaitz baten egiñak daude, bi gela txikien antzera. Bat aundia bestea txikia. Aundián im illobi daude lurrean eta sarreran idazkiak zaillak irakurtzen.

Urmiago baseliza ikusten da arkaitz zorrotz baterri erantsia ta arkaitz muturraren atzean, gaiñeko aidean kanpaina. Erritik ikusita arkaitz onek ezpata zorrotz baten antza dauka. Elizatxo onek erderaz «Arkaitza'ko Amabirgina» du izena. Itxura aidetik gauza poiitagorik ezin da ikusi. Erritik bidaxka dago egiña.

Bertara igota arkaitz azpian zulo aundi bat ikussten da. Artzaien etzendegian itxura du. Beti arkaitzaren eskubi aidetik elizatxoren orma ingurutik gora zeiaitzo batera igo bear da. An dago elizatxoren sarrera arku erdi borobil zabal batekin; ezkerrera bi leyatil arrizkoak gotikoak.

Sarreraren aurrean landa aldetik lizarra bakarra. Elizatxoa arkaitzari erantsia dago, bi bizitza ditu, arkaitzarenakin batutzen diranak. Arkaitzak lau maiiletan dauzka bizitzak. Lendabizikoa esan duguna

La capilla rupestre de Faido

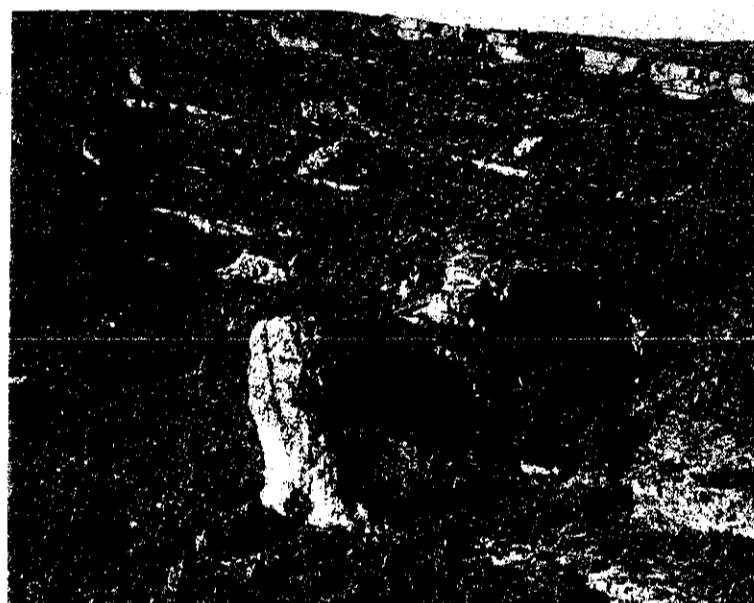

La chapelle rupestre de Faido

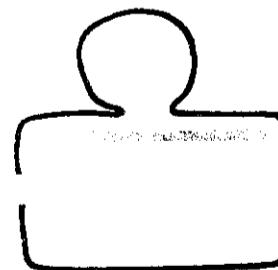
El pueblecito de Paido se encuentra en la provincia de Alava, junto a Treviño. Desde el pueblo se divisa a mano derecha el alto de San Miguel, un poco mas abajo las cuevas de San Julian y a la izquierda una roca con todas las apariencias de un monolito que tiene adosada la ermita de Nuestra Señora de la

Le petit village de Faido se trouve dans la province d'Alava, à côté de Treviño. De là on aperçoit à main droite la colline de San Miguel et un peu plus bas les grottes de San Julian.

On distingue à gauche un rocher qui a toutes les apparences d'un monolithe auquel est dédié le sanc-

SAN MIGUEL ALDEA

Barandiaranen liburutik artua

beran, bigarrena ta irugarrena elizatxoarekin bat egiten dutenak ta laugarrena tellatu gaiñean.

Elizatxoaren lenengo bizitzak, bi zati ditu, bat arkaitzan eta bestea arrilanduakin egiña. Arkaitzaren sortaldera begira, elizatxo dugu zabala ta aldare gaiñean erretauia barrokoa erdian, 14 garrengoa Amabirgina eserita arrizko bclaunean aurtxoa daukala.

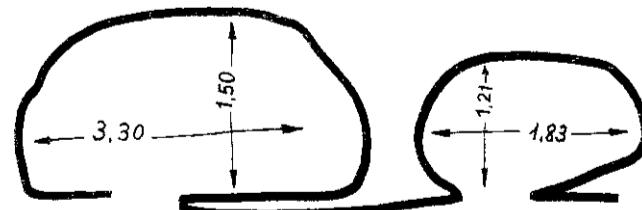
Aldarearen ezker aldetik ate bat eta gela barrenean zulo txikia orman arku bisigotiko batekin; lurrean atzeko aldean ian illobi. Ondoan beste gelatxoa, arrizko bataio pontea lurrean erantsia dagona ta bisigotiko antzekoa soil soilla apaindurik gabe, antzeko aldean illobi bat lurrean. Aldare nagusiaren aurreean, bi ate baztarretan, eskubikoa ebaki zuzenekin, ezkerreko zabaia arku erdi borobiilakin eta erdian leiatilla arkuaren antzera; iru ebaki oiek itxura polita begientzat, soillak, aspaldikoak eta garai berdinean gaurko giroko gizonarentzat atsegiañak. Ate oien atzean toki estu bat gelditzen da ta leioa ibar aldera. Arkaitzako elizatxo ontara sarrera zuzenean baseliza-

ren atetik dator. Arkaitza ta atearen bitartean gela zabala dago ta bizpairu abe borobillak ditu, buru soillekin. Atetik eskubira egurrezko malladiak bigaren bizitzara igotzeko. Aldare nagusia sortalderunt datza.

Irugarren bizitzan, arkaitzan berriz, eskubitik sarrera ta ciizatxo txiki batcn antzeko gela edo absidea. Aidarca ta crelikian zuioa'rcn antzeko zcrbait ikusten dira. Sapaia erdi borobilla dauka. Ondoko orman mastiaren iduria gorri margoztua. Bigarren sarreratik beste gela aundigo batera sartzen da. Barrengo orman, arkaitzan egiña, berriz masti aundia gorri marraztua dago. Gaurko bi gela auek, ikusten da, lenago bat egiten zutela. Arrizko ormak geroztik daude egiñak orain daia bizpairu gizaidi, ziurasko elizatxoaren zaindariarentzat geroago antolatuak. Bigarren gela ontan bi iHobi ageri dira lurrean. Arkaitzaren aurrean, erri aldera jangeia audi bat erosoa maiez eta alkiz betca ta leyo bat. Bizitza onen erdian ge!a, arasa azpillekin, atzeko aldean sukalde zarra erdi eroria leyo batekin. Amabirginaren-anaiartea, meza bean elizatxoan entzun ondorean, gero bazkaltzeko emen biltzen da. Inguruko erriak urtean bizpairu aldiz onera datozi. Tellatuko egurrak agirian daude, erdi usteiduak eta zulo askokin.

Laugarren bizitza arkaitzan dauka. Ezin diteke elizatik joan. Naita naiez, atera bear eta eskubiko ormatik igo ta arkaitzan dagon bidaxka artu bear poliki poliki erori gabe Teliatuaren gainean arkaitzan dago gela. Atea dauka ta leyatil borobilia. Barrenean iurrean bi illobi daude. Sarrerako orman idazki batzuek arkitzen dira, irakusten zaillak, tzki evezagunekin idatziak, baita iduritxo txiki bat laiaren-buru antzekoa.

KRUZTA

Peña. Este monumento tiene gran interes. El monolito de piedra a nivel del suelo presenta una gran oquedad. Entrando por la ermita existen dos pisos en la roca. En el primer piso se halla la capilla de la Virgen con una estatua gótica de María sentada con su hijo en brazos. Esta capilla da entrada a dos camaras abiertas en la roca. En la primera vemos una pila bautismal cilíndrica maciza de carácter visigótico, en la segunda una hornacina con arco visigótico; hay sepulturas en el suelo. Enfrente del altar el coro ofrece tres arcos desiguales de mucha gracia y belleza.

En el segundo piso existe una cámara excavada en la roca con una especie de pequeño absidio circular. En la roca se aprecian dos representaciones de la vid pintadas de rojo.

Encima del tejado se percibe un cuarto piso formado de una habitación reducida con puerta y vano cilíndrico. En la pared aparece la imagen diminuta de una horca y en el dintel se perciben rastros de escritura difíciles de precisar. Esta peña es la única iglesia labrada que ha permanecido hasta hoy afectada al culto; la ermita es conocida bajo la invocación de la Virgen de la Peña.

El topónimo de Faido no vendrá de «Faidits», que quiere decir huidos? Tenemos por lo menos una pista de reflexión. Sin embargo, en la reja de San Millán es conocido con el nombre de PALDU (?).

Este año una comunidad de religiosas reparadoras se ha trasladado a este lugar para consagrarse a la vida contemplativa. En el fondo, un designio de Dios para proteger este lugar que estaba llamado a ello.

tuaire de Notre-Dame du Rocher (Nuestra Señora de la Peña). Ce monument est de grand intérêt.

Le monolithe de pierre présente un vide au niveau du sol. En entrant par le sanctuaire on trouve deux étages dans le rocher. Au premier de ces étages il y a une chapelle de la Vierge avec une statue gothique de Marie assise ayant son fils dans les bras. Cette chapelle donne accès à deux chambres creusées dans le rocher. Un bassin cylindrique massif de type visigothique, ayant servi comme fonds baptismal, est visible dans la première de ces chambres, tandis que la seconde nous présente une niche à arc wisigothique, avec des sépultures dans le sol. Face à l'autel, le chœur montre trois arcs inégaux, pleins de grâce et de beauté.

Il existe au deuxième étage une chambre creusée dans le rocher avec une sorte de petit absidio circulaire. Sur le rocher se détachent deux représentations du vignoble peintes en rouge.

Sur la toiture on a la perception d'un quatrième étage formé d'une chambre étroite avec porte et baie cylindrique. Sur la paroi on remarque l'image réduite d'une horde et sur le intérieur apparaissent des traces d'écriture difficiles à déchiffrer. Ce rocher est la seule église rupestre qui soit restée ouverte au culte jusqu'à nos jours, sous le vocable de la Vierge du Rocher.

La toponymie de Faido ne viendrait-elle pas de « Faidits », qui veut dire « fuyants » ? Il y a là un indice se prêtant à réflexion.

Une communauté de religieuses Reparatrixs s'est transférée tout dernièrement à cet endroit pour se vouer à la vie contemplative. C'est au fond un désir de Dieu en vue de la consécration d'un endroit destiné à cela.

Gazteiz'kc Eiizbarrutian egindako kataiogoar (1968) esaten zaigu Arkaitzaren Amabirginak itza. aundia daukaia iurrealde auetan. Errixa ontako parroquia aspalditik Gazteiz iriko eliznagusiko agintaritzapean dagola. Emen dauden idazkiak, marrazkiak eta arkaitzako eiizatxoak erdiaro antziñako garaian egiñak dirala esaten digute.

Nere ustez ba daude gauza geiago esan bearrok. Arkaitzaren izena «Kruzia» Gurutzia ote?, latin itza aspalditik euskaratua da. Elizatxo arkaitzan, ondo babestua, bakardadean egiña dago. Garrantzi aundia zeukala arkaitz ontako elizak eta bizitzak agirian daukagu. Bisigotiko aztarnak ikusten dira; arkuk, illobiak, elizatxo, marrazkiak. Emen eiizkizunak gaur arte iraun dute. Elizatxo zarra arkaitzan dago ta geroztik erantsi diote etxea arriakin egiña. Orretxek agertzen digu inguruetako errientzat zeukan garrantzia. Arkaitzako elizatxo ondo babestu nai izan zuteia ikusten da.

Erri onen izenak ere zerbait esan nai du. Beste nimbait jakin dut «albijense» zaidunak lurrik galdu ondorean arkaitzetako kobetara iges egin omen zuten. Gorde toki auei «Faidits» izena eman zien. Gure goba auek aibijense garaikoak ez dira, askoz ez zaragoak baizik baiñan izen orren eztarna erria mintzatzen zuen latin mordoiotik datorkiguke; iges egindako tokiaren izena izango ba litz bezala.

Kutsu aundiko tokia da au. Indar aundia dauka emengo eiizatxoak, arkaitzarekin bat egiten bait du, Amabirginaren izena dauke ta toki paketsua da.

Berri zoragarria auren jakin duguna; erreparadura iekaiameak Faido're datozeia, bakardadean eta otoi-tzean bizitzeko Arkaitza'ko Amabirgina'ren deia izan ba iute bezala Orrela eiizatxo au ondo zaindua izango da.

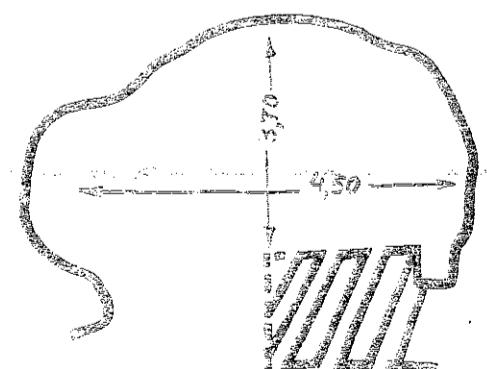
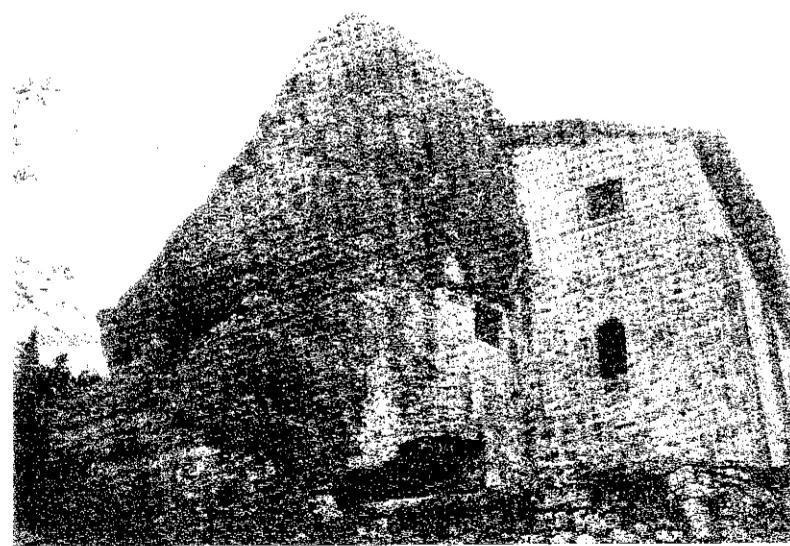
ARKAITZAREN AMÁ DELAKO ELIZATXOA

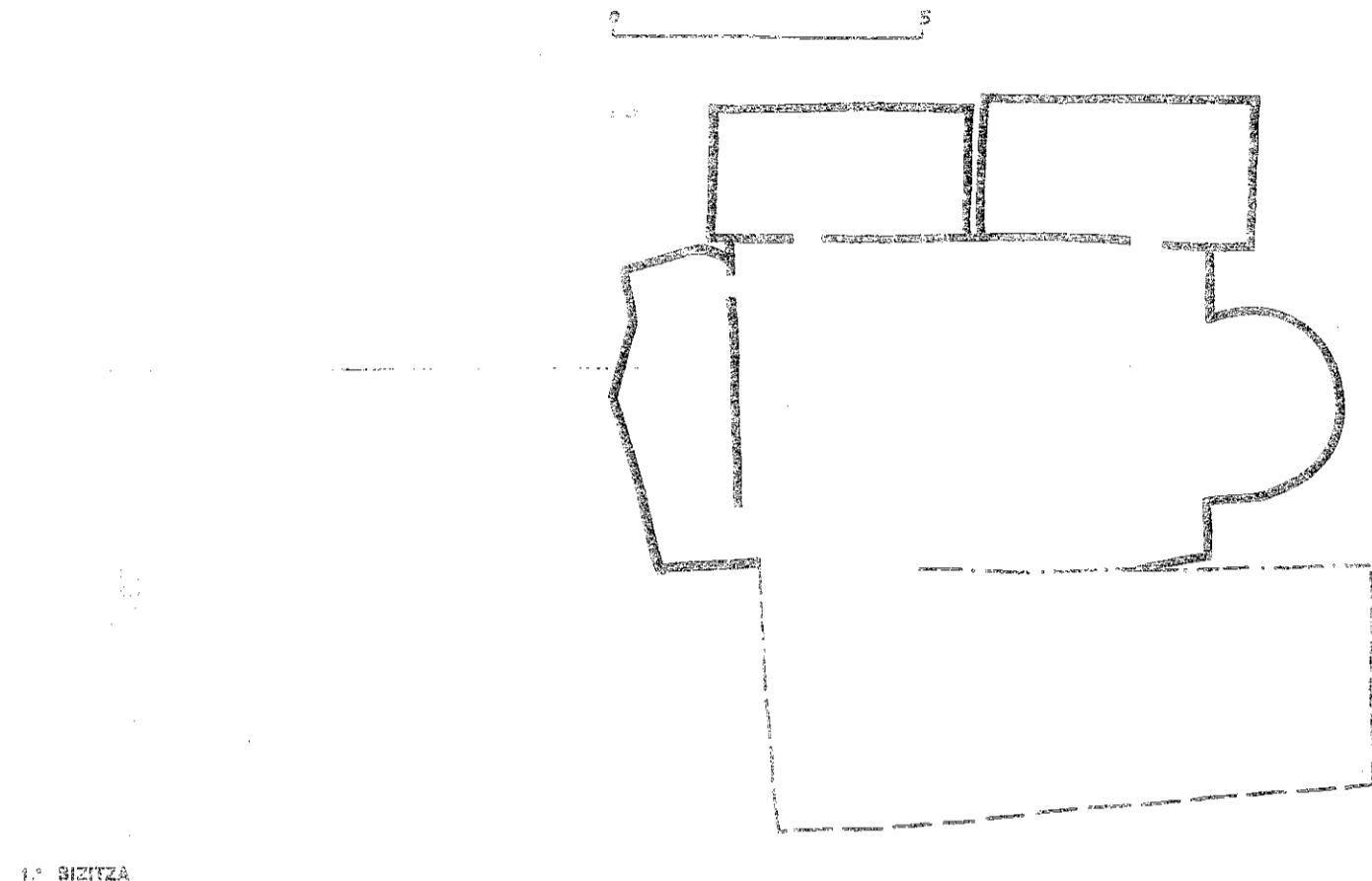

ARKAITZAREN AMA DELAKO ELIZATXOA

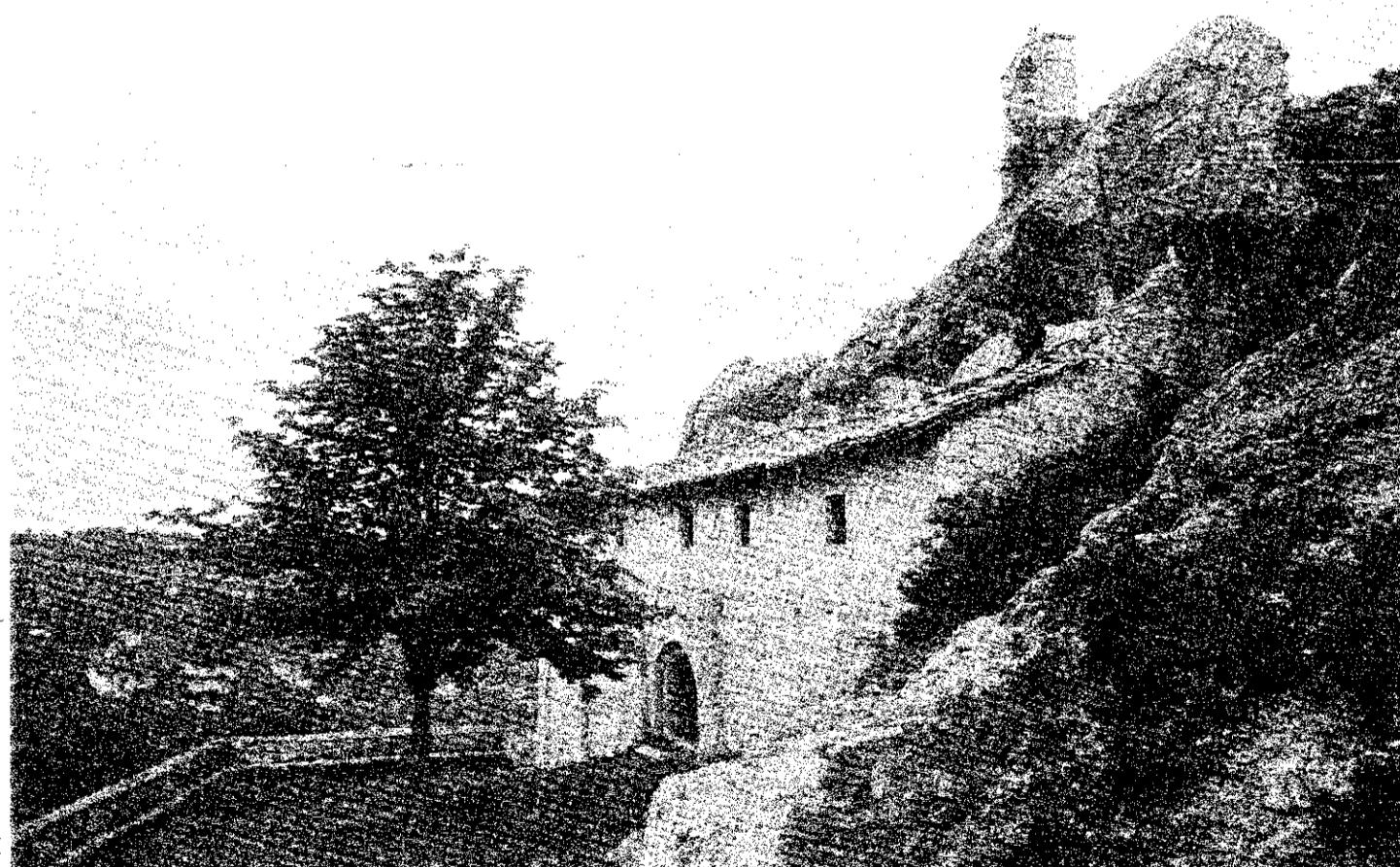
En la parte alta de la montaña se conservan los restos de una muralla que protegía la ermita de Nuestra Señora del Lago, que se encuentra en lo alto de un peñasco.

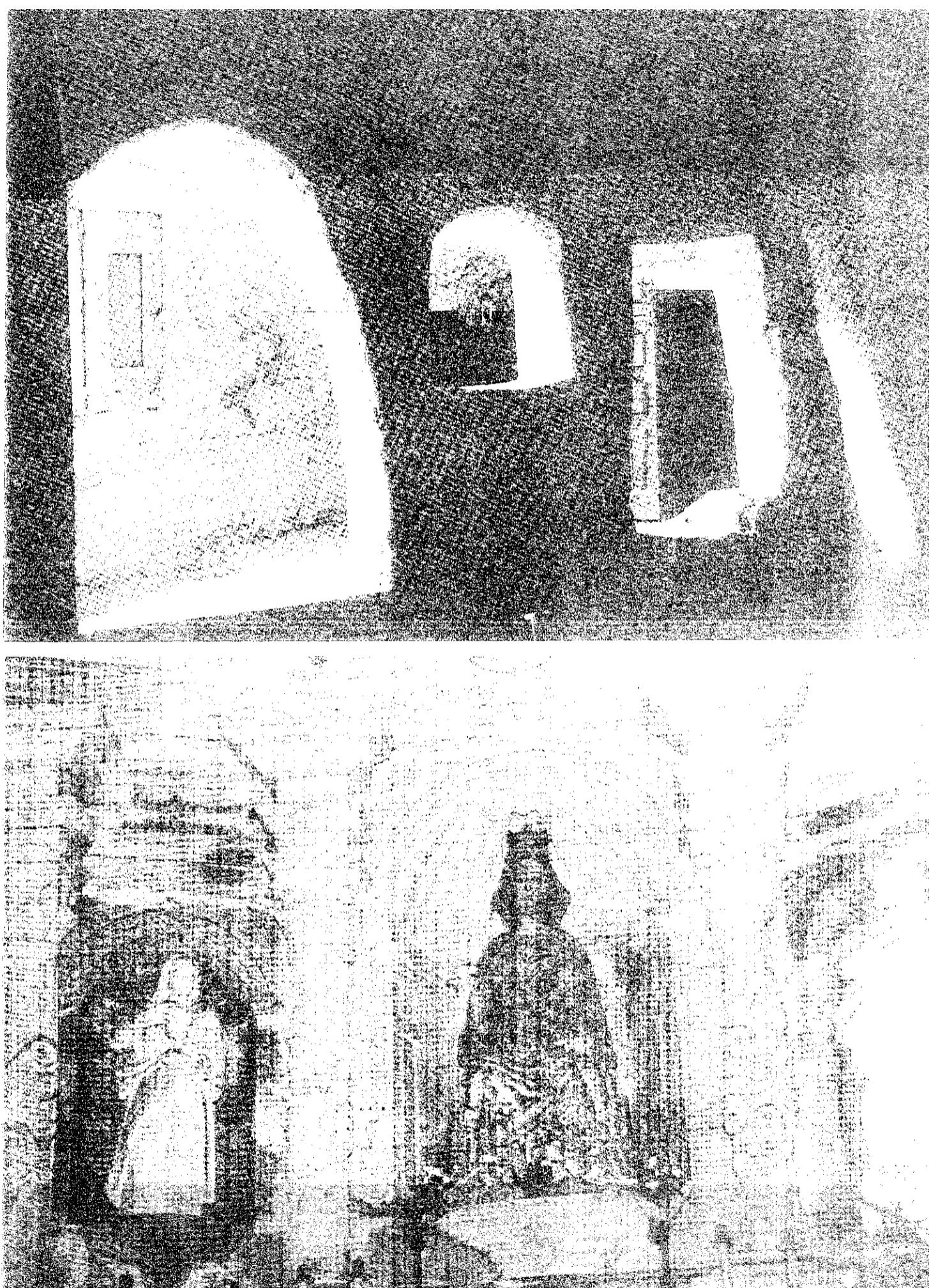
BEKO KOBÄ

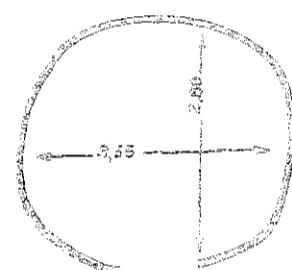
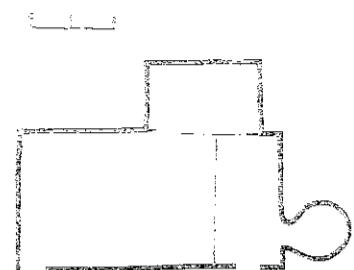
P. BIZITZA

2.ºn BIZITZA

GOIKO KOBIA

Markinez ibar saindua

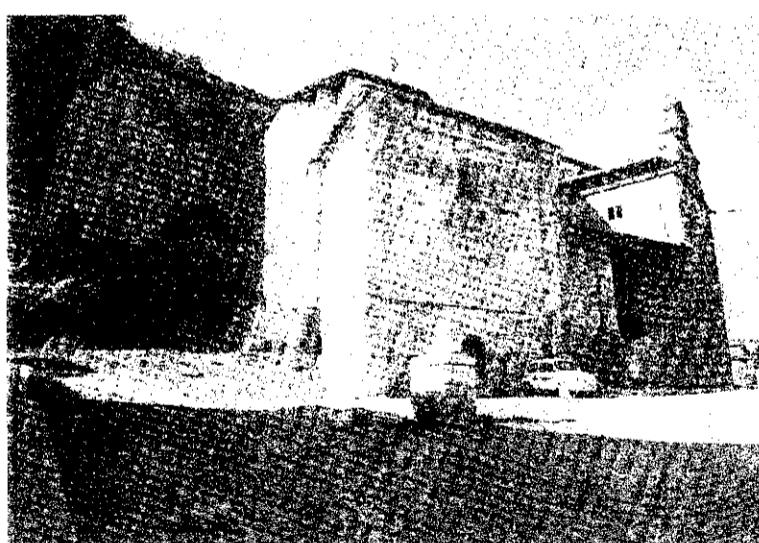
Markinez

Markinez Araba'n dago, Trebiño'ko mugan. Erregebiderik joan naiz beti. Orain dala Amar urte ezkerrotik ezagutzen dut. Gazteiz'tik etorrita erregibidetik errexena ta bide laburrena, Armentia'ko bentaraño joatea ta gero Bernedo'ko bidea artzea. Iragarki bat dago eskubi Laño'ra ta bestea ezker Markinez'era. Zelai batetik bidea pixkanaka igotzen dijoa. Lenengo errixka ezker gure agirian Trebiño'koa dana Pariza; aintzaxxeago bigarren errixka au berriz Araba'n, Urarte. Bidea menditarre estu batera igotzen da. Eskubi zuloan ibaia ta bi aldetara ebakiaren baztarrerik mendia. Goitik ibar bat ikusten da ta beko zelaian ibaiaren ondoan Markinez. Ibar onek merezi du Saindua deitza. Gurtxitan ikusten dira ainbat elizatxo; bai ormakin altxatuak edo arkaitzetan egindak.

Orain erria era bat berritzen dabiltz. Nunbait dirua basotik jaso dute eta ibaiarentzat toki egokia tolestatzen asi dira, karrikak berritzen, etxeak apain-

ELIZA

El valle santo de Markínez

A causa del número de cenobios rupestres, ermitas y términos de santos bien podríamos darle este nombre.

Una vez en el pueblo de Markínez dividimos la visita en tres grandes partes. En primer lugar tenemos el peñón roquero detrás de la iglesia parroquial. Ofrece gran interés. Tiene una cueva que lleva el nombre de Santa Leocadia. En la pared se ve perfectamente el relieve de dos figuras, una a caballo y la

ELIZA

La vallée sainte de Markínez

Ce nom de vallée sainte pourrait très bien être donné, eu égard au nombre de cénotès, sanctuaires et lieux-dits de saints qu'on y rencontre. Arrivés au village de MARKINEZ, nous allons diviser la visite en trois grandes parties.

Tout d'abord nous avons le rocher de pierre derrière l'église paroissiale qui offre un grand intérêt avec une grotte qui porte le nom de sainte Leocadia. Il est parfaitement visible à l'intérieur le relief de deux figures, l'un à cheval et l'autre à pied. D'aucuns les considèrent préhistoriques et l'en parle plus bas en disant que rien ne s'oppose à ce qu'elles soient wisigothiques.

Nous signalons dans ce rocher, vers la gauche, la toponymie de « Kristaran » : y aurait-il une référence aux premiers chrétiens dans sa signification basque ? En effet, « Kristaran » pourrait très bien être traduit par vallée ou terre de chrétien.

ASKANA'KO KOBA

zen, iturriak garbitzen. Numbait Albaina'n egindakoa ikusi dute. Erria ibaiaren bi alderdietan zabalean eratua dago ta arkaitzaren ondoan Eliza gainbaitean. Elizaren orman idazkia «Araguntia kalea», ezkerretako lenengo etxearen bestetik idazkia «Besavidia kalea».

Eliza oso ederra arri landuz egiña, bi zatitan eraiki; oso ondo ikusten diranak nere ustez. Dorrean dagon sarrera gotikoa ta nere iritsiz absidea arkaitzaren aldera izango zuan lenago. Bigarren puxka, gaurko eliza, aurreigarrten gizaldikoa, szetsa arkaitz aldera duna.

Eliz onen izena Santa Eulalia. Gauza bat da garbi asko ikusten duguna, arkaitzaren ondo ondoan dagola egiña, arkaitzatik urrutti gelditu nai ez balu bezala. Atzeko arkaitz onek dauka garrantzi aundia. Arkaitzaren izena Askana, Eskana daitzen dute errian (Aitz gaña). Askana'ko gañeko mendia Burba izenarekin ezaguna. Elizak ia ikuitzen zuan arkaitza. Gertatu danak zerbait esan nai du.

Orain bizpairu urte, arkaitz zati bat askatu da menditik ta elizaren orma lertu du. Arkaitz ortan goi kamar, bide xigor estu batetik igo bear ta koba zabala dago; Santa Leokadia du izena. Eskubi'ko orman bi

irudi ageti dira. Irudi oiek Kristo aurreko garaiko sasijainkotzat jotzen ditu J. M. Barandiaran'ek. Nere ustez bisigotiko garaikoak ez dira eziñezkoak geroxeago esango dudan bezala.

Koba au ormakin itxia dago bañan aterik gabe ta nornai sartu leike. Oso zikiña arkitu genuen.

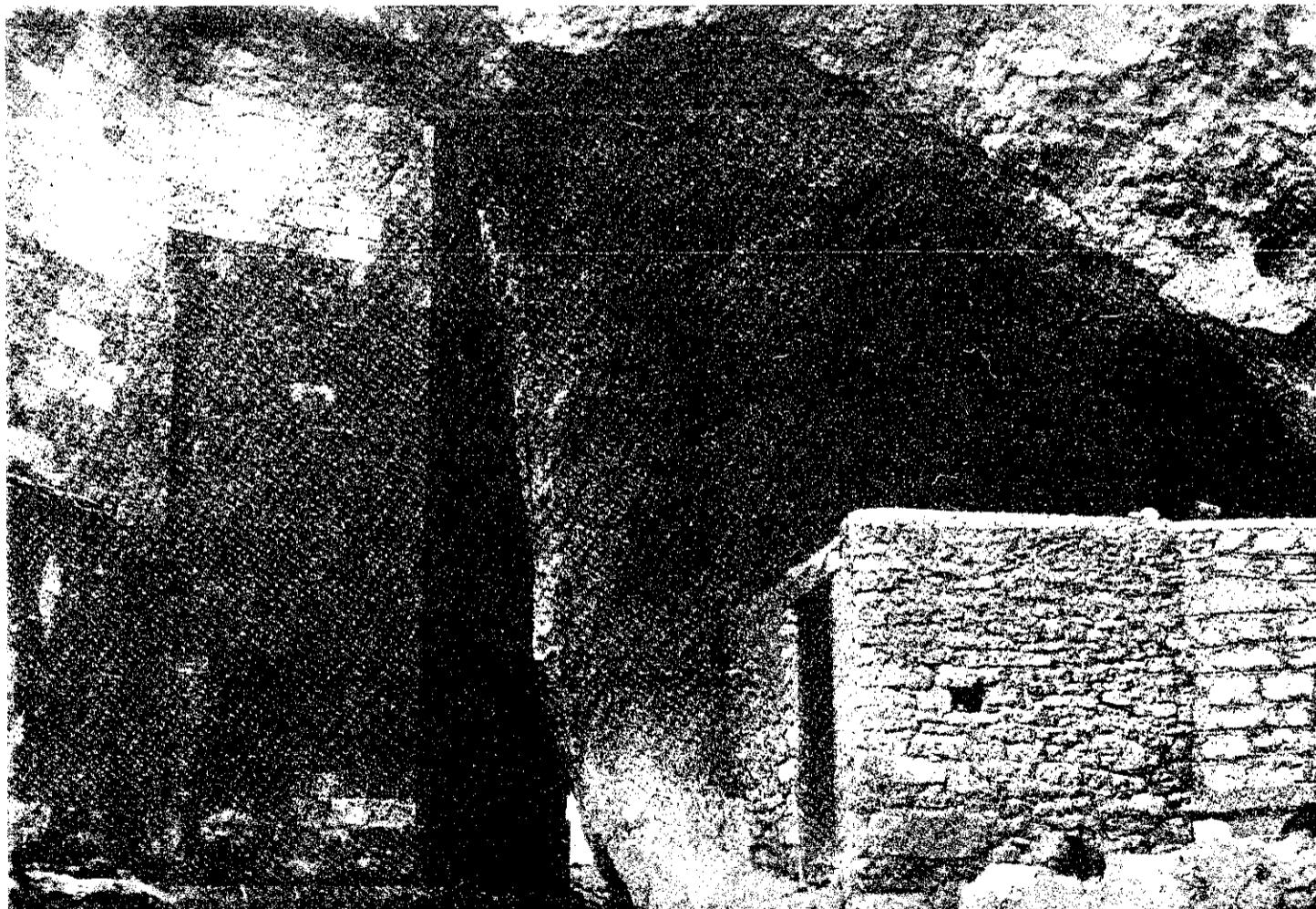
Arkaitz onen eskubi aldetik joanda, ibaitik mendi aldera ibar txiki batzuek daude irikiak, dan danak kobaz beteak.

Lenengo ibartxikia elizako atzetik eskubitik menditik aldera irikitzen dana. Elizatik bertan gañieko aldean, Santa Leokadia'ren ondoan bat Artzai batek bordarako moldatu, orain erdi eroria dagona. Arkaitzan ba du zulorxoa leyo baten antzekoa.

Koba onen gañiean urrutiago ba da beste zulo bat. Ibartxo aldera goi aldetik zulo baten antzeko arpea.

Urrutixeago beste koba bakarra zabala ta inguruaren arrizko orman egiña. Eskubiko aldean zulo bat txiki baten antzera. Koba onen aurrean lurra urratzen Jose Migel Barandiaran ibilli zan; etzuen gauz aundirik billatu.

Urrutixeago arpea arkaitzean barren aldera zulatu.

otra a pie, Para algunos son prehistoricas, Mas adeante hablo de ellas y digo que no hay dificultad para que sean visigoticas,

En este peñasco hacia ia. izquierda señiamos ei toponimo de «Kristarana»; ^tendra en su contenido vasconico una significacion reacionada con los primeiros cristianos? «Kristarana» podria decir muy bien «vaile o tierra o termino de cristianos»,

Hacia la derecha de ia parroquia existen una serie de valles que van a parar al fio, En todos esos valleitos tenemos grutas artificiales sencillas,

Las mas importantes figuran en el primero, conocido con el nombre del «bosque», Una de las cuevas tiene un banco de piedra que rodea todo el muro. En el termino de San Julian hay otras individuales. Algo mas lejos estan las del Salvador, que ofrecen ia particularidad de Hevar tres arcos en reieve al exterior.

De la parroquia hacia la izquierda continua la carretera y a un kilometro tenemos la peña de San Juan junto a la ermita del mismo nombre y detras ia peña del Castillo. En esos dos peñones tenemos cuevas con ia particularidad de que ia de la Peña dei Castillo contiene un recipiente cuadnMtero. Endma de la peña hay restos del castillo y sepulturas. Detras de ia ermita de San Juan hacia ei monte se divisa muy bien un cemente.no de sepuituras antropomorfas.

Merece ia pena de señiar la ermita de San Juan de puro esdlo romanico y encima del mismo monte La ermita de Ntra. Sra. de Beolarra de estilio gotico con una virgen sentada, de la misma epoca.

Oueremos hacerencion del termino de Uriatxa cerca de la muga de Urarte y Obecuri que contiene un gmpo de cuevas iabradadas sencillas.

Il y a toute une serie de vallees, a gauche de la paroisse, qui s'étendent jusqu'au ileuve. Dans toutes ces petites vallees nous avons des grottes simples, artificielles. Les plus importantes de ceiles-ci figurent dans la premiere vallee qu'on appelle « la foret ». Une des grottes a un banc de pierre qui entoure tout le mur, Dans le territoire de San Julian M y en a d'autres individuelles. Un peu plus loin, il y a les grottes dites Saivador (du Sauveur) qui offrent la particularite de porter trois arcs en relief et a l'intérieur.

La route continue a gauche de la paroisse et nous trouvons a 1 km de la rocher de San Juan a cote du sanctuaire de meme nom, 'c **oc'e** ^u Casr'Ic ^tc't derriere. Dans ces de^r *ccres: :cu^ r/ms :cs ^rc: tes avec ceci de partijj.'er c.^.. e "C-ncr :- 2j.s:*.c renferme un recipier * ^-ac** 'a.:*-^ 2,, ... - cr: **! - existe les restes du cr--:eau ** ue- 'j;:^;u^es - c^"**: re ie sanctuaire de Sar ".**r e: 7i-c - ."*. irc :** ^ce. coit un cimetiere avec -cr '-icj,:<c"e :.-:***'. **r*c* phes.

Le sanctuaire de ^r:..c ecr ua^' p** stye roman merite u'cre s.grale r:ns que e sa.ic-tuaire de Notre-Dam^ .e Ic: ^-.*: -u: .re:u, .su. ne, de stye gothique * ** : 'c " meme epoque.

Nous voulions mer ^ :".-f : ^r , pres du village d'Ura. - : :'.**:r.r :r':cc .*. groupe de grottes similes.

ASKONKO KOBA

Lenengo ibar onen izena «El Bosque» erdai izenakin jakiña.

Bigarren ibartxoaren izena Sarronda ta emen bizi-pairu koba San Julian izena dutenak.

Irugarrena «Gurtupiarana». Emen San Saibador-en izeneko iru koba daude, arkaitz berean egutera aidera. Erdikoak sarrera ta iaioa ta gaiñean ianda aldetik arku bat, iru txiki barrenean dauzka. Tokiarri Mcudia deitzen diote errian.

Iru ibartxo _auek goiko aldetik itxita geiditzent dira ta gaiñean mendi garbia ta zelai xamarra, Engoa izena duna.

Berriz erriko elizaraño itxulita, orain asiko gera atzekoidean arkaitzan ezkerreta daudenakin.

Santa Leokadia'ren kobaren gaiñean ba dago bat oso goien.

Ezkerreta mendi bidea artuta arkaitzaren ondoan beste koba bi atekiu, ate bat goraxeago bestea beraxeago, bi alderditan egiñak; itxiak daude, auzoak konejuak eukitzen ditu.

Koba orren azpitik dijoa «Basavidia» delako bide-xiorra ta «Kristarana» izeneko gain batera igotzen da. Zeiaitxo bat dago ta andik Markinez'ko arana agirian datza. Azpian, ezker, erria gelditzen da, eskubi berriz zeiai bat, errekan ondoan ta beti eskubi zeiai gaiñean San Juan eizatxoa ta auntzaxeago San Juan deiako arkaitza. Bed eskubi aidera erregebidea Arluzea errixkara dijoa ta gaiñeko aldean San Justi izeneko mendia ageri da.

Markinez'ko eiizaren aurrez aurre, Larrea izeneko mendia dago, gaiñean zelai zabala dauka ta goiko arkaitzpean bizpairu koba ageri dira. Txikiak dira ta utsik daude.

Orain errira jetxi ta Ariuzea'ko bidea artu bear da goi aidera. Kilometro batera San Juan'en baseliza, arrilanduakin egiña erromaniako, zoragarria. Sarrerak dauka ian aundia. Eskubi beste bi leyo ditu, abside borobilak iyeoakin ta erri aidera goi aidean beste bi iyeo berdiñak. Atearen ondoan eskubiko aldean idazki batek esaten du 1226 garren urtean egiña dagoia.

Eliza au Arriaga'ko (Gazteiz) zeiaira eraman nai izan zuten guda aurretik; erriak baimena ukatu zuen.

EHzatxoaren eskubitik soro bat igarota bertan San Juan'en arria izeneko arkaitz bakarra dago. Azpiko aldean bi zuio ditu. Arkaitz bakar onen atzean bestea Gazteiu (erderaz) izenkoa. Bi arkaitz auek Airaspia izeneko mendi magaiean daude.

Gaztelu delako arkaitzaren pean koba bat dago, putzu audi baten antzeko arrizko ontziakin. Lau

alderdi ditu ta atzean beste geia antzeko zuioa dago. Baita ezkerreko aidetik tximini antzeko zuioa, ta malladiak arrian egiñak.

Arkaitz onen gaiñeko aldean gaztelua zegoan, erdiaroan. izen aundikoa. Orma batzuen aztarnak ageri dira, baita gaiñean illobiak.

Beko kobaren aurrean 1967 garren urtean J. M. Barandiaran'ek lurra sakonean ta zabaiean urratu zuen. Beste bustinerre puxka ta iitziekin, Aifonso burrukaiariaren xoxa bat (12 g.g.) arkitu zuen.

Gazteiu arkaitzaren gaiurretik ikuspegি zabala ageri daia ezin ukatu. Aurrez aurre ego aidera San Andres izeneko arkaitz zorrotza. Atzean ikusten diran mendiak Asunza izena dute. Eskubira sakon bat Orkiza ta gaiña Murla.

San Juan izeneko arkaitz bakarraren gaiñeko aldean mendi aidera ba dago Hlerrria 30 iliobikin gutxi gora bera (gizon soiñaren antza dutenak).

San Juan eizatxoaren atzeko aldetik goitik gurdibidea Larrea izeneko mendira dijoa. Aldapa gogorra igo bear. Mendiak garbia dago larre xea aberentzat eta zenbait zugaitz, pagoak geienak. Gora aterata muñobat ageri da elizatxoarekin Eiizatxoaren izena Beoia-rra. Amabirginaren izena du ta Andra Mari gotikoa eserita bere aurrarekin dago barrenean. Inguruko erriak bizpairu aldiz urtean biitzen dira emen. Bizpairu arrazoengatik, merezi du onera etortzea. Tokizabaia, Iur sail ederrak ageri diralako, aizea garbia dabil-lakoa ta elizatxo oso etxe polita dalako. Arri landuakin egiña dago. Bi zati ditu. Bat erdiarokoak ta bestea 17 garrenokoa. Abeak dira oso lirañak eta ur bedeinkatu ontziak ditu irudi soillak benetakoak. Amabirginaren irudia esan dugun bezala oso polita da.

Goi artan ikusten danez, iarre tokia da ta artzaia ibilliko ziran. Elizatxoaren ondoan lau errien mugak ageri dira, baita IZKIZ'ko mendiak garbiasko. Eiizatxo onek zer ikusi aundia izango zuen aiderdi auetako gizasementzat. Manuel Lekuona apaiz jaunak arrazoia-kin dio «Arabak autapen jakingarriak ditu, ondo ezagutzea merezi luketenak».

Beste zerbait aipatu bearra: Urarte, Markinez eta Obekuri'ko muga ortan ba dago tokia Uriatxa izeneko. Seiren bat koba txiki daude. Bizpairu illobi ikusten dira, basterik ez. Agertu dugunakin arrazoia-kin deitu dezakegu Markiñez ibar saindua. Ikus Gerardo Lopez de Gereño'k emen eliz baseiiz ta lurretan jaso ditun santuen izenak.

ASKONO'KO KOBA

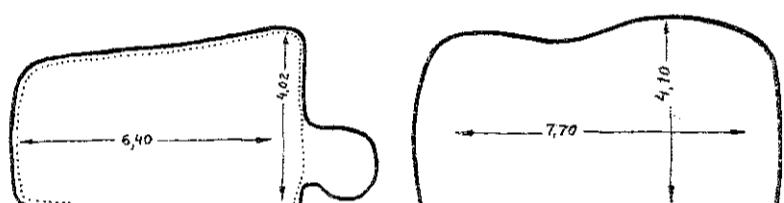

ASKANA'KO KOBA

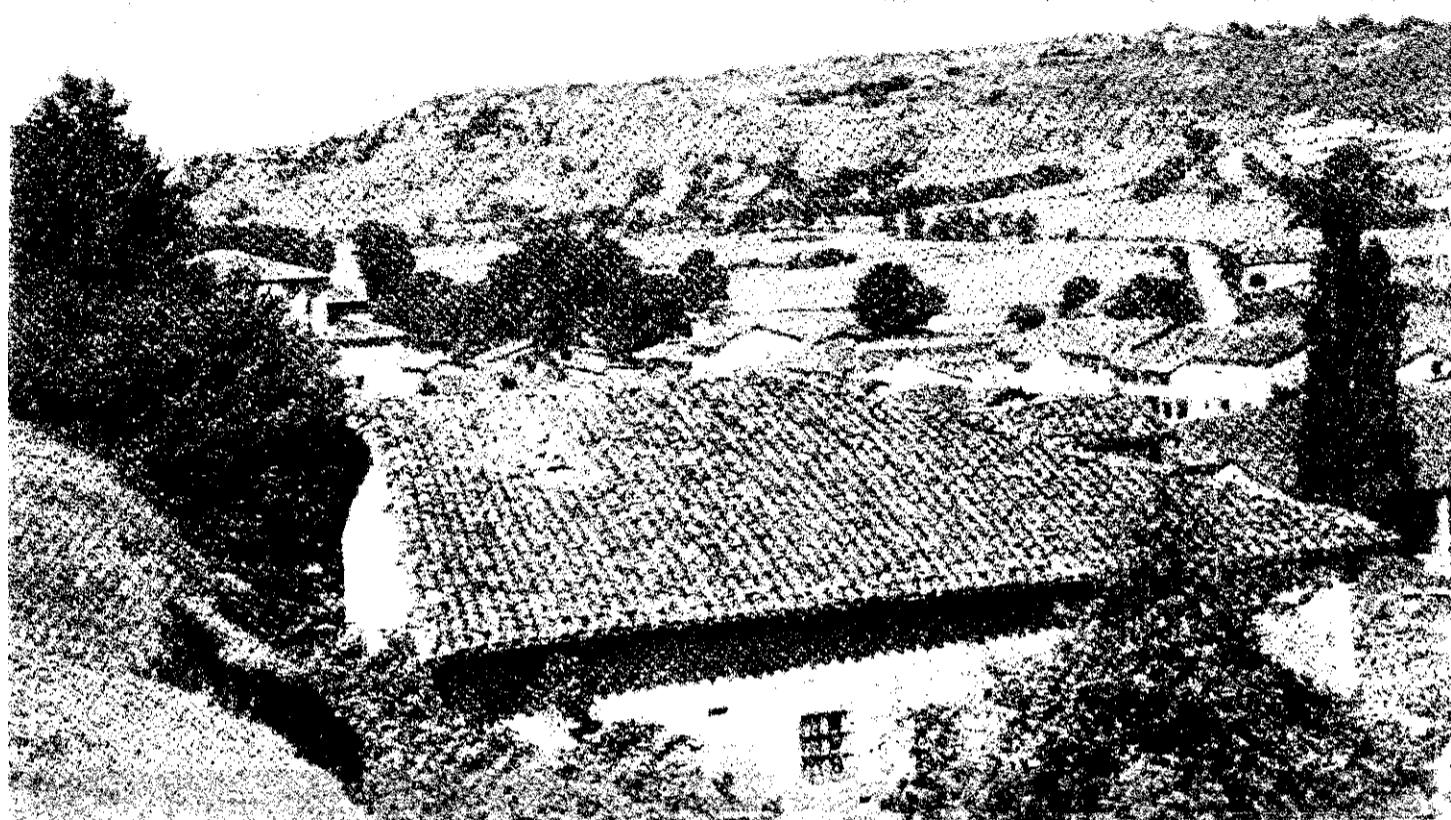

EL BOSQUE

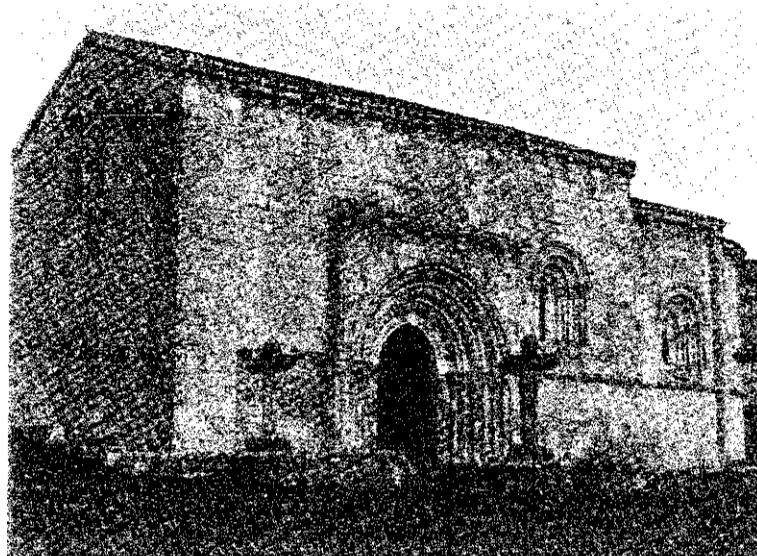
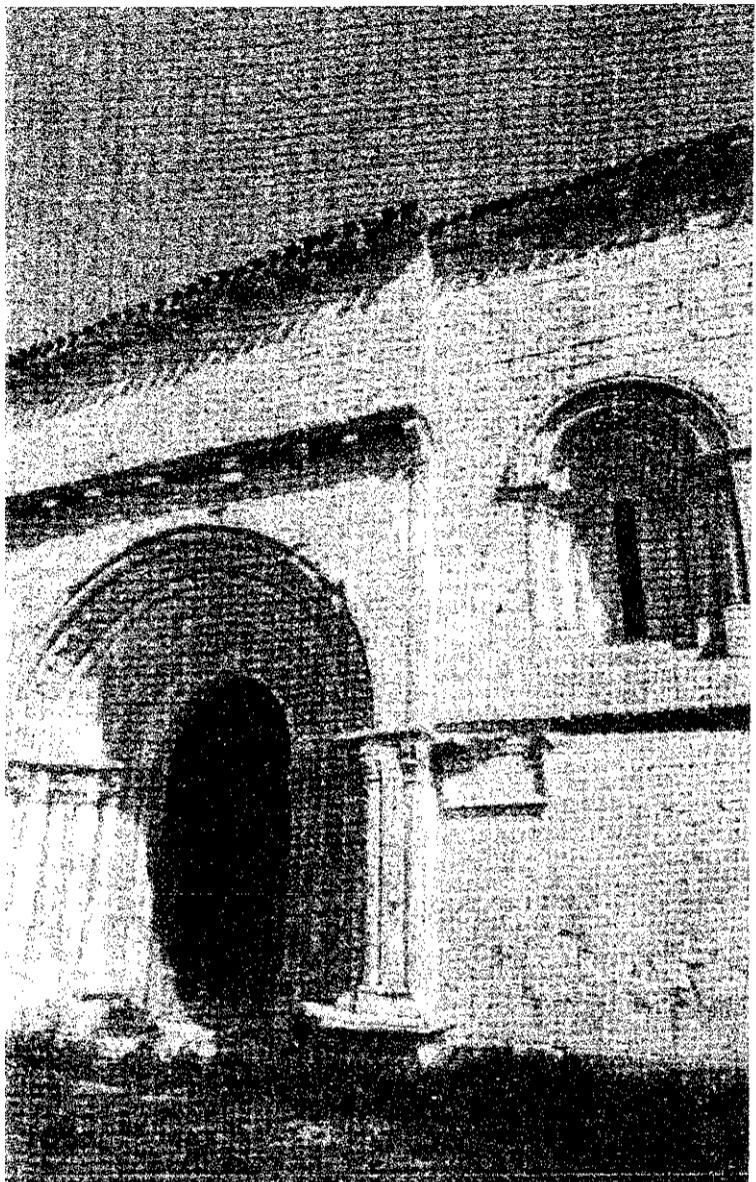
SAN SALVADOR'EN KOBAK

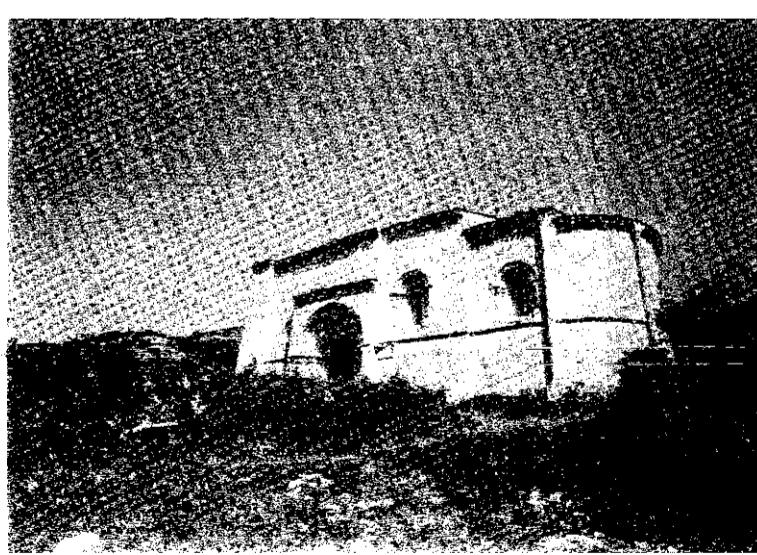

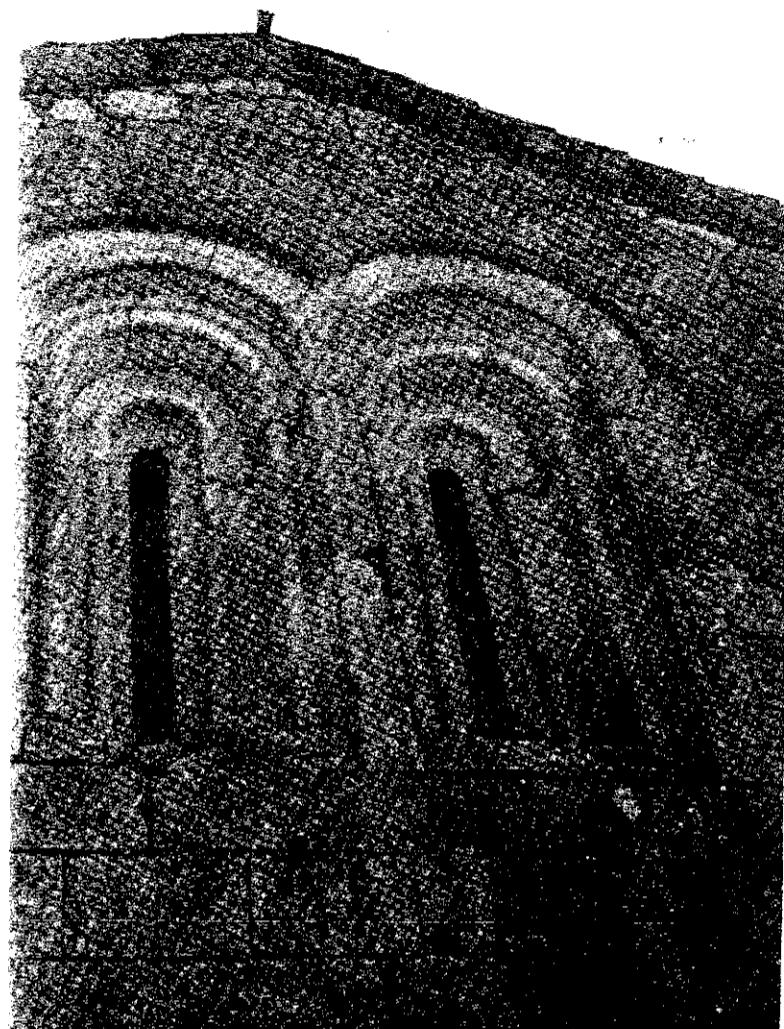
SAN JUAN'EN IBARTXOA

SAN JUAN'EN ELIZATXOA

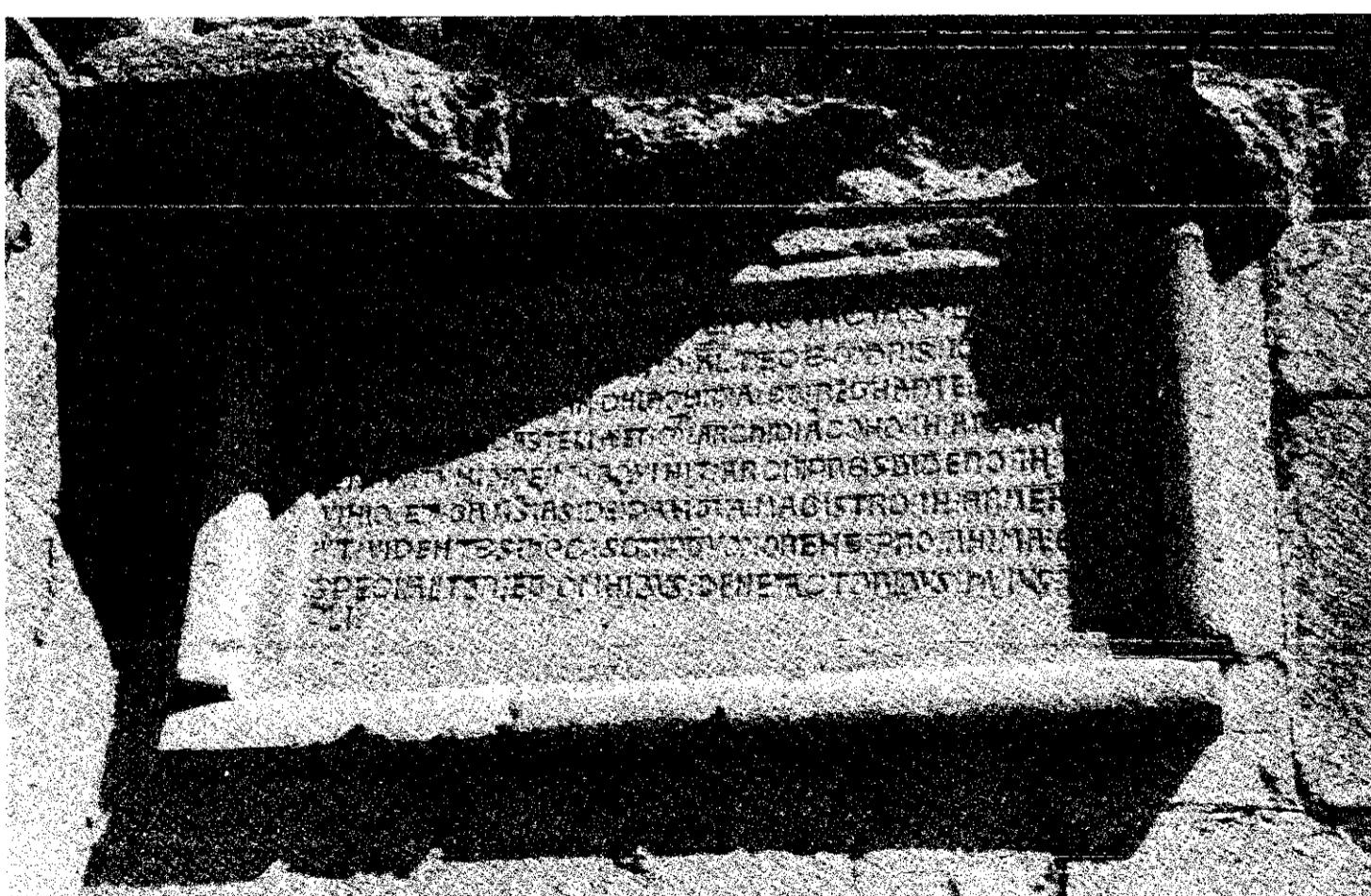

SAN JUAN EN ELIZATXOA

SAN JUAN EGUNEKO
LORE XORTA

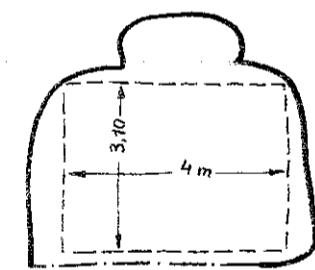
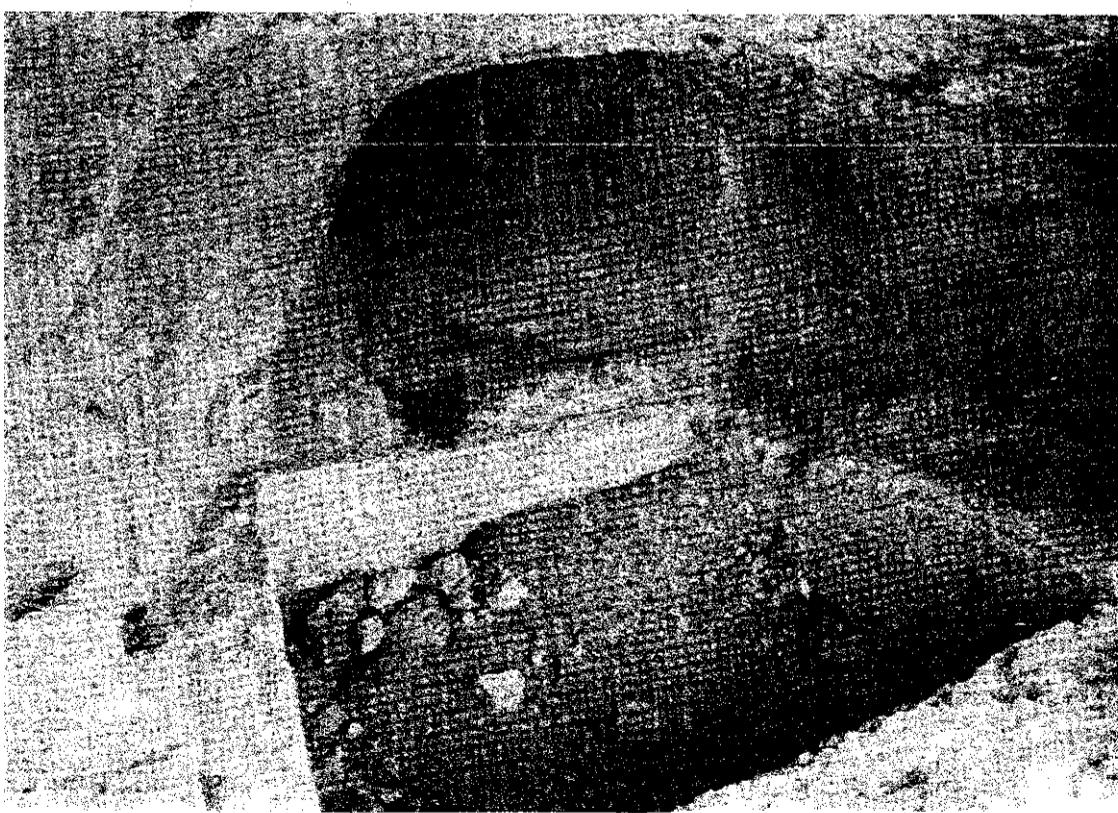
SAN JUAN'EN ARRIA

ILLERIA

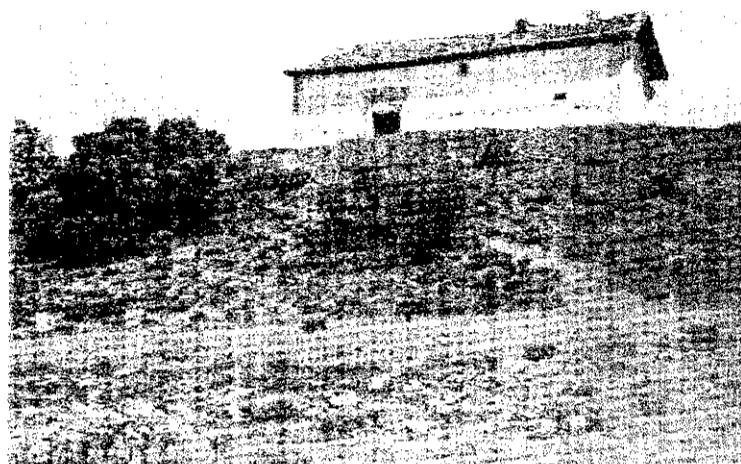

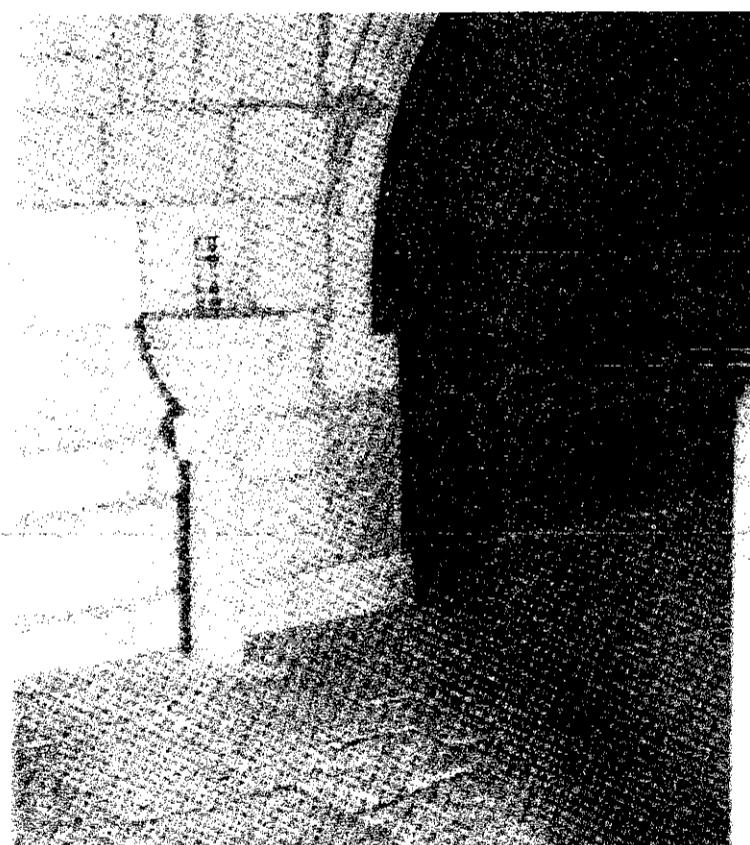
GASTELU BELOKO ARRIA

BELOARRA ELIZATXOA

GASTELU BELOKO ARRIA

Albaina

Albaina

Trebiño'n dago errixka txiki au, Bernedo'tik Armentia'ko bentara dijoan erregebidean. Burgos'ko lurak ditugu, bañan berez Araba erdian daudenak eta bai giza ta lur aidetik euskai probintzi onekin bat egiten dutenak. Bemedo'tik berebillez joan giñan. Laño'ko bidekruzea igarota urrengo errixka ezkerreta. Erregebidetik eliza ageri da. Nai ta naiez erritik igaro bear. Kaie bat bakarrik dauka; loretegi politak ditu ta etxeak berriz txurituak. Eliza erromanikoa. Oso txukun ta garbia arkitu genuen errixka au; nambahit errikoetxeak gorago dagon ondarrolatik jasotzen duen zergakin aurrerapen bearrezkoak egin ditu danen onerako.

Berebillez erria igarota, bide eder batetik zeiai baten barrena ioan giñan. Aldapa igo ta gure bide zabala ondarroiara dijoa. Zingira ederra ezkerreta, aurrean ondarrola otsa audiakin lanean, ondoan kamioiak atzera ta aurrera. Ezkerretan bide baztarrean utzi genuen berebiila ta mendi aldera aldapa gogor xamar batean zijoan bidexiorra artu. Gain artatik ondo ageri da ondarrobia ta zingira. Beko zelai onen izena «baratza». Goien ezker aidean genuen kariarkaitza. Ez dago galtzerik. Mendiak «Txarratu» du izena ta kobaren arkaitzak SARROTXU. Ikusten danez berebillez etortzeko bira aundia emen bear da. Gañerakoan menditxo ta arkaitza onek Laño'ko kobak ezkerreta bertan dauzka ta Paidoa'koa ez ain urmti ezkerreta ondarrolaren beste aldean.

Orduan Sarratxo goian gelditzen da, beko zuloan ondarrola ta aurrean Mendiguria.

1/ Koba: Arkaitzaren erdian sarrera dago bean. Barrenean geia zabala ta erosoa. Ezkerreta ormaren erdian zulotxo bat arku bisigotiko baten antzekoakin. Sarreran aurreko orman ate bat eta barrenean gela

E! cerro de Charratu en Aibaina

Llegados al pueblo de Albaina en el condado de Treviño, se sigue la carretera que conduce a una cantera de arena hacia el sur. Al norte de la citada industria tenemos una peña caliza.

Se ven trazados perfectamente en la roca dos grandes vanos a ras de tierra. Uno lo tenemos en el peñasco de la roca y el otro junto a la esquina. El primero posee un hueco con un arco visigótico y en la pared de enfrente una especie de pie de altar y encima una ventana que se abre hacia la otra cámara. En esta segunda habitación, debajo de la ventana interior, se encuentra una sedia de piedra y en frente un altar claramente trazado con el hueco de las reliquias. Hay varias sepulturas en el suelo y en frente por fuera se ven las huellas de las excavaciones de D. Jose Miguei Barandiaran. Un poco mas lejos hacia el este aparecen varias cuevas* y huellas de otras empezadas a hacer.

Al bajar al pueblo se divisa junto a la carretera la silueta de la ermita románica de Ntra. Sra. de Granao.

Hemos sabido últimamente que, debido a un petardo de la cantera, se ha reventado la roca en la que se hallaba la iglesia rupestre. Debido al accidente, nuestra documentación fotográfica adquiere gran interés.

La co!!ine de Charratu en Aibaina

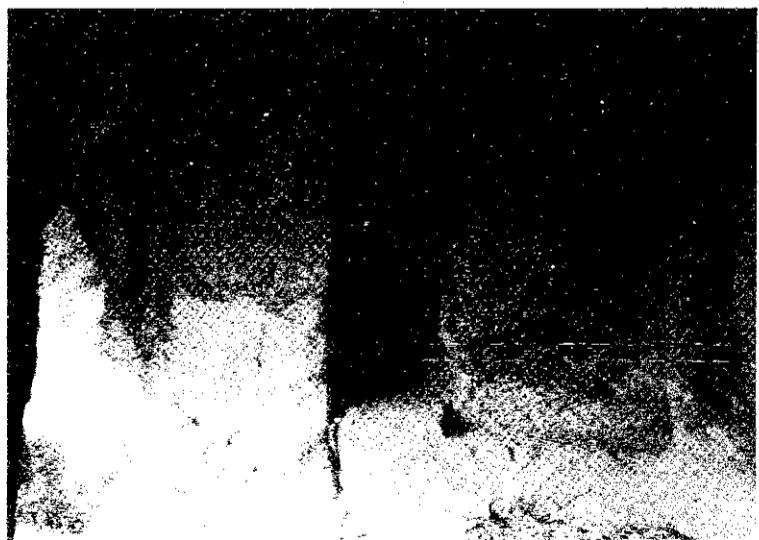
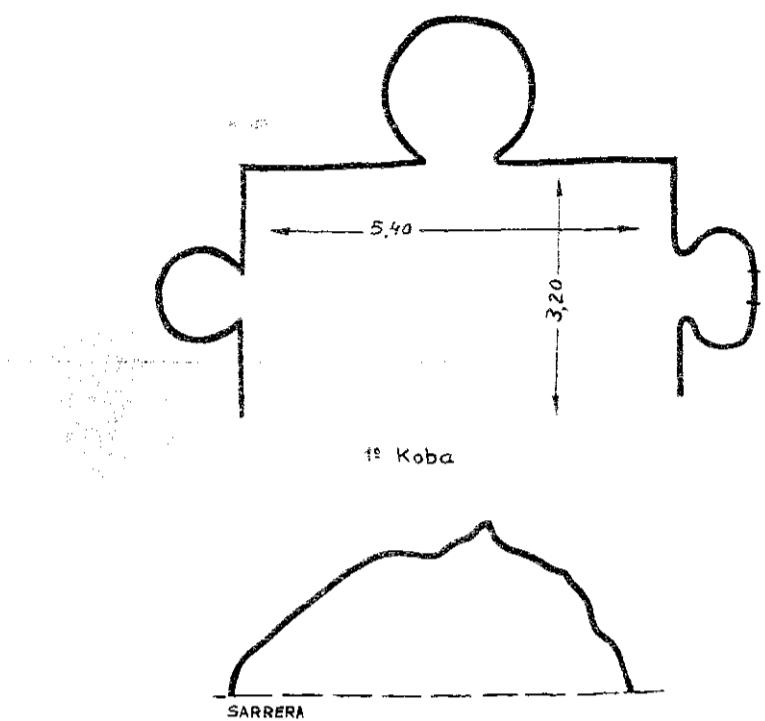
Une fois arrivés au village d'Albaina dans le comté de Treviño, nous poursuivons la route qui mène à une carrière de sable située vers le sud. Au nord de celle-ci il y a un rocher calcaire. Au niveau même de la terre on voit le tracé dans la roche de deux grandes baies. L'une d'elles se trouve au cœur de la roche et l'autre à côté dans le coin.

La première de ces baies possède un trou avec arc wisigothique et dans la paroi en face une sorte de pied d'autel; au-dessus il y a une fenêtre s'ouvrant vers l'autre chambre. Dans celle-ci il existe une sedia de pierre sous la fenêtre intérieure et vis-à-vis un autel clairement tracé avec sa cavité pour le dépôt des reliques. Il y a plusieurs sépultures dans le sol et dehors en face les restes des fouilles de Mr. Jose Miguel BARANDIARAN.

Un peu plus loin, vers l'est, on remarque plusieurs grottes et les traces d'autres à peine commencées.

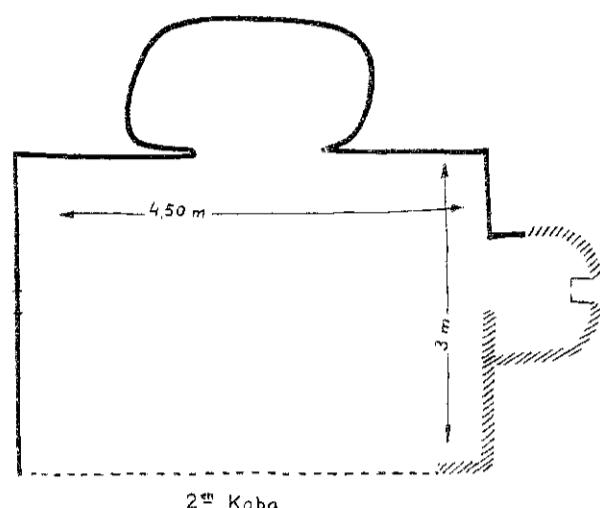
Des que Ton est descendu au viHage, on aperçoit sur le bord de la route le contour du sanctuaire roman de Notre Dame de Granao.

Il y a quelques semaines, un petard (une explosion) d'une carrière voisine a complètement abîmé ces grottes.

2da KOBA

2da Koba

bat. Eskubira gela aundi zulo iuza ta begi baten antzeko leioa. Begipean arriluzea iurreraiño aidare baten antzekoa. Leyotik eskubira beste geia ageri da. Gela aundi onen erdian ilobi bat eta sarreran ondoan eskubiko aldetik beste bi txikigoak. Arkaitz onen gaiñeko aidean, gailurraren ondoan beste kobaren sarrera, iurrikatik urrutti gelditzen dana.

2/* Koba: Arkaitza ontan bertan eskubi aldera ertzean, bestearren ondoan gela aundi bat. Bigarren koba lendabizikoaren antzekoa da. Sarrera ipar aide tik duka ta eskubiko orma noia zuiatua dukan, erdia irikia geiditzen da.

Ezkerreko aldean begiaren antzeko leyoa ta begipean aikia arkaitzan egiña, Eskubi aidean geiatxo baten antzeko zuloa orain erabat irikia dagona, baiñan sortaideruntz garbi ikusten da arrizko aldarea.

Gaiñeko aidea autsia duka. Sapaia erdiborobiiia arkaitzan tandua dago. Sarreraren aurreko orman atea ta gela txiki bat.

Mendi aidera goraxeago beste koba txikiagoa geia baten antzekoa dago, sarrera borobiiakin. Sarreraren ezkerreta, landa aidetik, zuioa arkaitzan egiten asia ikusten da, baiñan bukatu gabe ta berago iurrikatik metro batera iEobia. Beko kobak eiizatxoaren antza duka, goikoak gela batena. 1974 garren urtean lenengo aldiz ezagutzen nitula. Don Jose Migei Barandiaran. Don Manuei Lekuonarekin berriz 1917 garren urtean dator ta lantxo bat argitaratzen du. 1928 garren urtean berriz emen dabii J. M. Barandiaran ta oraingoan lurra urratzen asten da, 37 urte geroago. 1963 garrenean azkeneko aldiz zulo sakonak egiten ditu antziñako gizonaren aztarnak arkitze arren.

Beko kobaren aurrean metro t'erdia barrena zulatzen du ta 8 metro luzean, iru zabalean. B M J ^ g'^e ^7% ^oJz7z^O g%f%?Ao ^ffz'^^JM^ ^f^Z/Z^TZ J/Y^ ^z<% ^%?%7%j ^MJ/?^/^ g^r^z'^o ^zrfz

^7*^^!^ ^M g '^o %7-pe%7? g^oT?^ ^z'zz z ^ . K^j/^ / Goikokoban agertu ziren tresna auek Bekostunbeste batzuak.

Gazteiz'ko eliz barrutiak egindako katalogoa (1968) Sarratxo'ko kobari buruz berri batzuek emanen dizkigute: «Sortalderuntz, aldareko arria erreliekin zulotxoarekin. Gela barrenean apaizburuarentzat alkia... baita ilobiak zolan».

Etxeratzerakoan, erriaren aurreko zelai zabalara iritsi aurretik ezkerreta pixka bat baztertu erromaniko baseiiza ageri da. Nunbait lenago emen erri bat zegoen eta orduko eiiza bakarrik gelditu zaigu. Aunaiaru garren gizaideko Andra Mari bat dago eserita, irudi ederra (Ni izandakoan antxe zegoen, orain ostu dute) irudia benetan ederra GRANAO'ko Ama deitzen diote. Urtean bein erromeria egiten dute Albaina'tik.

Eiiza arrilanduz egiña da. Sarrera ego aldera duka iru abe ta bost arkukin, baita ezkerreta ieyo gotikoa. Aldare aideko orman landa aidetik beste ieyoa, abe bat ta bi arkukin duka. Bitxi poiita da elizatxo au.

2.en

2.en KOBA

2.en

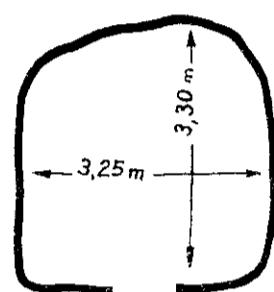
2.en KOBA

2.en

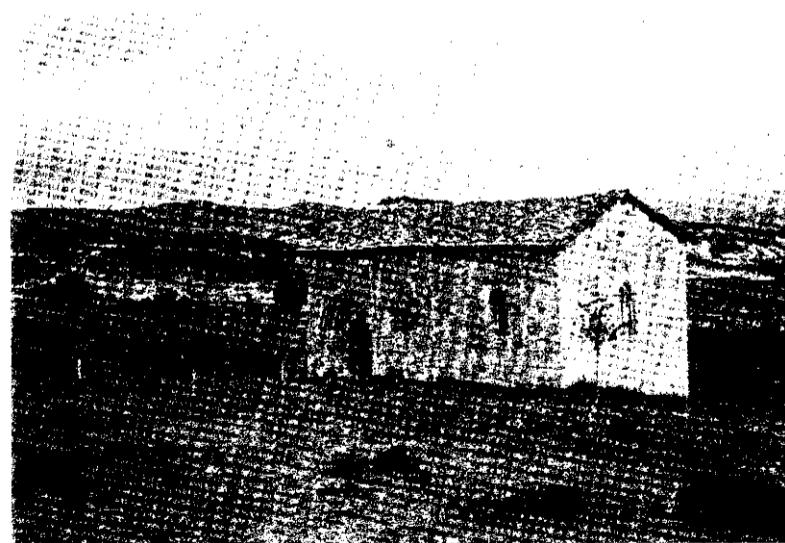
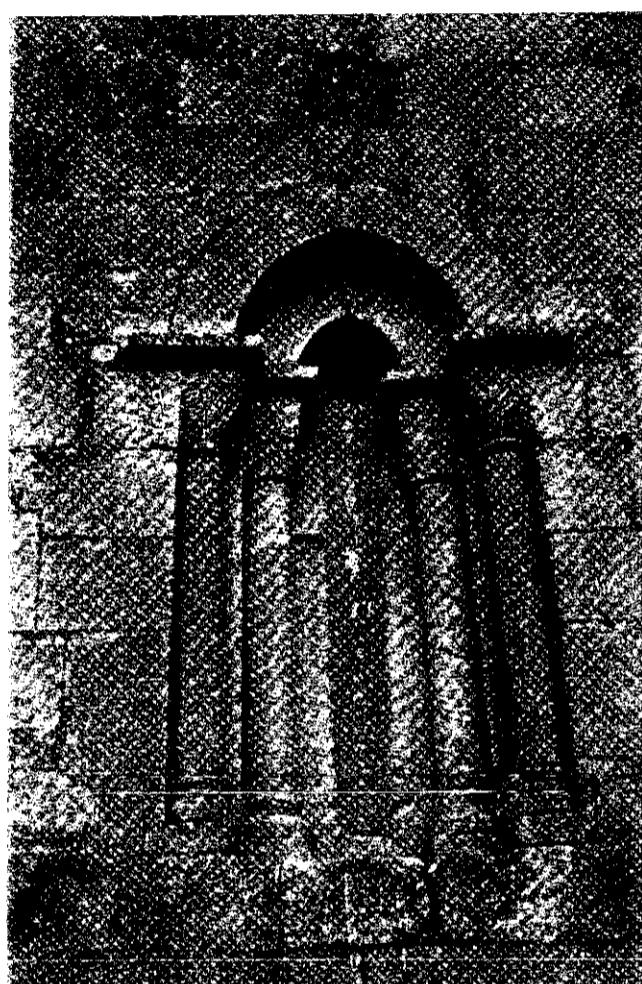

3.en KOBA

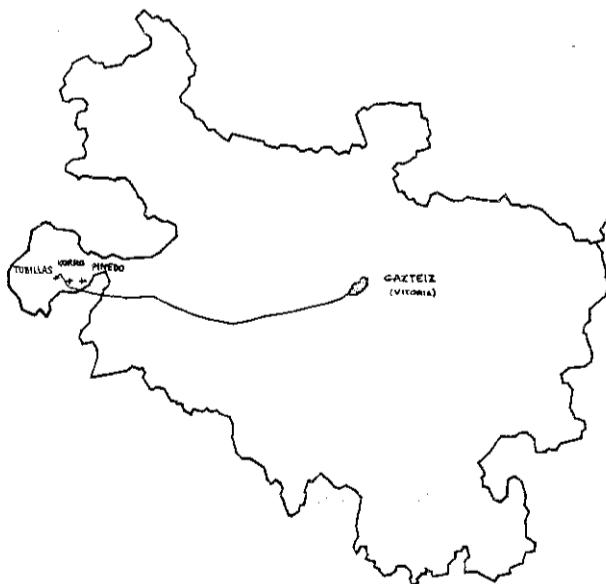
GRANAO'KO
AMAREN BASELISA

Araba'ko sartaide'ko kobak: Pinedo ta korro

Pinedo, Korro, Tobillas

Kantauri malloetako koben antzokoak, berdin ianduak ba ditugu Araba'ko sartaldean, iru tokitan alkar ondoan, Pinedo, Korro ta Tobillas izeneko errixketan.

Lendik ezagutzen nituen. On Manuei Lekuonak ezagutu arazi zizkidan.

Araba'ko beste aldean gelditzen dira. Gazteiz'tik joanta, Nanklares'ko bidea artu bear, andik Añana'ko gatzagatik aurrera, Baldegobia'ra ateratzen gera, zati txiki batean Burgos'ko lurrik igarota, or, eskubira kilometro batera Baipuesta'ko gotzaitegi zarra uzten dugu mairuen garaikoa dana. Berriz Araba'ko iurretan sartzen gera.

Pinedo

Erregebidea utzita Pinedo'ko bidea artzen dogu. Goruntz dijua. Errixka gain batean ageri da ta eskubira bidetik goien kobak arkaitzan ageri dira. Ezin gaidu. Berebilla bazterean utzita eun metroko aldapa gure aurrean; sasia ta zikiña. Arkaitz bat zugaitz tartean.

Arpe luze batera ateratzen gera. Luzean ba ditu 30 metro, 2 mtr. gora ta bi terdi zabalean. Ezker aldera iru illobi lurrean arkaitzan egiñak bata bestearen ondoan. Illobi oietan, burua ezartzeko tokia ondo egiña agertzen digute. Erromaniko aurreko garaikoak dirala ezaugarri. Arpeko ezker aidera goruntz dijua bidaxka. Ortik arkaitzaren burura edo gailurrera ateratzen gera. Ezker aldetik dauka sarrera. Bertara iritsi bear sarrera ori ikusteko. Sarreran, bi ate eta ate oien erdian arkaitzan egindako abe bat. Ezkerrekoa zabala; goien saparia borobiiia du. Zabalean bi metro, luzean metro ta ogeitamar zentimetro, gora bi metro ta amabost zent.

**Las cuevas de Pinedo y Corro
en la parte occidental de Alava**

Atravesado el risueño valle de Valdegobia se pasa por un pequeño enciave de la provincia de Burgos a varios kilómetros del antiquísimo obispado de Valpuesta. De nuevo se pasa a Alava y el primer pueblo a la derecha es Pinedo. Al subir al pueblo se divisan las cuevas desde la carretera; un gran peñasco con la base ocupada por una tosca abertura de cueva y varias en la cresta. Casi en la cima se llega a un grandísimo abrigo roquero que posee tres sepulturas antropomorfas. Siguiendo por la izquierda se sale a la parte superior. Aparecen dos vanos que conducen a dos cámaras reducidas que se comunican por el interior. La cueva de la derecha da hacia la carretera por medio de una ventana excavada en la piedra. Debajo de la ventana encontramos un banco de piedra y en la bóveda un lucero abierto en el techo. Por la ventana se comunica a otra cámara pequeña que no posee otra salida. Las dos ventanas son las que se divisan desde la carretera. Al termino le llaman Santiago.

Bajando a la carretera general se toma la dirección de Boveda y después de la primera revuelta junto al río Omejillo se divisa el peñasco labrado que se encuentra en la jurisdicción de Corro (pueblo siguiente). Es una roca de una pieza constituida por un bloque macizo bastante desigual, de tamaño mayor a su derecha y menor a la izquierda. Si cogemos la parte de la izquierda tiene una habitación y una puerta, en su interior sepulturas. La de la derecha se compone de una doble cámara con dos puertas. En una de ellas aparecen dos arcos rebajados en el fondo.

Pasado el pueblo de Tobilas siguiendo la dirección de Boveda, encima de la carretera a mano izquierda están varias cuevas sencillas.

**Les grottes de Pinedo et Corro
dans la partie occidentale d'Alava**

Après la traversée de la souriante vallée de Valdegobia, on passe par une enclave très petite de la province de Burgos, à quelques Kms du très ancien évêché de Valpuesta. On penetre de nouveau dans la Province d'Alava et c'est Pinedo le premier petit village que l'on trouve à droite.

En montant vers le village, on aperçoit déjà les grottes depuis la route: un grand rocher dont la base est occupée par une grosse taille de grotte et également d'autres grottes tout en haut.

On arrive presque au sommet, à un très vaste abri creuse dans la roche qui soutient trois sépultures anthropomorphes. Si on poursuit vers la gauche on se trouve sur la partie supérieure.

La grotte située à droite donne sur la route par une fenêtre creusée dans la pierre. Sous cette fenêtre il figure un banc de pierre et dans la voûte une lucarne ouverte dans le toit. À travers la fenêtre se réalise la communication avec une autre petite chambre ne possédant pas d'issue. Les deux fenêtres sont ce que l'on aperçoit de la route. Le lieu est appelé Santiago.

Lorsqu'on descend sur la route, on prend la direction de Boveda, à côté du premier tournant, tout près du fleuve Omejillo. On peut regarder de la roche qui travaille qui se dresse dans la juridiction de Corro (nom du prochain village). Il s'agit d'une roche d'une pièce formée par un bloc massif plus gros à sa droite et plus petit à sa gauche. Si nous engageons du côté gauche, nous découvrons une chambre et une porte et des sépultures à l'intérieur. Celle de droite est composée d'une double camera avec deux portes.

Dans cette chambre existent, au fond même, deux arcs surbaissés.

Après le village de Tobilla en direction de Boveda il y a à droite et sur la route plusieurs grottes simples.

Eskubiko atetik gela txiki batera sarrera, estua baiñan gora aldera iuza. Geia txiki onek leyo eder bat dauka. Leyora igotzeko arrizko alkia 2 mtr. dela iuza, bigarren aikia ieyoaren neurri berberan. Gela onek sapaian ieyatil txiki bat dauka. Bi geia oiek barrendik aikartzen dira. Barrengoa igarotegi orrek arku baten antza du. Abearen gaiñeko aidean apai baten antzoko zuioa arku borobiilakin. Sarreraren sapaian ieyatil borobiila.

Leerotik ezkerreta ianda aidetik aterata beste gela dago arkaitzan egiña. Sapaia borobilla du; erdiko orma ere erdi borobilla. Neurriak berriak: zabalean 1,05 mtr, Gora 1,90 mtr, iuza 2 mtr.

Arkaitza au arkitzen dan toki oneri, Santiago izenarekin ezagutzen dute. Arkaitzetako gela oyei Mai-ruen kobak deitzen diete.

Koba oietatik egoaidera mendi audi bat ageri Karriko izenekoa ta erdiko arkaitzari «Korro'ko arria» deitzen diote.

Koba auek Pinedo erriaren iurrtan daude. Errixka onek eliza San Juan izenekoa du ta inguruaren bizipairu etxe. Orain iru sendi bizi dira ta beste bi oporetarako datoztenak.

Korro

ikusten dira. Bertan izaki. Errekatxo bat igarota, zelaia ta soroak, ego aidera beste arkaitza batzuek eta antxen arkitzen ditugu. Baiñan iur oiek auzoko beste errixka batenak dira, Korro delakoena.

Beste koba auek ikusteko berebiliez abiatu giñan. Atzera erregebide nagusira atera, eskubira artu, zubi bat igaro, bideak bira audi bat egiten du ta ortzen berriz eskubira mendi aldera, soro batera iristen da; gaiñeko aldean arkaitza zulatua agirian datza. Bidaxka batetik oñez arkaitzaren atzetik igo giñan, zeiai batera atera ta arkaitzak tontorra ollasko baten galiurra-en antzoko du. Sarrerak ego aldetik dauzka. Sarrearen aurretik arkaitza begiratzen dugula, bi zati azaltzen dizkigu, audi eskubira ta txikia ezkerreta. Zati txiki ontan sartzen gera lendabizi. Sarrera igarota barrenean gela zabala bost mtr iuza, lau zabalean eta bi gora. Atea lauki baten antzoko ondoan leyatilla. Barrenean. sortaideruntz bi iilobi iurretik 30 ztm'ra, sortaideruntz aska baten antzoko ontzia arkaitzan egiña, 46 zmt. iurratik. Beste ieyatilla ipar aldetik. Arku erdi borobiila illobien gaiñean. Ateak 1,70 mtr. gora, 0,90 zabalean.

Arkaitzaren zati audi, geia audi bi sarrerakin: 9 mtr. iuza, 3 mtr. zabalean 3,3 gora.

Ezkerreko atetik sartuta, bi arku barrengoa orma ia ilobia lurrean ezkerreko aidean. Eskubiko atetik berriak, orma ondoan arrizko maiak aikibaten antzoko 0,90 lurratik sortaldean; 1,20 iuza 0,90 zabaiean, sortaldeantz bestea 1,40 iuza eta 0,90 zabaiean. Gilobi daude barrenean.

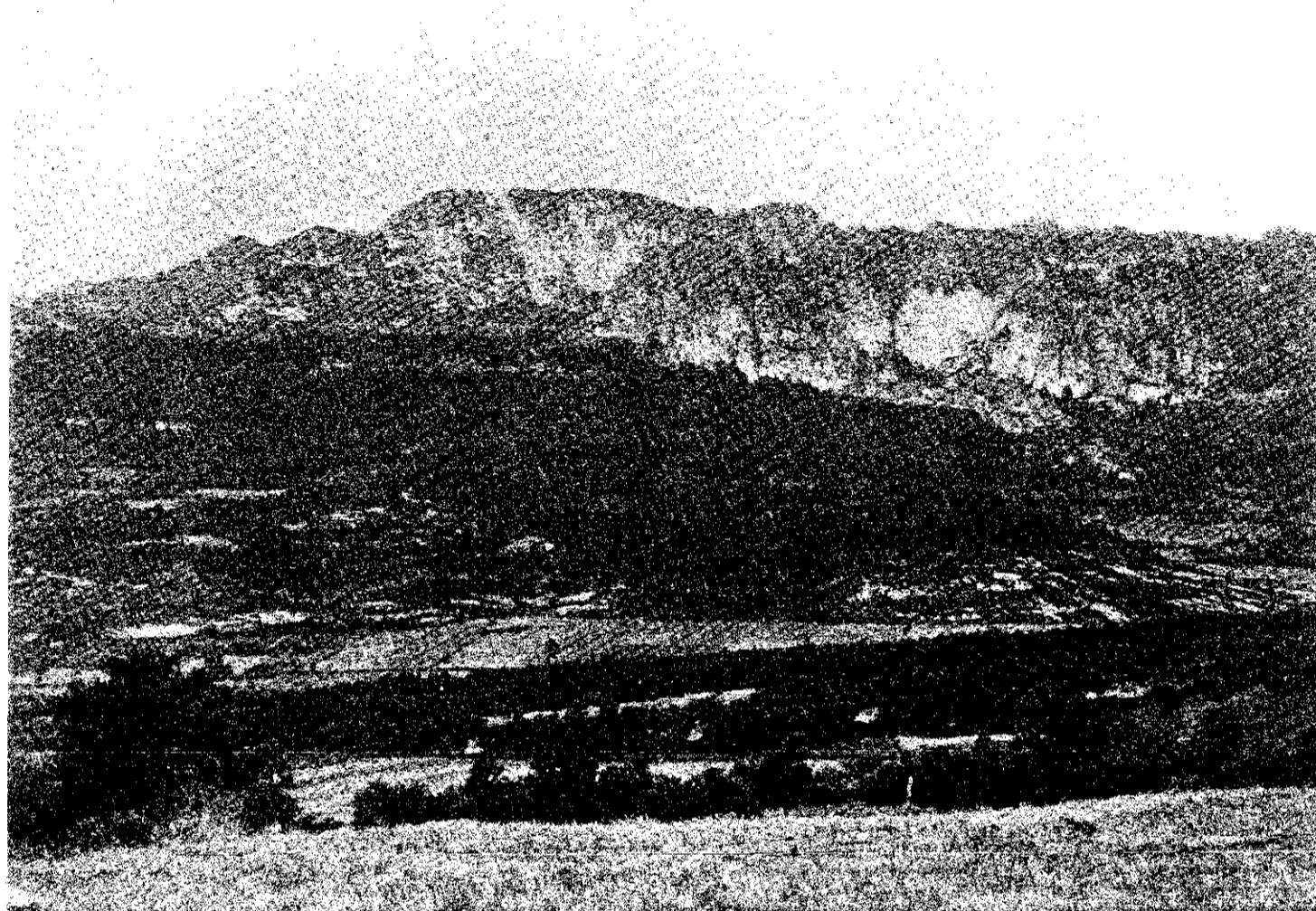
Arkaitza auei KORRO'ko kobak deitzen diete, baita ere mairuen kobak. Errixka bizipairu kiiometro sortaideruntz geiditzen da. Eiizak San Migei'en izena du ta ba ditu bizipairu zati erromaniokoak.

Korro'ko errixkapetik igarota, urrengo erriaren izena TOBILLAS da. Errixka ontatik bertan, bide gañean eskubiria Santiago izeneko kobak geiditzen dira; iru danetara.

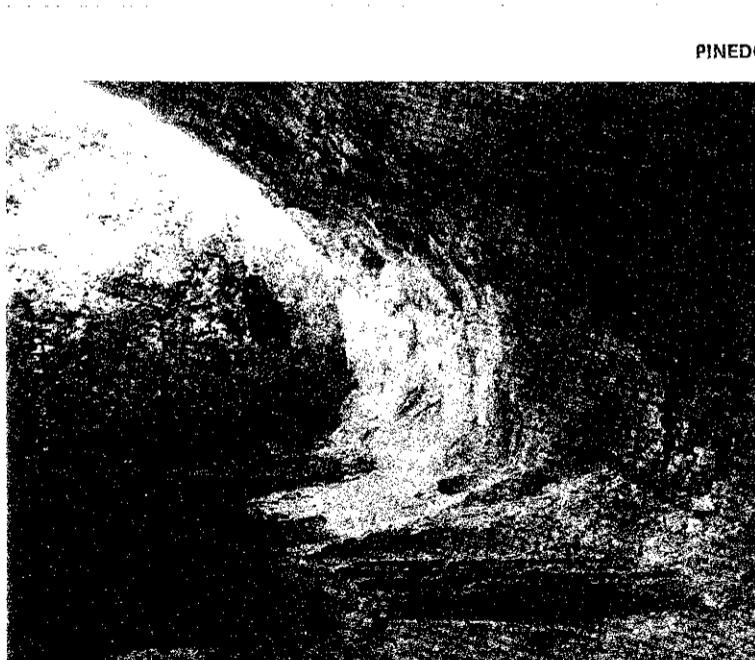
Ezin ukatu aiderdi onek ikuspegi aidetik indar audi daudak, malloak, arkaitza, basoa ta ur garbiak. Bertan, erdiaroaren asierako gotzaitegi zarra «VALPUESTA'N». Orrek zerbaite esan nai du. Egun garbiakin mendiak urdin, arkaitzak txuri, basoak orlegi. Tokia bai osasuntsua ta ondo babestua.

PtMEDO

PINEDO

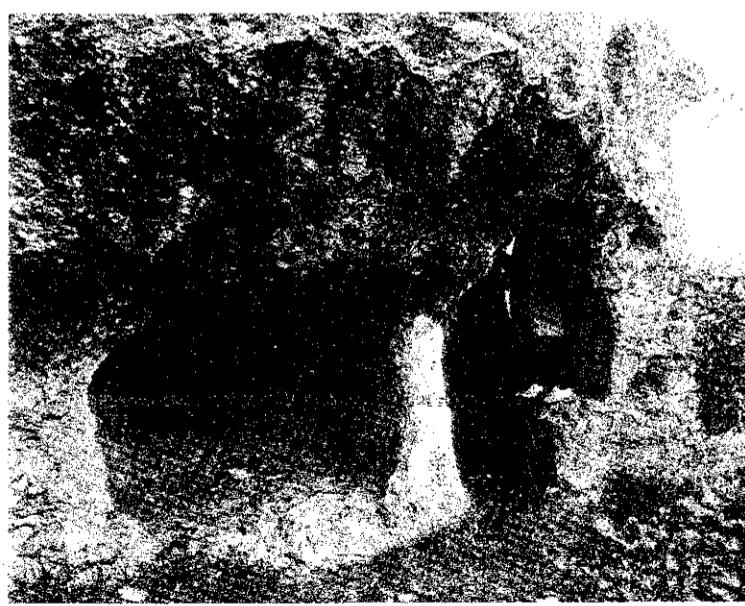
PINEDO

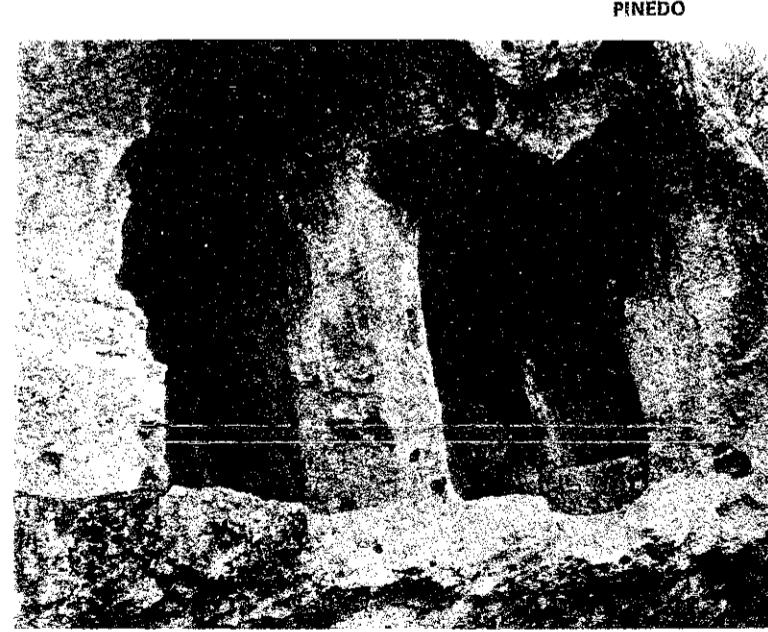
PINEDO

PINEDO

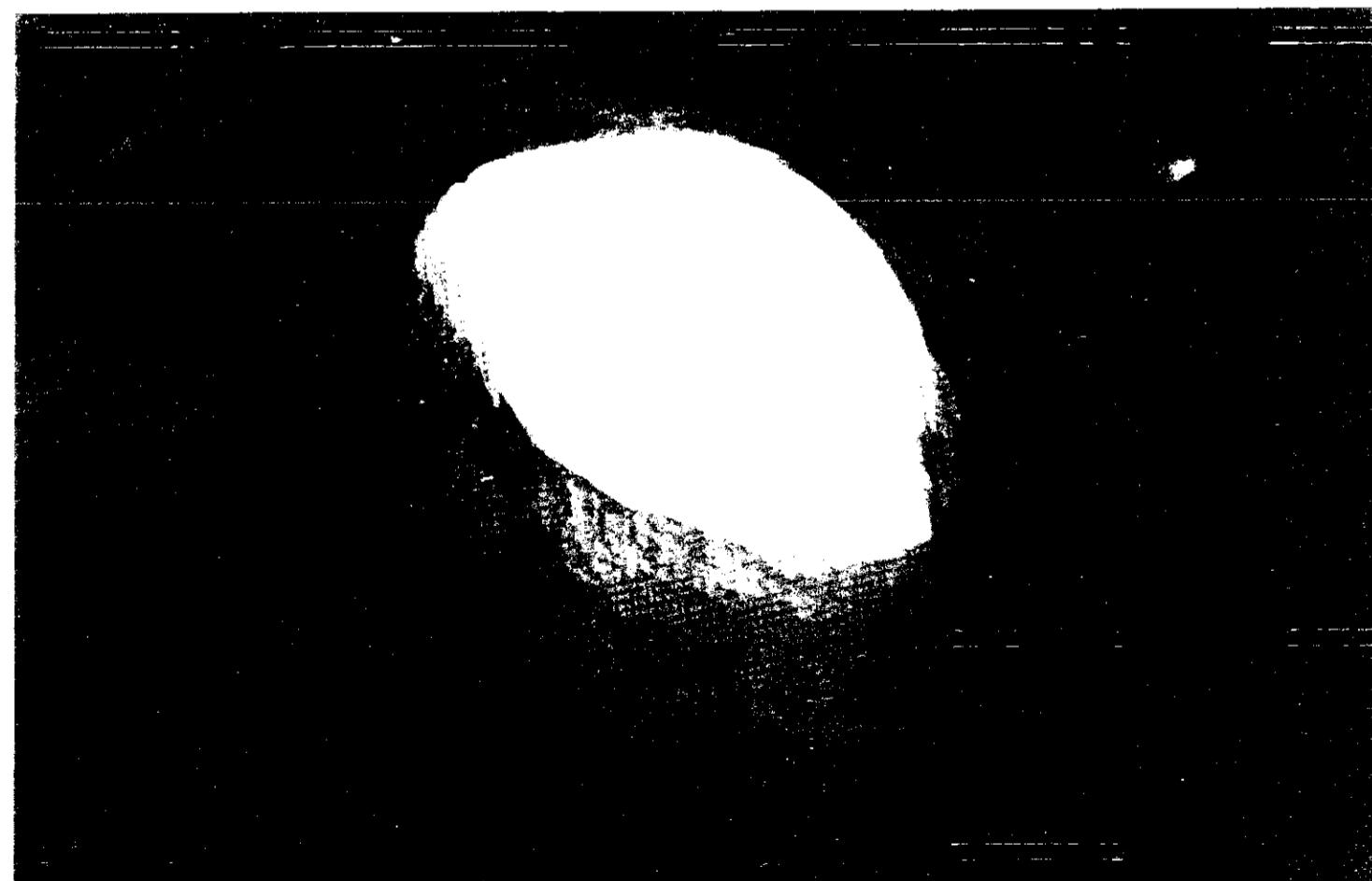
PINEDO

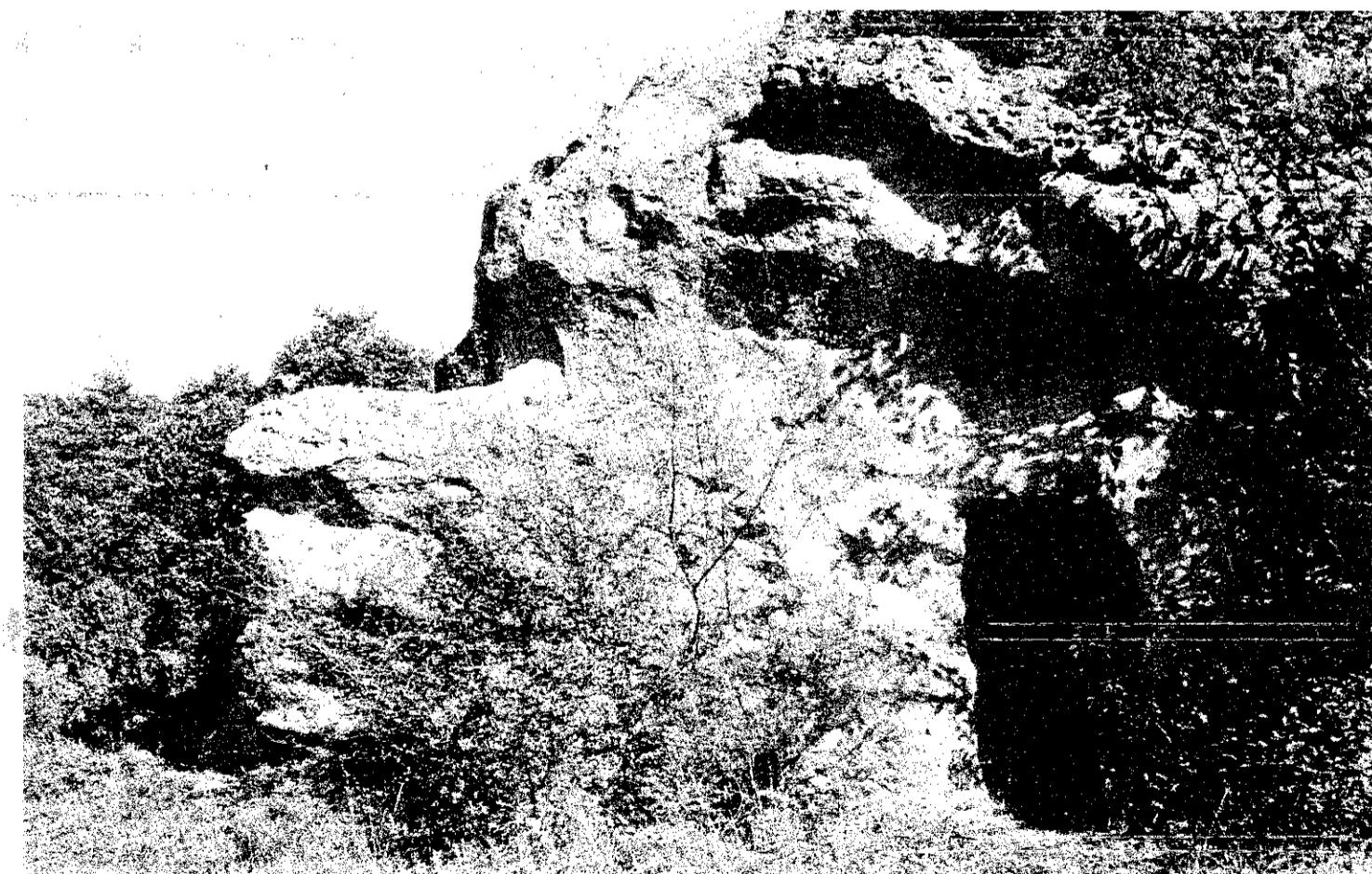
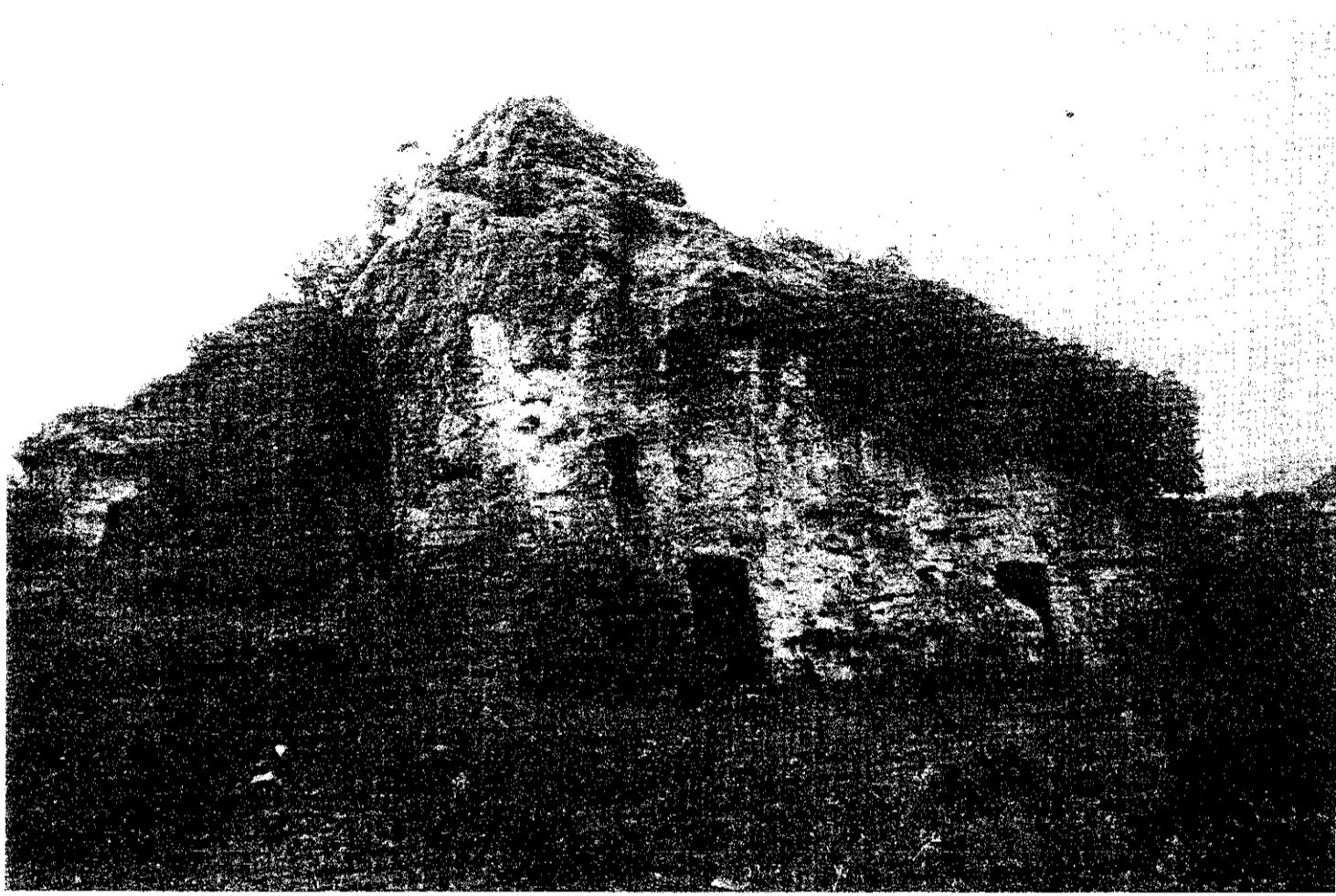

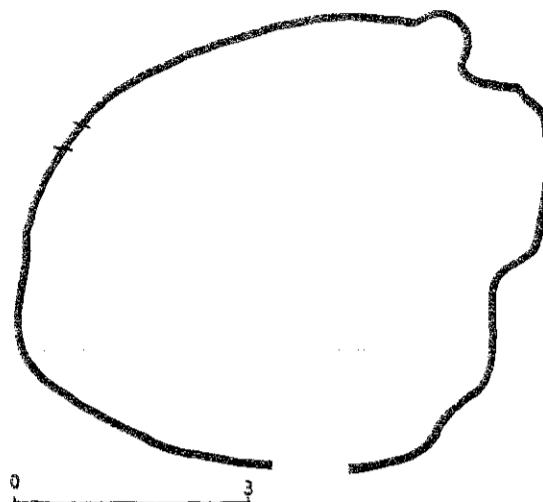
PINEDO

PINEDO

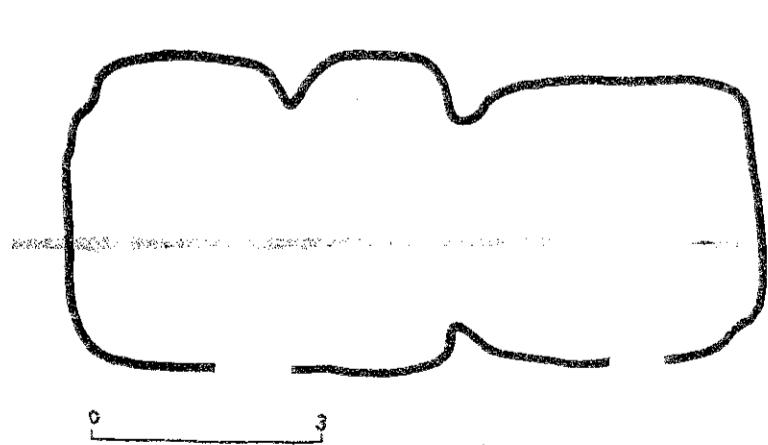
PINEDO

KORRO

San Erromanen koba

San Erroman

Bernedo ta Santa Krutz de Kanpezo'ko tartean dago San Erroman de Kampezo deritzan errixka, Araba'ko aldean, Naparroa'ko mugan. Goi xamar arkitten dugu, eguteren, Kodes ta Kantauri'ko mendiak ezker eskubi, aurrean dituia. Erria, izen berberako arkaitzpean datza. 1974 garren urtean Korpus eguneko ibillaldia egiteko zoria izan nuen. Erri osoa zegoen eiizan bilduta, Zubiaurre'n margo eder bat zirudin; amonen ta aitonen arpegiak labanakin egiñak zeudela ematen zuten; neska mutiliak zintzo asko, gaztetxoak eta aurruk garbi ta adi adi. Errian ibilliaidi osoa egin genuen, Kristoren gorputza eskuetan nula; erria otoi-zean, kanpaiak joaz; ura sinismen ederra. Lendabizi beko elizatxoan, antxen zeuden iru irudi, bi gotikoak galantak ezin obeak, San Migel eta San Juan, bestea gurutzea amaseigarren gizaldikoa. Bigarren eliza, goien iilerrian, erosoa, naiko tokiakin. Parroquia berriz bizpairu pusketan egiña; ba daude ol margoztuak oso onak amasei garren gizaldikoak eta beste irudi txikia gotikoa oso poiita, baita Andra Mari bat amairu garren gizaldikoa oso iiraña.

Elizkizunaren ondorean elizatarian erri osoa dana batean bilduta zegola agurtu nuen. Danak alaitsu biotz zabal. Euskaraz etzekiten; baiñan aiek bai arpegi euskaldunak!

Erri gaiñeko arkaitzan koba bat dago San Erroman izenekoa. Araño igotzeko aldapa aundia. Parrokiko atzeko aldetik mendibidea eskubi aldera artu bear, goiko leporaño ateratzen da ta andik ezker aldeera arkaitz ondotik zear kobariño bidaxka. Arkaitzan elizatxoa egiña. Nork egiña? Sarreran burnizko ate ederrakin itsia arkitu genuen. Ikusten da maite dute-la. Barrena erosoa amabi metro luzean, bost zabalean, bost metro gora. Aidare bat arrizkoa barrengoa aldean. Arkaitzan, goian San Erroman'en irudia amazazpi

**La cueva de San Roman
en San Roman de Campezo**

El pueblo de San Roman de Campezo esta situado hacia el mediodia, cara a la sierra de Cantabria. Esta en la ladera de un monte y cerca de la cima posee una cueva dedicada a San Roman.

La cueva es sencilla: 12 metros de largo por 3 de ancho y por 3 de alto. El interior es de color rojo. Tiene el suelo de baldosa y bancos alrededor.

La entrada esta cerrada por una hermosa y consistente verja de hierro. Encima de la verja le han puesto el nombre del santo. Se celebra el culto varias veces al año y los fieles vienen a menudo a rezar.

Nos llama la atencion el respeto que tienen por la cueva que lleva el mismo nombre del pueblo o viceversa.

Esta capilla tal y como esta cuidada deberia ser un modelo para todas las de la region.

**La grotte de
San Roman de Campezo**

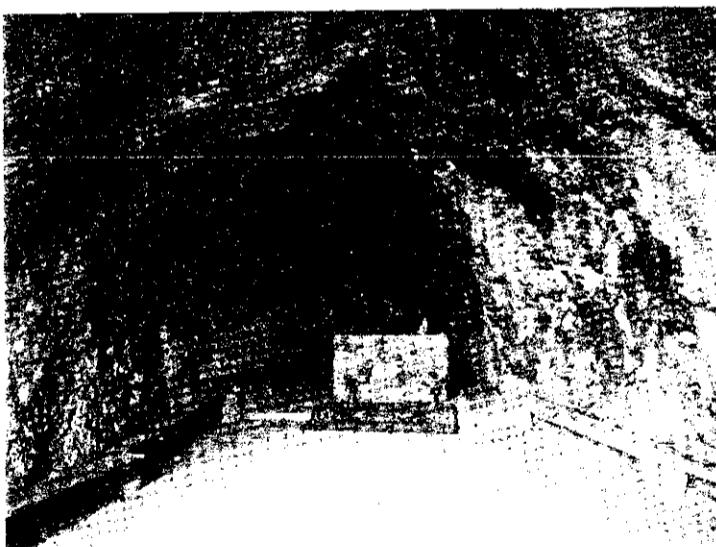
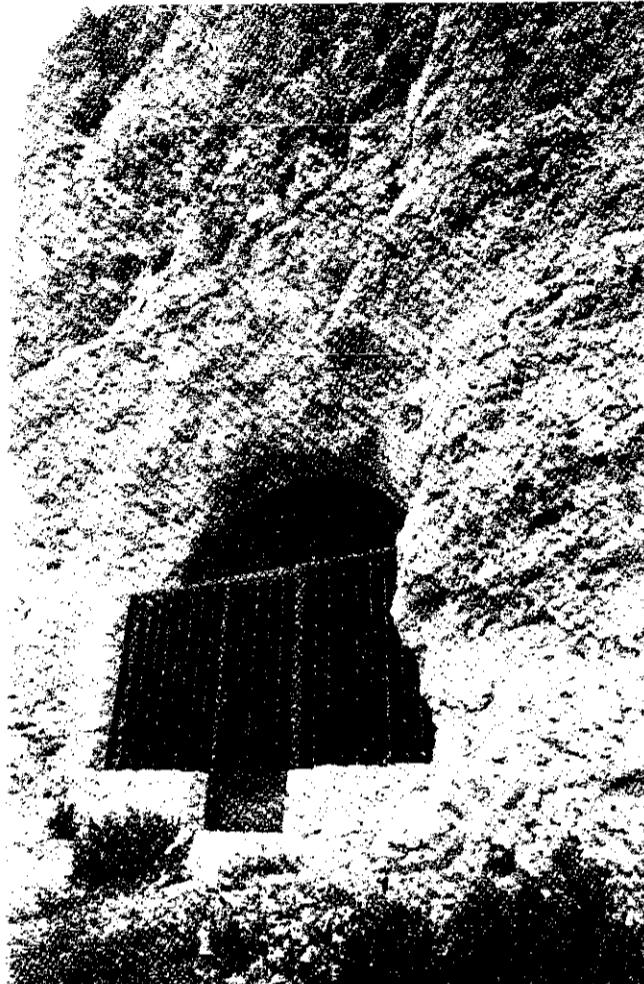
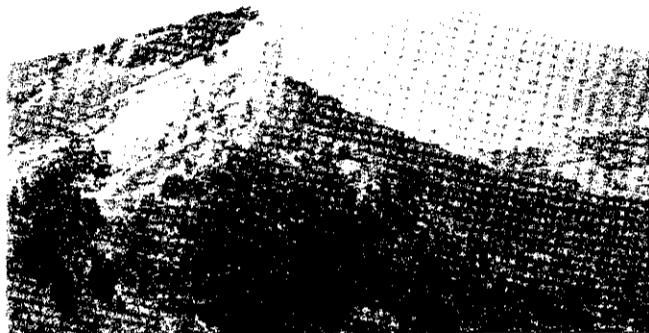
Le village de San Roman est situe en direction du midi, face a la chaine de montagne de Cantabria. Il est sis sur la pente d'une colline qui possede a son sommet une grotte dediee a San Roman.

Cette grotte est bien simple: longue de 13 m, large de 3 et haute de 3. L'intérieur est en rouge, son sol est couvert de carreaux, avec des bancs tout autour.

Une belle grille en fer occupe son entrée, sur laquelle on a mis le nom du saint. Le culte y est toujours celebre plusieurs fois par an et les fideles y viennent souvent prier.

Nous avons été frappé par le respect qu'ils ont pour la grotte qui porte le même nom que le village, ou vice-versa.

Cette chapelle et la façon dont elle est entretenue devrait être un modèle pour toutes celles qu'il y a dans la région.

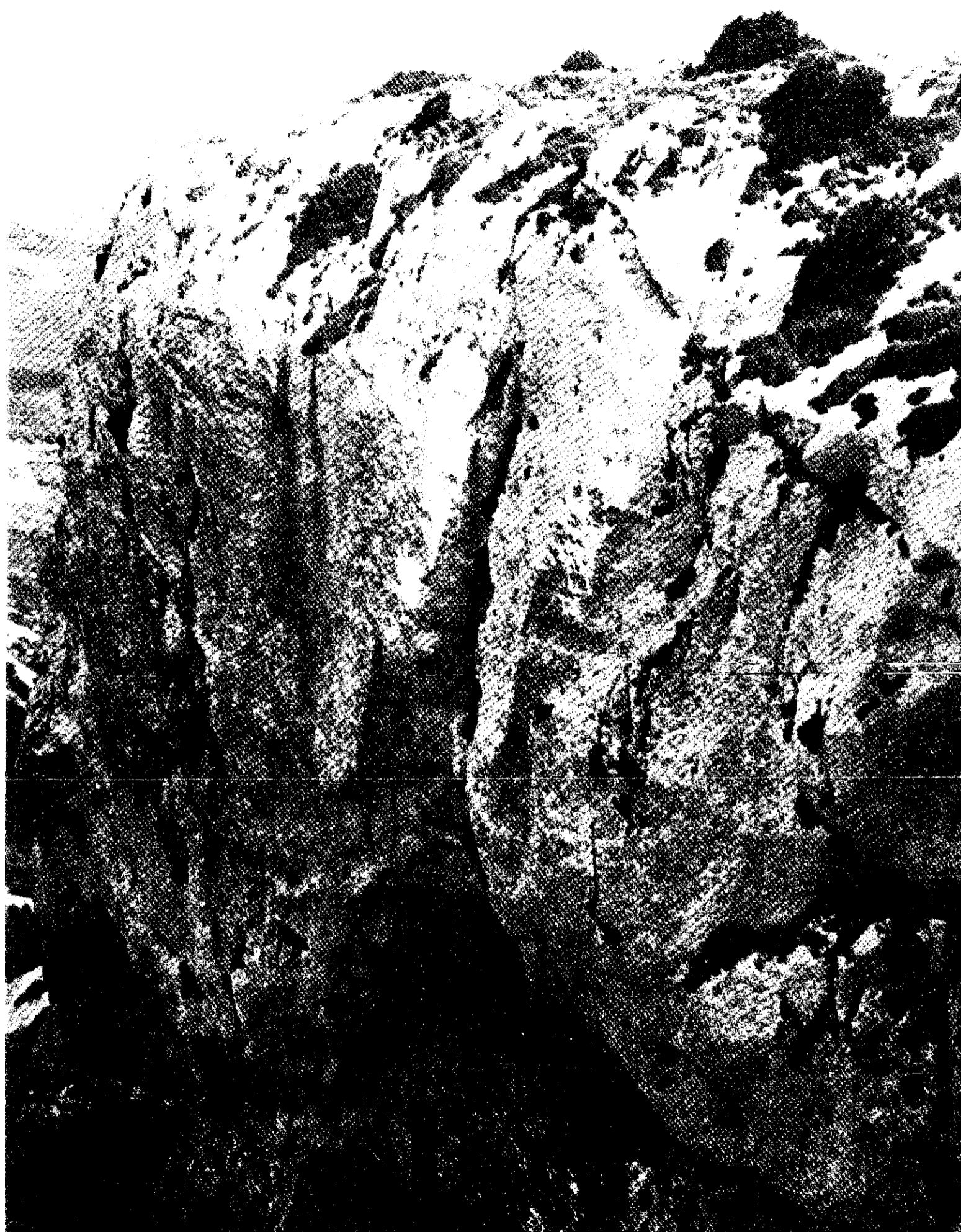
garren gizaldikoa ($0,76 \times 0,40 \times 0,30$). Arkaitzaren ormaak gorriak, zola bustinerreakin egiña. Inguruan arkaitz ondoan alki soillak. Elizatxoa oso garbia arkitu genuen. Ondo zaindua dago; Errogatibak egiteko erri osoa ementzen biltzen da, Koba ortan. Arkaitzan dagon elizatxo ortan ba dago bizia; erriontako sinismenak zaintzen du. Beste tokitan arkaitzetako elizatxoak utzita edo erdi erorian ikusi ditugu, emen berriz ba dago berotasuna. Erriaren ninia bezala zaindua daukate. Erriak maite du. Errixa ontan sinismena ba dago. Ementzen kobako eliza zaintzen duten bezala, bestetan zergatik ez? Auxe da gure galdera, bestcak erantzun bear.

Joan dan gizaldietan bere goraberak izan ditu. Napoleon'en garain, frantzesak ondatu zuten. Joan dan gizaldian larunbatero meza ematen zan. Gaur beste iñun bezala zaindua dago; urtero loreak, argizaria, bizpairu aldiz elizkizunak, errikoak maiz otoitz egitera biltzen dira.

Burnizko atearen aurrean zelaitxo bat antolatu dute ta an goitik nolako ikuspegia! Monkaio ta Kameroko egoaldetik ageri. Zeru ondoan gaudela dirudi.

Erri batek orrela bere oiturak eta sinismena zaintzen ditula, bere burua ta nortasunari eusten dio.

Goiko koba onek erriari Santoaren izena ematen diotenean, zerbait esan nai du. Sinismenaren asierakin zerbait ikusi nai du.

San Tirso Kantabria'ko mendian

San Tirso (Bernedo)

Bernedo'tik oñez joan nintzan. Erriko gaiñeko aldean, ego aldera, tontor bat dago ta kaskuan gaztelu zarraren aztarnak dauzka, araño igo ta andik eskubi aldera igaro. Zelai bat oso polita ikusten da ta bidaxka. Bide ortik jarraitu ta berealaxe basoan sartzen gera. Bidea, zuzenean OKON izeneko baselizaren gaiñetik dijoa. Kantauri'ko mendi egalean goaz. Gaiñean arrizko Malioak daude. Ezkerreta goien «Leioia lotan» edo Lapoblacion deiako arkaitza. Sartaidera Bernedo'ko Atxartea (1.000 mtr). Orain ortik dijoa Oyon ta Logroño'ra erregebidea. Mendi lepo ortik eskubira Peña Alta (1.243 mtr).

Okon'en gaiñeko aldetik, Bernedo'tik Kripan'era dijoan galtzara artzen dugu. Beti eskubi aldera igotzen dijoa. Pago baso itsia, pagadiak agertu iezaken edertasunarekin.

Eskubira Bernedo'ko sakana daukagu; zelai ederra ta aberatsa, Izkiz'ko mendiekin mugatzen dana. Bidean arkaitz bizia arkitzen dugu. Jira biretan gero ta aidapa gogorragoa artzen dugu. Pagoak bakantzen asten zaizkigu ta zerua agertzen. Basopetik ez da eguzkia ageri; argia bai, zerurik ez. Ezpelak gero ta ugariago; mendiaren lepoa berta.n daukagu. Belarra ugari-ten asten da ta arkaitz audi bakarra eskubi aldera. Goraño atera gera. Arkaitz bakar orri San Tirso'n karitsa deitzen dute. Arkaitz bakar ortik beti eskubira San Tirso'n arkaitza ageri. Tartean berriz mendi lepoa belar xeakin. Aize garbia, osaguntsua ta eguzki ederra. Ipar aldera Euskaierri'ko mendiak, agoaldera Errioxa zabala, ikusi alako zelaia; ura edertasuna. Lasterka batean mendi gaiñean gaude. Gure aurrean aldapatxo gogorra ta ipar aldera arpean San Tirso'ren arkaitz zuloa. Koba au ezagutzeko irrika nuen.

La gruta de San Tirso en la cumbre de Cantabria

La capilla de San Tirso se halla en la peña de su nombre (1.333 mts.) en la sierra de Cantabria. Pertenece al pueblo de Bernedo (Alava).

Debajo de la peña se abre una oquedad y en ella han levantado un muro con una puerta. Dentro han habilitado un altar con una bóveda minúscula. La cueva tiene una forma irregulär.

El lugar es grandioso. Se divisa al norte el País Vasco hasta los Pirineos y al sur la inmensa depresión del Ebro.

La ermita está situada en un auténtico nido de aguilas; barrancos profundos, gargantas estrechas, rocas desnudas, fuentes de agua helada.

El camino muy pintoresco: bosques de hayas tupidos, veredas estrechas.

La ermita sirve a menudo de refugio a las ovejas. La puerta está desgajada.

Sin embargo, esta ermita en lugar tan inaccesible tiene su origen en una historia concreta.

(Cuál?)

La grotte de San Tirso au sommet de Cantabria

La chapelle de San Tirso se trouve sur le rocher du même nom (1.333 m), dans la chaîne de montagne de Cantabria. Elle appartient au village de Bernedo (Alava).

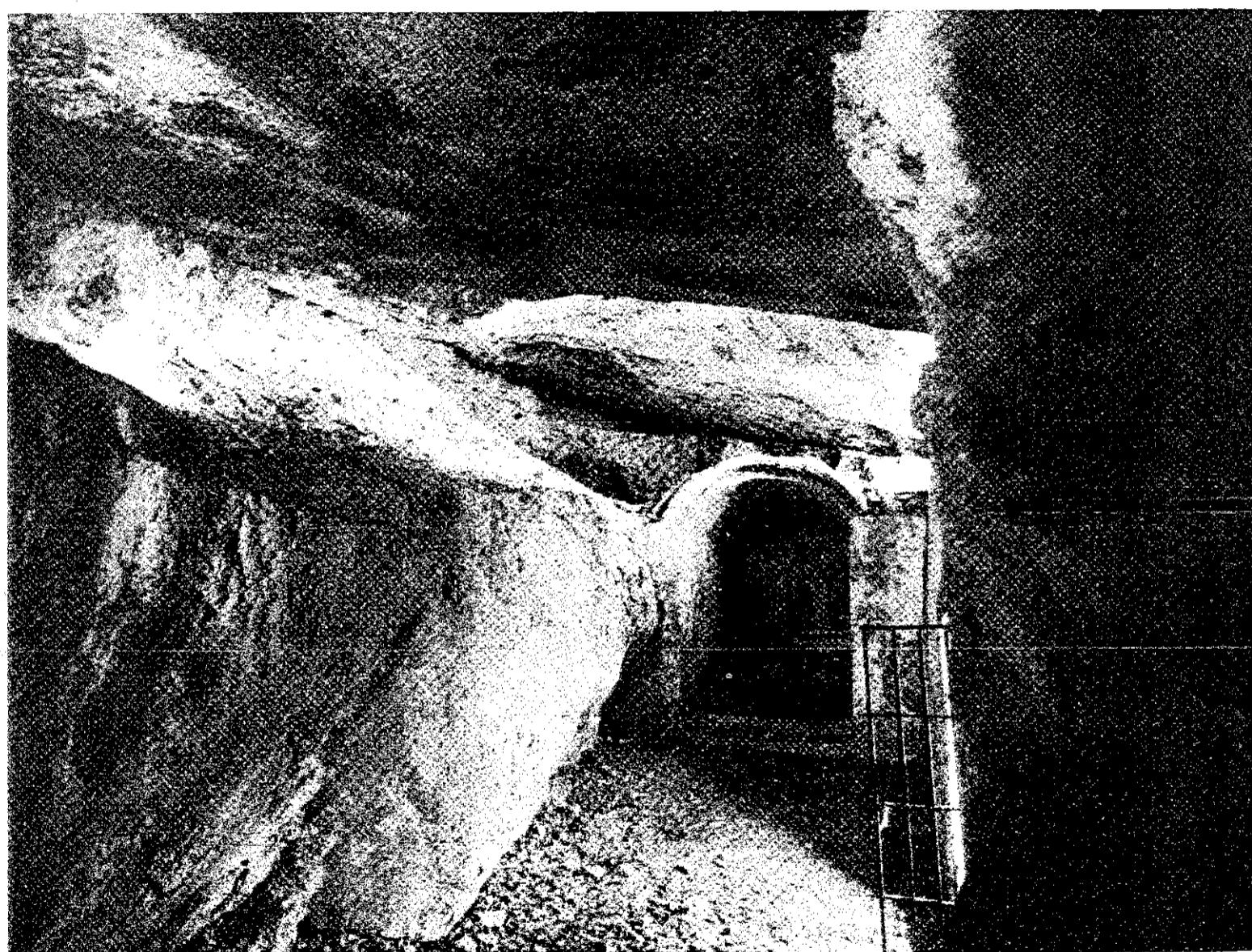
Un creux est ouvert sous ce rocher et on y a dressé un mur avec une porte et érigé un autel avec une voûte minuscule. La grotte est de dimensions singulières.

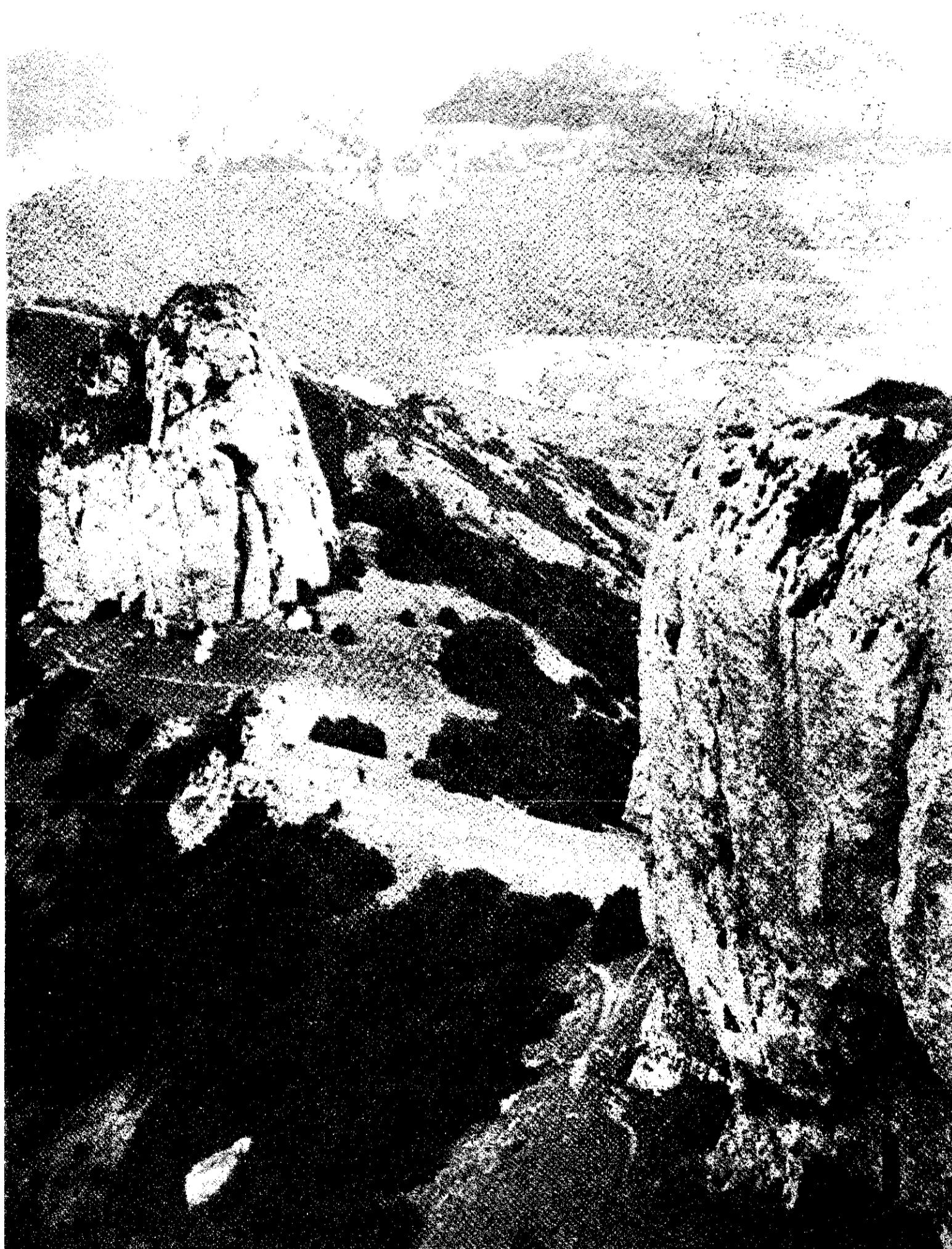
L'endroit est grandiose. On distingue au nord le Pays Basque jusqu'aux Pyrénées et au sud l'immense dépression du fleuve Ebro.

Le sanctuaire est situé dans un nid d'aigle authentique: de profonds ravins, des gorges étroites, des roches nues et des fontaines à l'eau glacee.

Le chemin est très pittoresque : des forêts de hêtres épaisse, des sentiers étroits.

Le sanctuaire est souvent destiné à l'abri des brefs. La porte a été arrachée. Ce sanctuaire pourtant puise ses origines dans une histoire bien concrète. Nous nous demandons laquelle.

Arpea ormarekin itsia daukate. Arrilanduzko atea dago irikia; burnizko atea, koba barrenean daukate askatua.

Arpean gaia estu ta luzea gciditzcn da. Arkaitzaren geia ortan eskubira San Tirso'ren aldarea; gaiñcik sapai bat egin diote. Aidaren erdian San Tirso'ren 17 garren gizaldiko irudi txikia (0,48 mtr).

Aldareko sepiaren gaiñeko aldetik arkaitzak zirrito sakona du, mutur batetik besteraño dijoana. Beste aztarna berexirik ez dugu ikusi. Atea irikia nola degon artaldeak babesia biilatzen dute ta zola ardi zikiñez betea ikusi genuen.

Len iru erri biltzen ziran San Tirso'ren egunean konjuruak (errogatibak) egiteko udara aldera, Bernedo, Kripan eta Billafria.

Orain Bernedo'ko apaiza errikoetxeko gizonekin bakarrik igotzen da; konjuroak egin, gosaldu ta jctxi.

Papera zarretan santo onen izen ezberdiñak eta oso poitak agertzen dira; Santo Tys, San Totis, San Tutis.

Lope de Gereño'k dionez koba onen izena 1042 garreneko idazkietan agertzen zaigu. Koba onen beko sakonan BHlafria Bernedo'ko auzoa ageri da. Emengo larreak eta basoak errixka orrenak dira.

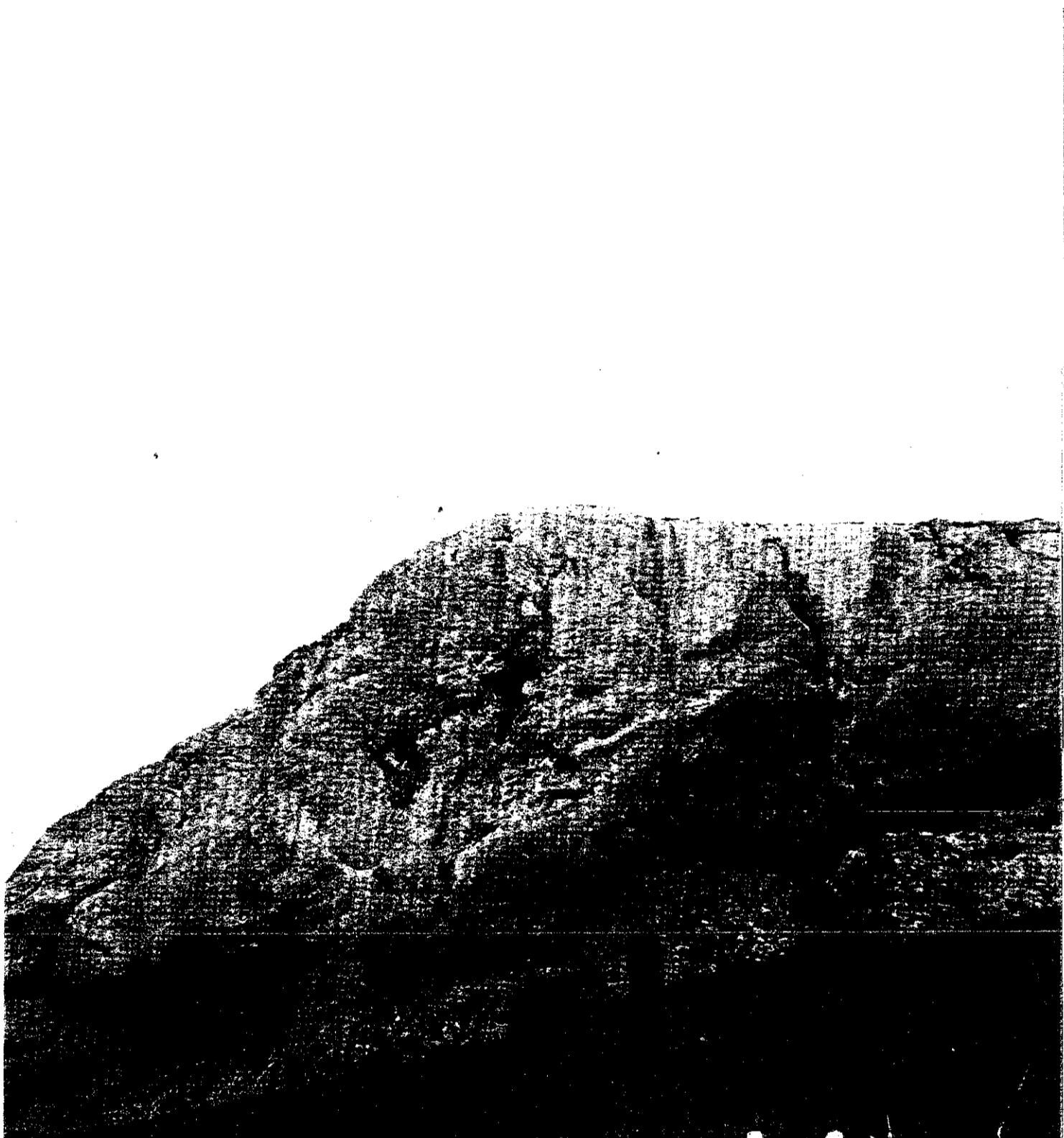
Koba onen azpiko aidean, San Tirso izeneko iturria dago basoan.

Arkaitza ondotik eskubira bidexiorra atxarte estu batetik igarotzen da. Poliki poliki, banaka igaro diteke arkaitz ebaki estu ori. Sarrera aurrean iru agin daude. Atxartearren beste aldean beruntz ikaragarrizko malkorra dago. Goruntz barriz aldapa beidurgarrria, nai ta naiez soin gaiñean igo bear. Eskuakin lurrazen ezetasuna arkitzen da. Toki batean, inguruuan baño bustiago; tantoka ura beruntz dator eta ondoan arkaitz pean eskuaren zabaleko putzu txikia dago. Arrano iturriaren izenarekin ezagutzen dute inguruko errieta.

San Tirso'ren kobaren ondotik goiko arkaitzara igotzen aukera dago. Maliak bezala arriyan eta andik ardiak ibiltzen direia, ikusten da. Arkaitz gailurrean kutxatifla dago ta 1.333 mtr dauzkaia esaten du.

San Tirso'ren baseiiza. 'Krrioxa gaiñean gelditzen da, Bernedo'ko mugan. Oso goien dago **Ea** ondo babes-tua; ipar aldera basoa ta egoaidera malkor ikaragarrriak. Izkutatzeko egokia, aldeztutzeko errexa. Koba ontako San Tirso'ren elizatxoak zerbaiten esanaia du. Zer?

San Kiriko'ren koba

San Kiriko

Bernedo'tik Lagran erriraño berebillez 'oan giñan. Oraindik erri aurreko soroetan barrena goiko larraino igota, tantxean jetxi. Lagran ipar aldean gure atzean genuen eta ego aldeko gure aurrean mendiruntz abiatu giñan. Jose Antonio Gonzalez Salazar apaiz gaztea nuen lagun ta gidari.

Lagran'dik Errioxa'ra zijoan gurdibidea artu genuen. Berealaxe pagadi itxi batean sartu giñan. Zenbait tokitan lokatz aundiak genituen. Baso azpiko lurra bustia zegoen. Bidea zenbait tokitan urratua ta larrak dana itxia. Zugaitzak luzeak eta sendoak, emen eta an, landare gaztea, berez ateratzen dana. Gora aldera arkaitza agirian eta bira bat egiñez basotik ate-ra giñan. Mendi gaiña bertan genuen; belar xea, larre ona ugari.

Toro inezeko mendi lepoa bertan. Estratak arkaitz taranean dauka egiña obia. Zelai batera ateratzen da, erderaz «Hoyo zazal» izeneko, paper zarretan «Goiko zabal» idazten dute. Aldapa bera estrata Beizteri'ra (Laguardia) dijoa Errioxa'n Ebro ibai inguruan.

Toro mendi lepo orren izena buruan gogoz jaso nuen eta izen orren esanaia billatu naian nenbillen. Euskaraz nola ez dakiten, orain Toro deitzen dute. Len ez ote zan ATORO? «Ate-oro», mendiko atea esan nai bait du.

Mendi iepo orren ezker aldean, Kantauri Malloen San Leon (1.392 mtr.) izeneko gailurra dago. Gallur orren aurrean Errioxa aldera Montorte izeneko arkaitza bakarra. Izen ori bi itzakin egiña dago. Biyek esanai berdiña dute (Monte-Or). Or itzak euskara zarrean mendia esan nai du.

Eskubi aldera abiatu giñan. Bidexior estu ta mea dago egiña. Aurrez aurre mendia arkaitz utsa agirian, ezpata antzeko mutur zorrotzarekin. Berealaxe aldapa

**La cueva de San Quirico
en los riscos de Cantabria**

Saliendo de Lagran (Alava) hay que subir a pie hasta el puerto de Toro que conduce a Laguardia por la calzada vieja. Remontar de seguido a la peña del Castillo a mano derecha y descender la otra ladera, pasar junto a unos viejísimos tejos y buscar una vereda entre cascajos. Es muy difícil encontrar sin la ayuda de expertos la entrada de la cueva. Esta muy disimulada entre las oquedades de la roca. La entrada tiene la forma de un triángulo. El pasillo de la cueva se lanza hacia abajo, se pasa por unos charcos y se sale hacia el norte a un abrigo roquero muy amplio. En su interior cabe muy bien un edificio pequeño. No quedan rastros de la ermita de San Quirico.

El pueblo de Lagran antes subía hasta aquí para hacer los conjuros.

El lugar no puede ser más salvaje y agreste. Es indudable que en tiempos de los moros jugaría un gran papel.

No cabe la menor duda de que el hecho de venir a este lugar a hacer oración ayuda a ver, cuánto costó a aquellos nuestros antepasados la fe que recibieron y nos transmitieron. /Hoy como agradecerse lo?

**La grotte de San Quirico
sur les rocs peles de Cantabria**

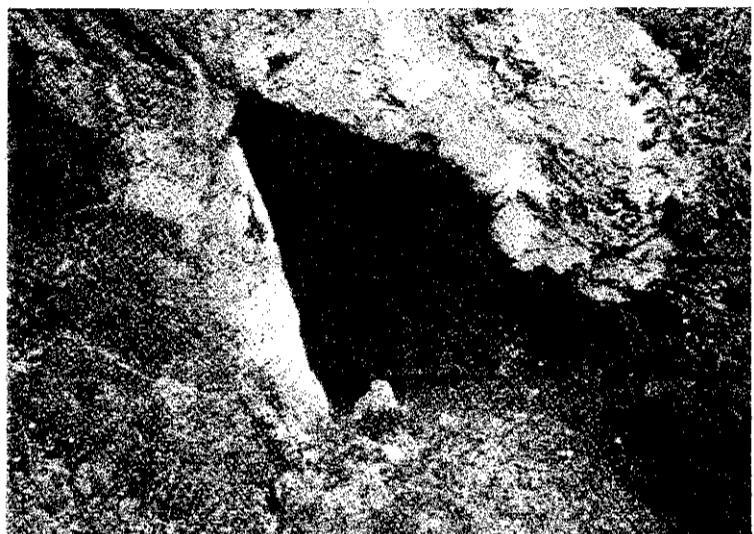
Il nous faut faire à pied l'ascension en partant de Lagran jusqu'au coi de Toro qui mène à Laguardia par la vieille route pavée. Ensuite, monter jusqu'au rocher du Castillo à main droite, descendre l'autre pente, passer à coté de trois vieux escarpements avant de chercher un sentier entre les graviers.

L'entrée de la grotte est très difficile à trouver sans l'aide des experts. Elle est très dissimulée dans le roc et prend la forme triangulaire.

Le couloir de la grotte s'engage vers le bas et après être passé par des flaques, on ressort vers la face nord à un abri rocheux très ample. Il y a de la place à l'intérieur, pour un petit bâtiment. Les restes du sanctuaire de San Quirico ont complètement disparu.

Autrefois on venait jusqu'ici pour vénérer la sainte, en pèlerinage. À peine peut-on imaginer d'endroit plus sauvage et plus caché. Il a joué sans aucun doute son rôle au temps des Maures.

Se rendre à ce lieu et y prier aide à comprendre combien il coutume à nos ancêtres la foi qu'ils ont reçue et nous ont transmise. Comment pouvons-nous aujourd'hui leur être reconnaissants ?

gogorra asten da. Urritza ta ezpela meak ugari, adar ta osto tartean igaro bear, mendiaren arkaitza eskubi goraño ta ezker maikorra. Goi aidera urritza aitzen da ta lurra estutzen. Lasterbidea arkaitzaren ondotik dijua, malkor ikaragarriaren gaiñetik. Arkaitz iepora ateratzen gera, eskubi askozez gorago Gaztelu (1.202) izeneko arkaitz zorrotza, onen eskubi beste arkaitza. Sartaldera gure ondoan malda, beiar ederrez betea ta urrutixeago goruntz mendi galiurrak arkaitza agirian. Beiarra iodia ta iuza, ioreak erruz, mitxoleta amapolak oriak antxen ikusi nituan lenengo aldiz. Beiar gaiñean aldapa bera goaz.

Zutik ibiltzen zaiila, eskuen laguntza bear. Berago beiarra aitzen da ta basoa asten. Lenengo zugaitzak ez dira nolanaikoak; agiña iuzcak, enborra bi gizonen artean besoekin inguratzen dutena. Bizpairu milla urte ba dituzte aisa. Zuzenean aurreko arkaitzetara goaz. Aidapa, zein artzen dugu ta zoia itxusitzen zaigu. Poliki ibiiii bear arri audi tartean. Noiz beinka urritza. Osto ta arkaitzak eskuekin elduaz, aurreratuz, ardi bidexiorra biilatu nuen. Gorago Jose Antonio zebiilen. Aurreko urtean ementxen bertan genbi-Uen eta koba billatu gabe itzuli giñan.

Nere bidea arkaitz ondoan zelaitxo batera zijoan. Koba ez da oso urruti ibiiiko, nion nere baitan. Jose Antoniok goitik zion, «emen dabii nunbait». Alegiña bertan zegoen eta oso zailia arkitzen. Nun dagon jakiteko bazter auek ondo ezagutu bear, gaiñerakoan ezin.

Sortalderantz dagon goiko sarreran giñan. Triangulo baten antzeko sarrera berezkoa du. Emen, arkaitzan, gizonaren lanik ez dago. Barrenean berealaxe aldapa iatza beruntz, oso estua ta gora toki luzea. Berago zuioa era bat estutzen da ta nai ta naiez etzanda ai dan bezala igaro bear dira bizpairu metro. Gela illun ta zabal batera iristen gera. Arkaitz audiak daude erariak. Arkaitztarte-an igarotzen gera. Urputzu geidiak ba daude. Ezetasuna aundia dago. Eskubi aldera dijua bidea, eso estua landabizi gero eguneko argia ikusten da ta koba ao zabal batera iristen gera. Arkaitz barrenean zelai aundia dago. Bizitza bateko etxea aisa sartuko litzake. Goiko sarreratik beko ontara bidea aldapan jeixten da ta aisa eun metrotik gora izango dira. Beko sarreraren barrenean zegoan len San Kiriko ta Santa Julita'ren aldarea ta irudia. Gaiñera garai batean itxia zeukaten. Ezin dugu aztu erretorak esan zigunez bi santu auen izena daramala, ere, Lagran'go elizak. Garai batean ementxen egiten zituzten errogaibak. Urtean bein erromesan etortzen zan errria. Gero sarrera autsi zan, abereak ta artaideak sartzen asi ziran, alda-reaa ondatu zuten eta

eiizaren agintariak meza ematen galerazi. Ala diote 1799 garren urteko berriak. Araba'ko gotzaitegiak argitaratutako erriko artearen berritan emen izandako elizatxo zarra ez du geiago aipatzen.

Gaure emengo eiizkizunak bukatu ziran, baita eiizatxo zarraren aztarnak gaidu ere, bizpairu arri erori ezik. Kobak San Kiriko'ren izena gorde du bakarrik. Aintziñako paper zarretan San Kiliz ere deitzen dute. Azpiko koba onek sarrerako bidea, oso txarra du. Ezin ieike txarragoa.

Goitik bera zuzenean dijoa bidaxka. Oso kontuz ibili bear erritartetan. Basopean berealaxe sartzen da ta metro batzuek eginda, beraxeago bidexka dago. Eskubi aldera artu gcnuen: mendian zcar dijoa zuze-nean. Estua da baiñan garbia ta erosoa ibiltzeko. Bide inguruak berriz begientzat ederrak, eskubi ar-kaitz orma ikaragarriak eta ezker baso galanta, noiz beinka urrutira ikusten da. Emendik galtzcko arrix-kurik gabe Toro'ko lepora ateratzen gera ta andik bide ezagunetik Lagran aldera. Auxe izan zan gure egun ontako ibilliaidi zoragarria baiñan burua San Kiriko'ren koban nuen. Koba aren adertasuna ta garrantzia gure cdestian aundia zeritzaidan. Edestiaren alde-tik ez dizkigute xetasunik ematen.

Euskalerriarentzat garrantzi aundi bateko garaian zeresanai aundia izango zula iduritzan zait. Ondo ba-bestua dago. Arkitzen zaiila. Toki asko dauka ta giza-seme asko sar diteke barrenean, batcan. Mairuak mendiaren beste aldean zeudela, garrantzi aundiko tokia zaia garbi ikusten dugu. Biaramonerako borrokak nun an baiño obeto gertu, nun toki izkutuagoa gorde-tzuko? Aspaldiko santuen izena eman zioten. Izen orrek sinismenarcn ezaugarri dugu. Inguruko koben garaikoa da izen au. Mairuak bertan beste aldean zi-ran garaikoa, erromaniko aurrekoia. Kristau brzitza latza ta zailla orduko kristauarena; koba oien arkai-tzen antzekoa, gogorra, egitazkoa.

Lagran'go elizari ere izen bera amateak zerbait esan nai digu. Ze erritan daukagu parroquia ta base-liza izen berdiñekoak? Santu berdiñari bi eliz erri bertan egitea nungo buruan sartzen da? Orduan emen goien gertatzen danak zerbait esan naiko du. Lenengo kristauak, mendiko zuioetan zeuden monje bakar aiek izango ziran. Aien inguruan sortuko zan sinis-mena bazter auetan. Aien inguruan ere sortuko zan mairuen aurka gogor egiteko asmoa. Garai aiek txa-rrak izaki, borroka latzak, sinismenaren etsaiak men-diaren beste aldean. Bertatik bertara nundik zebiL tzan ikusi bear eta ondoan bizi bear. Artaidentzat toki onak. San Kiriko'ren koba ondoa, errex zain-tzen, an goien etsaiaren bildur aundirik ez. Lenengo

sinismenak antxen artuko zuan indarra. Ori dana esan nai digu San Kiriko'ren kobak. Gaur koba ontan sinismenaren ezaugarri bezala, izena bakarra geiditu zaio. Beste kristau oitura guztiei utzi diete zorigaitzoz.

Etorkizunari buruz, garrantzi aundiko tokia daia deritzait. Egitzako sinismen batean ezi nai ba ditugu erriak. Gure arbaso zarren sinismena nun eta noia sortu zan jakiteak ez die kaiterik egingo alde batetik eta bestetik gorputza orrelako tokitan zailduta arimako begiak garbitasun aundigoa arkitzen dute. Toki zaiiletara egindako erromesetan, gizonak sinismena zuzpertzen du; gutxinaz asko laguntzen dio.

Aintzinako garaiko sinismenaren ezaugarri dugu San Kiriko'ren koba ta ortaraiño igo ezkerro gizon aien sinismenaren balioaz oartzen errex da. Aurrekoei zenbat kosta zaion ikustea zerbait esan nai du norberak bear dun baihoa emateko. Sinismena errex jaso ezkerro, gutxi iraungo du. Orrelako tokitan ikusten da sinismena bear bezala zailtasunean sendotzen dala. Eragozpeneko garaian buruak obeto bereixten du argibidea ta bear dan lan zallakin ordaintzen du eskuratutako emaitza.

Orrelako toki batera gaur oraindik urtean bein igotzeak kalterik egin bearrean mesede aundia egingo lioke gizasemeen sinismenari; lengoari zenbat kosta zitzaison ikustea derrigorrez ona guretzat. Aiei esker guk eskuratu dugu. Eskertsu izaten ikasteak kaltea egiten ai dio gizonari? Eskuratu ditunak aztutzeak ondatzen ditu bazterrak.

Koba ori ixteakin eta irudi polit bat jartzeakin eta urtean bein otoitz egiteko ta oroitzeko igotzeakin gure erriaren kulturak irabaziko Juke ta batez ere sinismenak.

Beste zerbait esan bearra. Koba ontako zolak bear bezala urratzea merezi luke garai zarretako ezaugarriak ba ote dauden jakiteko. Zailla izango Rtzake ez arkitzea. Barandiaran'en asmoa zan baiñan orain ezin dula egin oartu gera. Beste jakintsun batentzat da lan ori...

10

Angostina'ko koba ta San Bartolome elizatxoaren aztarna zarrak

Angostina

Angostina, Bernedo ondoan dago; Santakrutz de Kanpezo'ko bidean, Naparroa'ko mugan. Barnedo'ko zeiai ederra sortaldetik ementxe bukatzen da ta emendik aurrera ibaia menditarte illun baten sartze zaigu. Ibaiaren izena Ega.

Ibaiaren eskubi aldera igarota ur ondotik kilometro bat ibilli bear da ta bide gaiñeko aidean, arkaitzan, koba dago San Julian izena duna. Sarrera txikia du; makurtuta sartu bear. Barrenean geia txikia dauka, gora aldera irikia dago, bainan aurrerago joatea arkaitz audi batek galerazten du.

Orain dala gutxi arte kobaren aurrean, sarreran karobia zeukaten egiña ta arkaitz beltz beltzatua datza.

Emen elizatxorik izandanik ez du ematen. Noizbait aspaldi bakartaren baten gela ote? Ditekena. Barrenean ezeren aztarnik ezda ikusten.

Ostera errira goazela atzera, gain batean San Bartolome'n eiizatxoa dago. Artearen aldetik, itxuraz aztarna zarrenak gotikoak ditu, baiñan orman ba dauzka erromatarren garaiko arriosa batzuek; bost arri zabal idazkiekin eta sasijainkoen aldare bat (1). Bisiogotiko garaiko aztarnak ikusten ote nitun ibilli nintzan, baiña ez nuen orrelako ezer ere arkitu nere ustez. Emen barrenean, len, Andra Mari gotiko bat zeukan, gaur Gazteiz'ko apaiztegian dagona.

Elizatxo onen aurrean ibaiafen beste aldean arkaitz audi bat ikusten da. Mendi gain ortan zelai bat dago, izen garrantzi aundikoakin, «Cividade». Nunbait ortxen erromatarren garaian iri bat zegoen, izenak gutxinaz ala aitortzen du. Erromatarrauk bazter

(1) Baraibar Fed:
T⁴ewz7^<lf Af^er^My F;7wy A^MorM^ XX.
«Pro M/M/f R<?^a /IrwoRMW C^y^oJM
^c^erz' G?7pM2%zHr FJ^ceMy, ProczJz' FYZM^
Jo/^yo Vo^o T^RW^M^o Vo^zzTz JoJyz' fz^e^y Af<?rz7o.»

**La cueva de San Juian y la ermita de
San Bartolome en Angostina**

En la entrada de la garganta que lleva el nombre de Angostina, en la carretera que va de dicho pueblo a Santa Cruz de Campezo en la margen derecha del río Ega se encuentra la cueva de San Juian; en muy mal estado y medio derruida. Volviendo hacia el pueblo en un alto tenemos la ermita de San Bartolome; en la pared se observan varias losas con inscripciones romanas que se refieren a divinidades lócales y ademas se ve claramente un altar romano.

En este pueblo recogí un dicho antiquísimo que se relaciona con el culto de la fertilidad: «Tres dioses hay en Quintana; MALAKA, GAITILLA, MANCHON. Tres personas distintas, que son: Chorizo, Morcilla, ei Zupo ei Señor.

Muy cerca ei topónimo de «cividade» indica muy bien la existencia de una antigua población romana.

Estos datos nos hacen pensar en el choque que habría un momento dado de la historia entre la cultura pagana reinante y las nuevas ideas cristianas que introducen nuestros monjes y ermitaños en una invasión pacífica.

**La grotte de San Juian et le sanctuaire
de San Bartolome a Angostina**

La grotte de San Juian se trouve à l'entrée de la gorge d'Angostina sur la route qui va de ce village à Santa Cruz de Campezo, sur la rive droite du río Ega. Son état est très précaire, étant à moitié démolie.

Si nous rebroussons chemin en allant vers le village, nous contemplons sur un sommet le sanctuaire de San Bartolome. Plusieurs dalles sont adossées au mur, avec des inscriptions romaines se référant à des divinités locales. On y voit en plus, clairement, une pierre d'autel romaine.

C'est ici, dans ce village, que j'ai relevé un proverbe très ancien et se rapportant au culte de la fertilité. Ce proverbe est cité en castillan dans mon compte-rendu précédent.

Tres près de là, le nom topographique de «cividade» indique nettement l'existence d'un ancien habitat romain.

Toutes ces données nous font penser au choc certainement survenu à un moment de l'histoire entre la culture païenne dominante et les nouvelles idées chrétiennes que des moines et des ermites introduisent un jour au cours d'une invasion pacifique.

auetan oso sartuak ibili zirala garbi ikusten da. Oraindik lur oietan gauza asko daude arkitzeko.

«Cividade» izena alde batetik, San Bartolome elizatxoaren arriak latinez idatziak erromatarren garai-koak zerbait esan nai digute. Sasijainkoen gurtzak eukiko zuan indarra inguru auetan. Kristautasuna sartu zanean borroka latza izango zan emen.

Parrokiko izena Santa Koloma da, berez aspaldi emana.

Arritzekoa da 1974'ko udaran Angostina'ko alkate izandako espainetik jaso nuen esaera zarra (Anizeto Larraina'k emana, 86 urte, 1974-6-23): «Tres dioses hay en Quintana; Malaka, Gaitiia, Manchon. Tres personas distintas que son: Chorizo, Morzilla, el Zupo el Señor».

Quintana errixa Angostina'ren ondoan dago. Orain esaera ori auzokoak esaten dute. Oso esaera zarran antza dauka. Noizkoa ote? Erromatarren garaikoa? Bertako sasijainkoen izenak aipatzen ote? EI Zupo izen orrek, ugaritasunaren gurtzarekin zerikusia ba du. Ara emen bertan, orain arte iraun duen esaera zarra. Noiako gauzak dauden oraindik gure errietan!

TOYNBEE edestilari guztiz jakintsuak ematen digun esaerak ba ote du zerbait ikusterik len aipatu dugun beste orrekin?: «En effet la pratique effective des pseudo-religions de Mammon, Mars et Moioch est eminentement caractéristique des civilisations effondrées» (L'Histoire. Un essai d'interprétation. Paris 1951, Gailimard, p. 446).

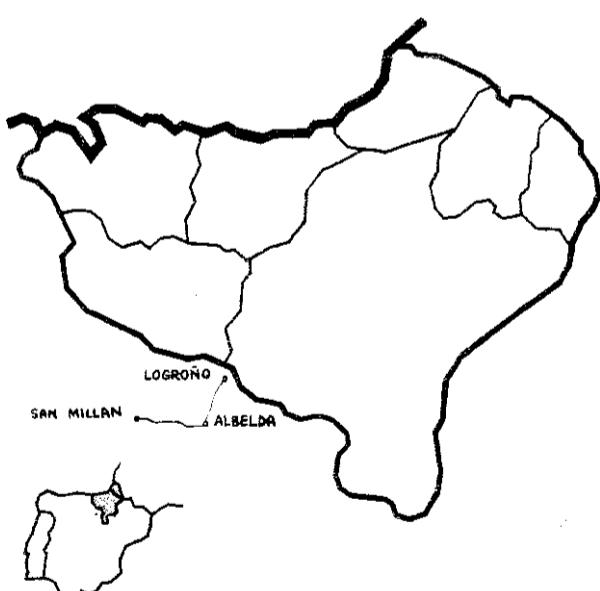
Ba ezpare onek merezi du emen agertzea.

11

Bigera'ko Doneztebe

Bigera

Kantauri mendietako kobetan dauden monasterioei buruz berriak jasotzen ari nintzala, Iñiguez gizon iakintsuaren liburuetan, Bigera'ko Donezteben elizatxoaren argazki bat ikusi nuen. Elizatxo bat sapaia erdi eroriakin arkaitzpean ageri zan. Azkeneko udaran (1974) Bernedo'n nengoela elizatxo ori ikusteko asmoa sortu zitzaidan. Asmatu ta egin. Kantauri'ko menditik ez dago ain urrutti, Ebro ibaiaren beste aldean, Albelda erriaaren ondoan. Erdiaroko garai zarrenetakoentzat aztarnak izango ziralakoan eta nere lanarentzat argia emango zidalakoan joan nintzan.

Bernedo'tik berebillez, Logroño iri nagusia igaro, Soria'ko erregebidea artu eta Albelda ezker utzita bizpairu kilometrora karretera arkaitzartea estu batean sartzen da, tunel azpitik aurrera ta lenengo etxe batzuetara iritxita antxen baztarrean berebillatzen. Emakume bateri galduen genion bidea. Iregua delako ibai ondotik dijona; sortaldera gaiñeko aldean Bigera izeneko erria dago ta eskubi sartaldera arkaitz ikarraria. Arkaitzpean zegola esan ziguten. Etxe baten ondotik mendi aldera bidexiorra artu genuen. Olio zugaitzen ondotik igo giñan. Arkaitzperaño dijona, 20 minutuko bidea. Usai gozozko landareak arri tartetan. Bidexior erdian sube orlegia mota txuriakin. Pakean utzi genuen. Goraño atera giñalarik, arpea ta base lizatxoak. Orrelako arpe galanta ez dut beñere ikusi. Gure aurrean, beste aldean Bigera erria luzean eratua. Bazter au garrantzi aundikoa izana ba bederatzitza ta amargarren gizaldian.

Lendabizi arpe ikaragarri ura oñez egin. nuen. Eunka gizon sartzen dira aixa azpi artan. Elizatxoa arkaitzaren ondoan txiki txikia zirudin. Landa aldetik ikusita San Esteban'en baselizak borobil absidea du, erdian leyatil txiki batekin. Marra soillak baiñan bikaña. Gaurko asmoakin arte aldetik batean joan lite-

San Esteban de Viguera

El pueblo de Viguera es uno de los lugares mas estrategicos de la Espana musulmana. Se encuentra en la defensa de la comunicacion de la gran meseta castellana con la depresion del Ebro en la carretera Soria-Logroño. En los siglos VIII y IX es un lugar solicitado por moros y cristianos. Se apodera de el el rey de Pamplona Garcia III Iñiguez y nombra a su hijo Ramiro rey de Viguera (870-880). Este dato nos habla con suficiente fuerza de la importancia del lugar. A finales del siglo IX cae de nuevo en poder de los moros. Es arrasado por Abderraman III a comienzos del siglo X y el rey de Navarra Sancho I se apodera definitivamente en 923.

Enfrente de Viguera en un inmenso abrigo roquero se encuentra la ermita de San Esteban. La fabrica es de estilo visigotico, muy sencilla; el mismo estilo que estaba de moda entre los cristianos en la epoca. El altar esta separado del pueblo por una especie de iconostasio o puerta con dos vanos laterales. Al fondo de la iglesia se ve la sedia. Las pinturas son mas tardias, romanicas.

Los tres arcos del iconostasio y la disposicion liturgica al interior del recinto nos ayudan a entender la distribucion interior de las iglesias de Laño, Faido, Albaina, etc. Esta iglesia nos sirve de llave para desentrañar el enigma de las iglesias rupestres de Cantabria. El parentesco es elocuente.

La chapeHe San Esteban a Viguera

Le village de Viguera est un des endroits les plus strategiques de l'Espagne musulmane. Il se trouve au point de defense de la communication du grand plateau castillan avec la depression de l'Ebro et sur la route Soria-Logroño. Les maures et les chrétiens le disputaient aux VIIIe et IXe siècle. Gest le roi de Pamplone Garcia III Iñiguez qui s'en empara et il designa son fils Ramiro comme roi de Viguera (870-880). Cette donnée nous en dit long sur l'importance de Tendroit.

A la fin du IXe siècle, il tombe de nouveau dans le pouvoir des maures. Abderraman III le dévaste au début du Xe siècle et le roi de Navarre Sancho I le reconquiert définitivement en 923.

Le sanctuaire de San Esteban (Saint Etienne) se lève en face de Viguera dans un immense abri rocheux. La bâtie de l'église est très simple et de style wisigothique, celui qui régnait à l'époque.

L'autel est séparé de la nef par une sorte d'iconostase ou porte avec deux baies latérales. On voit la sedia au fond même de l'église.

Les peintures sont de style roman plus tardif.

Les trois arcs de l'iconostase et la fonction liturgique de San Roman nous donnent la clé pour la compréhension de la destination des églises de Laño, Faido, Albaina. Cette église nous permet de pénétrer dans l'énigme des églises rupestres de Cantabrie. La parenté est totale.

kena. Gaurko artilaria egiña dala ematen du. Ikus-teko egokia. Zuritu izan ba iute, ze gauza zoragarria...

Arkaitz aldetik dauka sarrera. Barrenean gela barkerria. Abside aldetik dagon aldarera iristeko ate bat igaro bear. Ateak ezker eskubi bi leyatil dauzka, neurri ezberdiñekoak bata bestea baiño audiagoa. Ateko leyatilak, arku soillak dituzte. Arku oien ondoan orman margoak daude, batzuk oraindik ondo ikusten diranak, besteak urratuak. Bi apostolu bazter batean margoztuak... urruntxoaxeago zaidi bat bakarrik. Margoak erromanikoak dira. Arku ondoan ateko aldean idazki zar batzuek. Absideko orman aldarea San Esteban'en irudi berri batekin. Elizatxoaren atzeko aidean, ate ondoan, ormaren erdian, alki bat bezala dago egiña. Eliz barrenean edo inguruan ez genuen illobirik ikusi.

Sapaia berriz erdi borobilla irauli pixko batekin. Azkeneko aldi ontan landa aldetik asko nola berritu duten zailla da ormao arriak ikusten. Guk ikusitakoan konpondua zegoen. Zoritzarrez atea irikia arkitu genuen eta barrenean lastoa abereen oyentzat azpian botatua. An gaba igarotzeko abereak edo ardiak oitura zeukatela ikusten zan. Orrekin naigabetuta

geiditu nintzan. Logroño'ko Diputazio'ko iendakaria-ri eskutitz bat egin nion esanaz, atea ondo itxi ezkeroraindik garaia zaia elizatxo ori bear bezala babesteko.

Elizatxo ikusteakin ez genuen gurc astia galdu, asko irabazi baizik. Elizatxo ori erromaniko garaia baiñan askozet aurrekoa dala ikusten da, gizonaren eskuz egiña. Sorgaraia asmatzeko, aidarera sartzeko ate leyatillen arkuak argibide aundi bat ematen digute, baita beste kobako elizatxoek noizkoak diran jakiteko. Ustekabeen joan giñan cta ara barrengoa ruku oiek Faido'ko arkaitzaren atzeko aldcko arkucn antza aundia tzaki. Garai berdiñekoak eta giro berdikean egiñak daudela ematen du. Ate aren arku gaiñeko aldeko muturtxoak berriz maiz ikusi ditugu Laño ta Albaina aldean. Kantauroko elizatxoak noizkoak diran jakiteko ementzen dugu giltza. Elizatxo onen barrengoa arkuen irudiak Kantauroko kobetako eiizatxoekoekin ba dute zer ikusia.

Noizkoak ote Doneztebe'n elizatxo au? Kristau ta mairuen arteko borrokan Bigera erria askotan agertzen zaigu nastua. Kristauak eta mairuak esan dugu, baiñan Naparrak eta mairuak esan bear genuke. Arkaitz tarte au ta Bigera erria oso zaindua zeukan garai artan. Erri au esku artean zeukanak, Soria ta Errioxa'ko bidearen nagusi zan. Ara zer dion edestiak. Inguru ontako aztarnik zarrena elizatxo au dugu.

Bigera eskuratzea, naparrak lortu zuten eta Iruñako erregeak Garcia III Iñiguez'ek bere semea Erramiro Garzes Bigera'ko erregea izendatu zuan (870-890). Erramiro Garzes au Fortun Santxez Iruñako erregearen anaia zan.

Abderraman Kaiifa etorrira(873-874) Bigera eskuratu zuen eta kristau asko il zituen.

Paper zarren batean, Donezteben baseiiza au 782 garren urtekoa daia agertzen da. Baiña iñolaz ere ezin liteke ordukoia izan. Iñiguez'ek ere ez du ori ontzaz artzen.

Ez dugu uste inguru auetan eskuz egindako elizen ormik zutik geltituko ziranik Abderraman'en etorri-aldearen ondotik. Indar aundiakin zetoren eta bidean arkitzen zituen eragozpen danak ondatuko zitun. Amargarren gizaidiaren asieran ematen du berriz Naparrak eskuratu zutela, baiñan 920 garren urte inguruano Abderraman III garrena Kordoba'ko kalia dator indar aundiakin eta inguru guzti auek xetzen ditu.

Bigera iria, betiko, kristauen eskuetara, Santxo Garzes I Iruñako erregeari esker, 923 garren urteko maiatzaren 12'an dator.

Abderraman II etorri aurretik egiña izatea gaurko elizatxo au zailla da. Mairuen Kalifa onek bidean

BIGERA'KO DONEZTEBE

al zituan kristauen gauz guztiak ondatu zituen. Askatasunean gogor egiten zioten kristauak ezin zitun aurrean ikusi nai ere. Izan diteke Abderraman etorri aurretik egiña izatea, baiñan zaiia iduritzen zaigu. Eztetoren pakea egiteko asmoarekin, borroka baizik eta guda gizon gciegi zekarzkin berakin batean baztarrak ez astintzeko. kristau guda gizonak aidean ibili zituan eta ikaragarrizko jiloia eman zien.

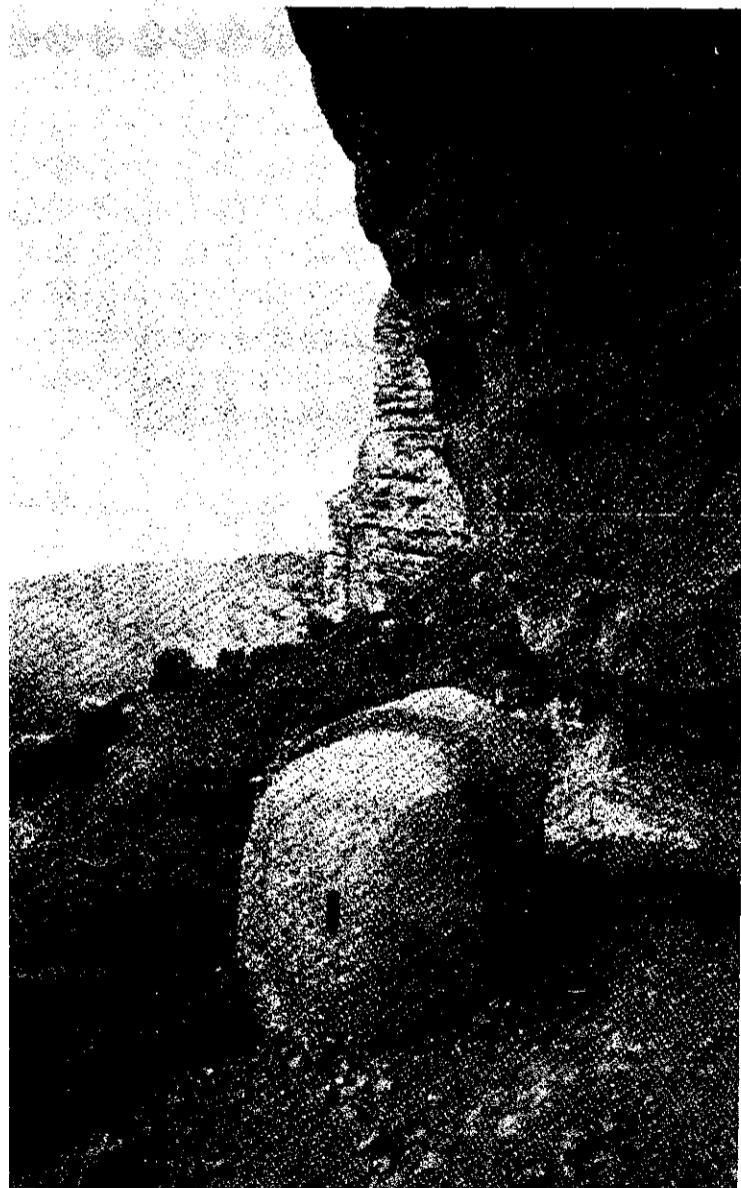
Bigera bezalako arri garrantzi aundiko tokietan etzien eskubide geiegi utziko Kristauei. Toki oiek ondo ondatuko zitula deritzagu.

Bidezkoena, nere iritziz, elizatxo ori, Santxo Garzes iruña'ko erregeak bazter au bereganatu ondorean egiña edo eraberritua izatea. Bertan, kristau ta mai-

ruen artean ain aspaldi ez daia izandako borroken oroitzapenan altxatuko zuten. Izan leike or bertan zegoen beste eiizatxoaren izenean izatea. Garai artan oitura zuten bezala eraikiko zutan, bisigotiko estiloan. Orregatik nere usterako amargarren gizaldiaren asierakoa da. Naikoa dugu ori dana jakitea, oso zarra dala esateko.

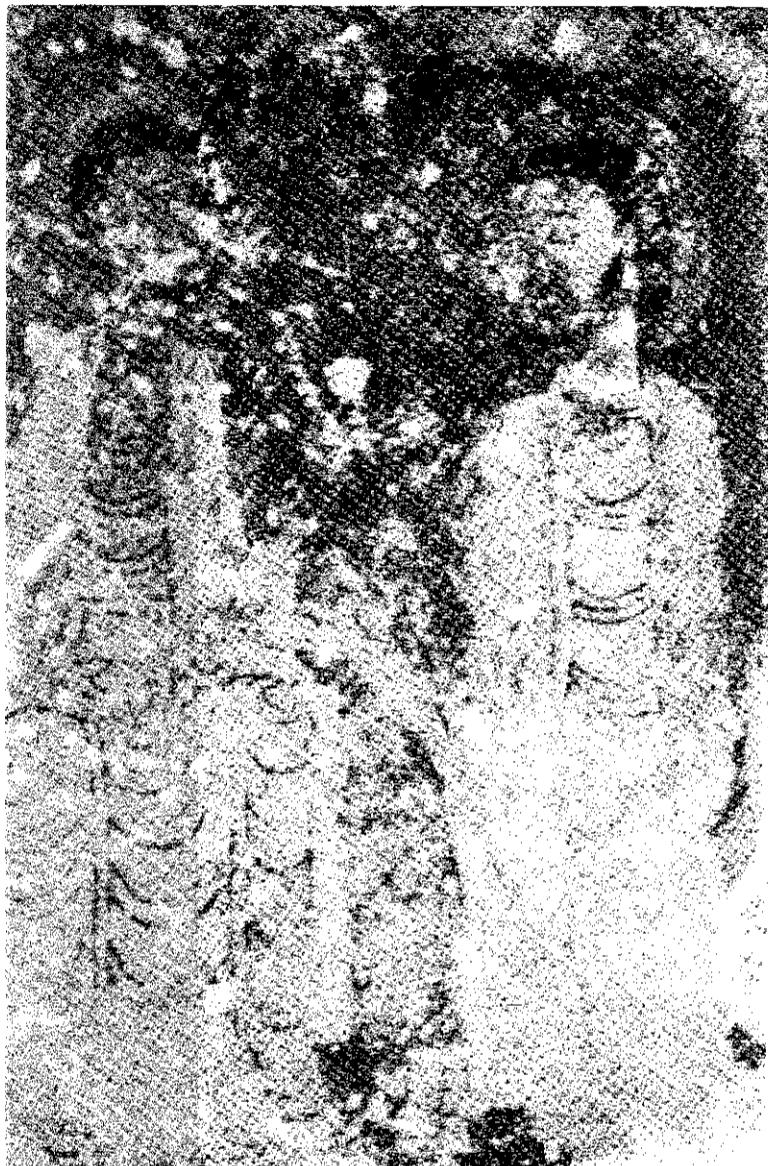
Gure artean izan leiken zarrenetako bitxi bat. Begiaren ninia bezala zaindu bear genukcn. Txikia da baiñan bai arrigarria. Ormak erromaniko garai aurrekoak, margoak erromanikoak, edestia aldetik kristauen askatasunaren ezaugarri ta naparren eta euskaidunen ekintza bikain baten aitorie. Arte aidetik, irudi bezia gauz bakarra ta begientzat atsegijetakoa.

BIGERA'KO DONEZTEBE

BIGERA

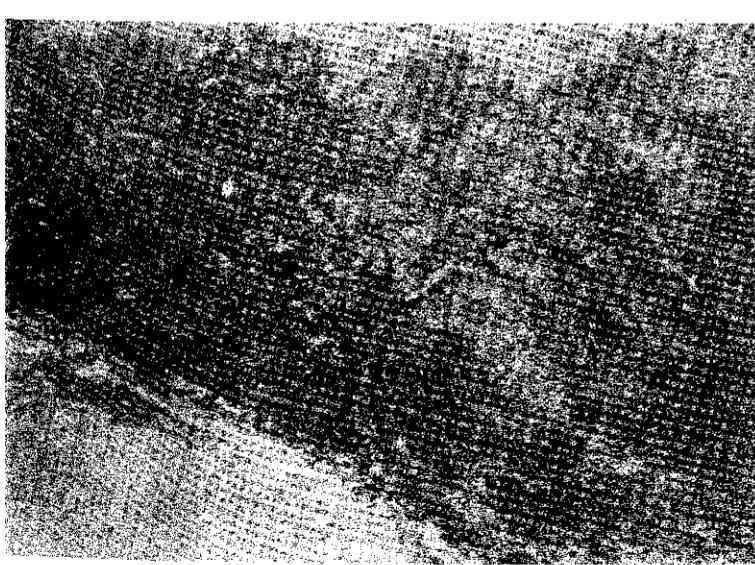

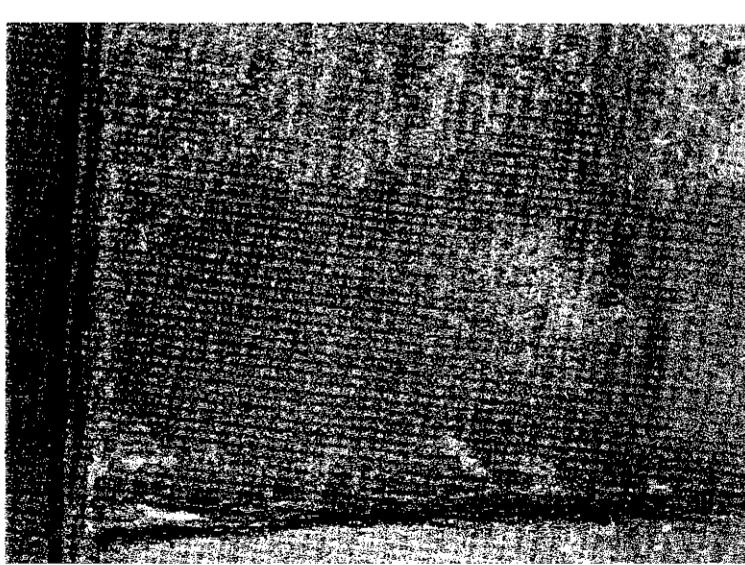
BIGERA

BIGERA

BIGERA

BIGERA

12

Kukulla'ko San Millan eta Albelda Iregua'ko baztarrean

San Millán - Albelda

Kokuila'ko San Millan

Bigerak, azken ontan, argitasun aundia eman da digu arkaitzetako ciizatxoen giroa iiturji aldetik nolakoa zan ezagutzeo, aspalditik San Millan'ek bere edestia ta koben bidez, bakartarren gelak nolakoak ziran ezagutzen lagundu digute ta orregatik Kantaurikoak zertarako erabilli zitzuten jakiteko egokiak genituen. San Millan'go koba ta santua, VI garren gizaldiok ditugu. Amar ta amaika garren gizaldiakurrezko garaiak ditu. Arte ta kutsu aldetik bisigotiko eiiolarekin lotua dauagu. Mairuekin iarri ibilli zan ta berriz Naparroa'ko erregeak eskuratzentzunean indartzen da asko.

San Millan'eri Hburu bat euskaraz eskeñi diot ta ortxen agertzen dugu daukan garrantzia Euskalerriarentzat, bai kultura ta sinismenaren aldetik. Orregatik ez dugu emen geiago aipatzen.

Kantauri'ko kobak zertarako erabilli zitzuten obeto oraindik jakiteko ortxen dugo San Millan'en inguruaren Albelda erria. Emen ere bildu ditugun xeetasunak merezi dute aipatzea. Errioxa aidean bi toki oiek ez dira bakarrak, baiñan gure lana ontarako bai nai-koak. Orrekin ez dugu aztu nai Naxera eta beste baster batzuek. Garrantzitsuenak bakarrik aipatzen ditugu ezaugarri jakiñenak bezala.

Albelda

Logroño'tik Soria'ko erregebide nagusi ondoan dauagu Albelda iria, Iregua ibaiaren gaiñeko aldean. Logroño'tik bertara amarren bat kilometro daude. Ibai inguruko zelaiak paregabeko baratzak dauzkate; barazkiak eta igaiak iñun ez bezalakoak. Garagarrilan

**San Mi!!an de !a Cogo!!a y A!be!da
en e! !regua**

A!be!da sur !regua

San Millan

Si Viguera nos ha ayudado a descubrir la finalidad liturgica de la disposicion de las iglesias rupestres de Cantabria, San Miilán de la Cogolla, a ella sola basta para dar razon de la finalidad eremítica de las mismas.

San Millan fuc un santo ermitaño que vivio en ei lugar dc dicho nombre el siglo VI. Su vida fue descrita un siglo mas tarde por San Brauilio, obispo de Zaragoza. San Millan fue uno de los grandes patriarcas de la vida eremítica de la España visigoda.

Se conservan intactas las cuevas en las que vivio el santo, aunque estan desprovistas de toda ornamentacion.

El edificio adherido a la cueva es de estilo mas bien mozarabe. Fue construido en tiempos de la monarquia navarra en los siglos X y XI.

Lo que mas nos interesa para nuestro estudio es el saber que aqui existio un foco muy importante de eremitismo y mas tarde de monaquismo, asi como el testimonio de las cuevas rupestres.

A este tema tan importante le hemos dedicado un trabajo en euskera.

Muy cerca de San Millan, Aibeida posee tambien cuevas parecidas con una historia monastica muy rica.

Completamos ei testimonio de San Millan con ei de Albelda para demostrar que en la region el fenmeno de las habitaciones rupestres monasticas es frecuente. Podriamos añadir Najera y otros lugares; pero el testimonio de los dos centros citados nos basta para señalar la importancia del hecho en una zona tan cercana de Cantabria.

La ville d'Albelda, situee a queiques 10 kms de Logroño sur la route de Soria et a queiques pas de Viguera, est un endroit de tout premier ordre pour Lepoque que nous sommes en train d'étudier. Et cela pour deux raisons: tout d'abord, du point de vue historique et ensuite du point de vue rupestre.

L'endroit se trouve sur unc voie strategique importante, Ebro-Mescta. Le viilage est a cote d'une montagne calcaire pleine de grottes artificielles. Conquis definitivement par le roi de Navarre en 924, on y fonda un monastere tres important, voue au cuite de Saint Martin, qui deviendra peu apres un foyer de culture international.

Ce que nous voyons encorc sur le rocher est consigne dans l'histoire. L'art rupestre est semblable a celui de la chaine de Cantabria.

Ce memo art rupestre, nous l'avons en parfait etat de conservation tres pres, a San Millan de la Cogolla. L'histoire a garde des references qui s'y rapportent : la vie de Saint Millan d'apres Saint Braulio, des VI" et VIP siecles. Ce monastere fut particulierement protege par la dynastie navarre au cours des Xe et XIe s. Nous fournissons de plus ampies details dans le petit livre que nous avons consacre a Saint Millan.

gereziak, adarrak lerturik gorri gorri egiñak, marrubi sail audiak. Ura usaia baratz bazter aietan. Albelda inguruan, Nalda izeneko errian ikusia daukat udarc zugaitza bakarra, zabala, ederra urte baten bost milla kilo igali emana. Baratzak musker antzcz jantziak ikusi ditut, inguruko mendiak arrosa margoz, zerua urdin argiz lertzen, aizea osasungarria; ura giroa ta ikuspegia. Errioxa'ko lur ederrenetakorik dugu Aibelda'ko baztar au.

Izadi zoragarri orregatik merezi du mil aldiz ibilialdi ori egitca. Baiñan Albeida'k izen audi bat dauka, baita ere Euskalerri'ko edestian. Ara, dakizkigun garrantzi aundiko berri batzuek. Bederatzigarraren gizaidian Aibelda inguruan mairuen eta naparren artean borroka latzak izan ziran. Gizaldi ortan mairuak kristauak garaitu zitzuten. Azkenean mairuen

eskutik Santxo Garzes I, Iruña'ko erregeak 924 garren urteko azaroaren 11'an eskuratu zuen, San Martin egunean. Eginkizun audi au ospatzeko ta Jaunari eskerrak emateko, San Martin'nen izenarekin monastegi bat eraiki zuan, baita iekaidetxe onek izen audi artu ere. 951 garren urtean Gozemanu abateak dionez Frantzia'tik Kompostela'ko Santiago'ra zioan Irantzes abatea agurtzera etorri zitzaien. 200'en lekai-de arkitu zituen. Inguruko Laturze mendiko monastegi txikitik zazpi lekaiide aikartzen zaizkie. 976 garren urtean berriz «Codice Aibendense» delako garrantzi aundiko iiburua idazten du emen bertan «Vigilia» izeneko lekaidcak, Ramon Menendez Pidal'ek dionez. Amaika garren gizaldian, Aibelda'n egindako bataio ta illetaren otoitz liburua Erromak bazter auetako erresumentzat ontzat artzen-du. Aspaldiko garai

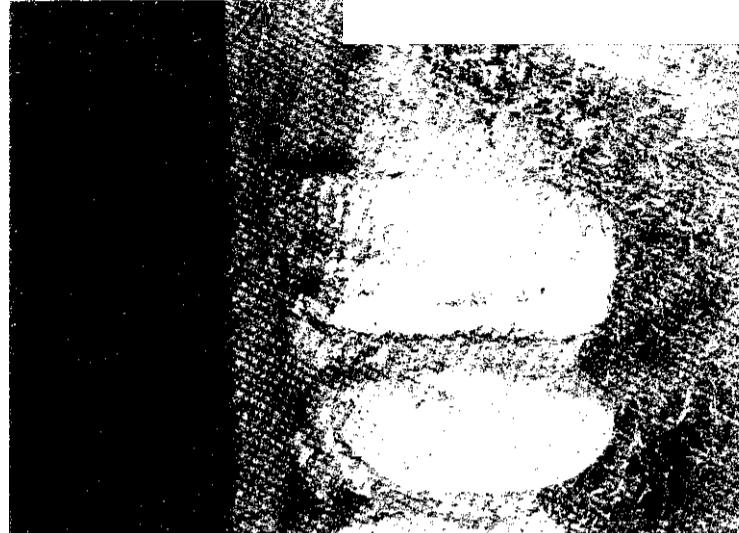
Albelda en el Iregua

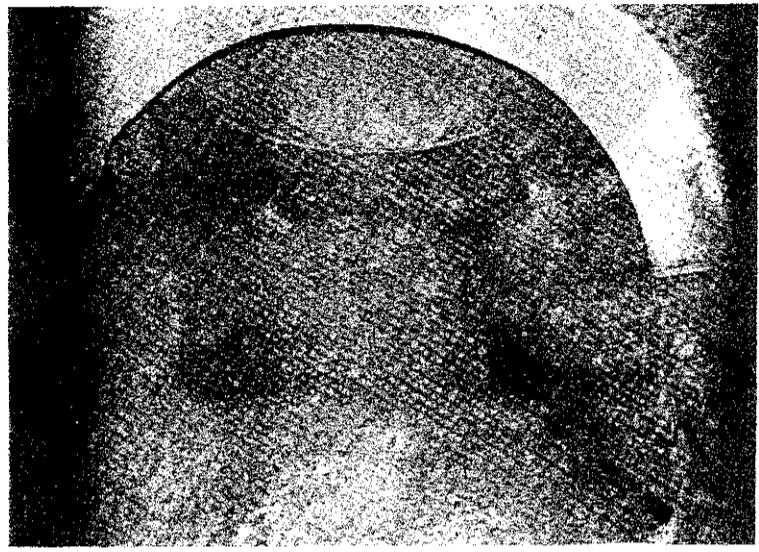
La poblacion de Aibelda a una docena de kilómetros de Logroño en la carretera de Soria, a unos pasos de Viguera es un iugar cstrategico de la epoca que estudiamos, por dos razones: primero desde el punto de vista histdrico y segundo desde el punto de vista rupestre.

El iugar se encuentra en una via de comunicacion importante, Ebro-Meseta.

El pueblo esta junto a una montaña calcarea saturada de cuevas artiñciaies. Conquistada deñinitivamente por el rey de Navarra en 924, Sancho Garcés funda un importantisimo monasterio dedicado a San Martin que se transforma en poco tiempo en toco de cultura internacional.

Lo que todavia vemos en la roca esta consignado en la historia. El arte rupestre es parecido al de la sierra de Cantabria.

artan ikusten duguncz ian asko egin zan Aibeda'ko San Martin'en monastegian.

Orain daia seireu bat urte monastegui zar onen aztarnak ikusi naian, Don Manuel Lekuona'kin Albeldea'rainera urbildu nintzan. Parrokia askoz berriroga ikusi genuen eta monastegi zarra desegin zuteia eiiz berria egiteko esan ziguten; orrela alde egin eta etxera itzuli giñan. 1973 garrncnongo egubarritan Franzisko Iñiguez'en iiburua «Arte Medieval Navarro» izeneko irakurri nuen. Liburu ortan monastegi zarra eiizaren atzeko arkaitzan zegola jakin nuen. Antxen daude kobak egiñak eta nunbait San Millan'en kobetan bezala ementzen ere berdin bizi ziran aspaldiko iekaide aiek. Iñiguez'en xetasunak eskuan artuta Albeldea'rainera urteldu nintzan, nere adiskide Jose Antonio Salazar'ekm. Erriko apaizaren billa joan giñan. Oiategi batean ianean arkitu genuen; gizon jakintsu ta ona. Lana utzita gurekin etorri zan. Eliza ikusi; amasei garren gizaidikoa da. Erretaula dauka oso ona errcnazimientokoa. Arkaitz zati audi bat autsi ta eliza lertu onen. Orrengatik egin zuten orain ikusten dana. EHazen atzeko aldean arkaitzaren aurrean dago «kiaustra» izeneko zelaitxoa. Errian diotenez emen omen illerri zarra. Izen onek berriz zerbait esan nai du; monastegietan ibiltoki itsia eukitzen zuten. Elizaren atzeko aldean menda dago, sortalderuntz arkaitza, dan dana zulatua, kobaz josia. Koba oietan gaur erriko auzotarrak ardoa, lastoa ta lantresnak gordetzen dituzte. Iñiguez'ek dionez. ikusten diran gelatxoen izenak «saiagon» omen. Erriko semea dan erretorak berriz ondarrazko arkaitzari salagon deitzen diotela esan zigun. Elizaren atzeko aldetik tenengo koba, bide ondoan «La pajera» izenekoa. Lastoz betea ikuhi genuen eta katua illa zegoen; elizaren antza dauka. Barrenean aspaldiko aztarnik ezin ikusi. Ain aspaldi

oraindik ez dala eiizatxoa bezala erabiiii dutela ikus-ten da; izan leike joan dan gizaldiaren asiera arte. Erreiikien elizatxoa ote?

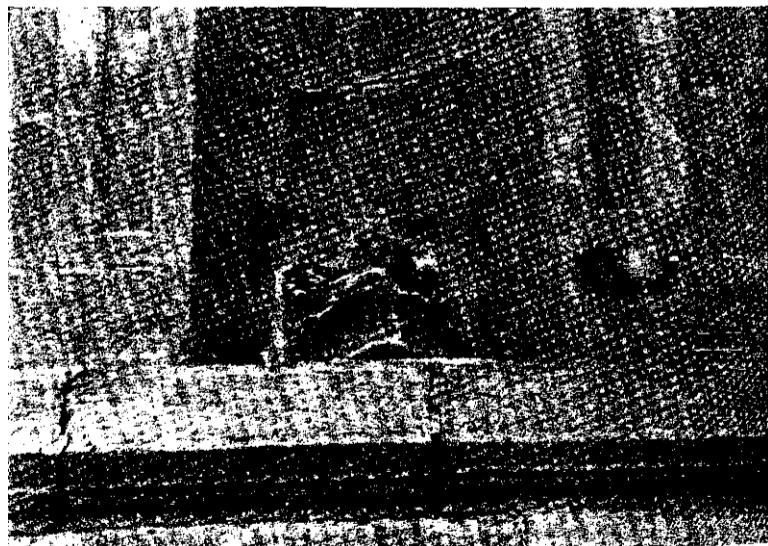
Eiizatxo onen ondoan beste koba bateri «La pajera» deitzen diote. Elizaren amarrenak gordetzen ibiiiko zutela ziur asko zion erretorak.

Elizaren atzeko arkaitzari erderaz «Gastelu» ize-na ematen diote.

Eliz atzetik ezkerreko dioen bidetik urrengoko mendiaaren arkaitzaraiño joan giñan ta au «La palomera» (Usateguieta) izenako koba ikusten ibili giñan. Lastoz betea zegoen; sapia arku crdi borobilak.

Aspaldiko erdiaroko garai ura ondo ezagutzeko kobak banaka ikusi bear, planoak egin, aztarna zarrak ikusi, zerbait zuzen jakiteko. Lan au bearrezkoa iduritu zitzaison erretorari. Albeida amar ta amaika garen gizaidian zer izan zan jakin nai ba dugu ori egin bearra dago. Landatik ikusita arkaitz osoa zulatua ageri da. Noizbait, zatiak erori dirala ikusten errexat. Arkaitzan, gelen aztarnak osoak daude. Bisigotiko antzeko Iayatil batzuek ere ikusten dira; bizpairu gutxinaz; ingurueta kobotan ikusten diran bezalakoak. Ezin aztu, «La pajera» izeneko kobaren sarreran ezker dagoen abeburu arri iandua, nere iritziz erromaniko aurrekoak. Nundik ote dator? Ze tokitik? Berdin elizaren ate gaiñean toicstatu dutena. Abeburu ori ere bisigotikoa da, tan ederra du.

Albeida'ko kultura ezagutzeko lan asko egin bearra dago. Urte asko bear ortarako. Baiñan noiz eman asiera? Amar garren gizaldian Naparroa oneraño zabalten zala kultura aundiko tokia izan genuen Albeldea. Emen eskuz egindako liburuekin Europak ere asko irabazi ta ikasi zuen. Geroztik ez da ainbeste lan sgin. Desegin barriz bai. Ez da gaurko kontua.

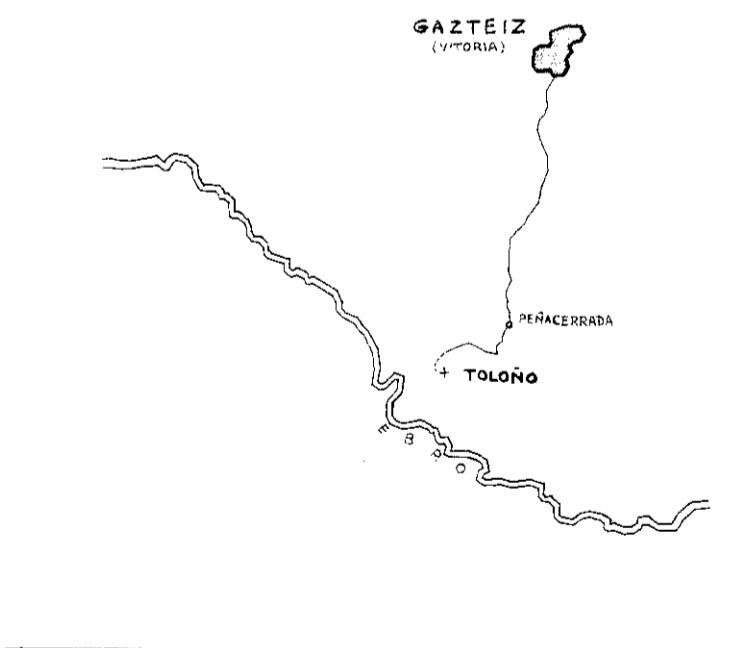

13

Toloño

Toloño

Aspalditik Toloño ezagutzeko gogoa nuen; bai mendi aietako alderdiak, baita eliz eroriaren aztarnak ikusteko. 1974 ekainaren azken aldean, goiz ateragiñan Bernedo'tik berebillez. Lagran'dik barrena bidea Peñazerrada'raino artu genuen. Lenengo aldiz bide ortik nenbillela; bide estua, baso galantak, pagadiak ikusi ditudan aundienetakoak. Tokia bai ezea ta ospela, neguan oso otza izan bear du. Peñazerrada'n amona bateri Toloño'ko bidea galdetu genion. Egoaldean dauden landatik artu genuen Montoria errixkara dijoan bide kaxkarra. Berealaxe zelaitik aterata igotzen asten da. Jira biur batean, Montoria'ko bldea zuzenean aurrera dijoa eta gurea eskubira gero ta gorago jotzen. Uste baiño mendi sail aundiagoak daude, larretoki ugari; mendibidea, baiñan zola zanpatua, ona ibiltzeko. Beti eskubi aldera goazela, mendi lepora ateratzen asten gera Aldapa ikaragarria, bidea arriz betea, gurpillak ots ederra ateratzen dute.

Mendi egalean goaz, larre tokietan barrena. Gure aurrean gero ta arkaitz aundigoak ikusten ditugu. Bixkar bat igaro bestera irixteko. Olako batean azpiko aidera sartzen gera. Ezker, gari soroak ageri. Bidea zuzenean gora asten da, ezker eskubi pagoak ditugua. Bidean ari konkorr aundigak eta gure berebil koxkorrentzat iraultzeko arrizkoa. Baztar batean uzten dugu ta oñez goaz. Zeiaitxo baten antzera gari sailla; aurrerago patategiak eta gizonak landarea jorratzen. Bidearen berriak ematen dizkigute. Beti eskubi aldera lepo batera ateratzen gera. Andik eskubira Toloño'ko baseria ageri!

Inguruan soroak ditu, utsik dago ta aurrean mendi aidera iturria dauka. Iturri ondotik mendi aldera goaz. Soroak igaro ta baso itsian gaude. Pagadi gaztea arkaitz tartean. Gure bidaxka estua da. Noizbeinka urritza ikusten dugu. Olako batean, ustekabean baso

Nuestra Señora de Toioño

Encima de la Rioja alavesa se halla el macizo montañoso de Toloño y en la cumbre se descubren todavía hoy los restos góticos del antiquísimo santuario consagrado a la Virgen. Nos hemos fijado en el lugar por dos razones; a causa de su advocación religiosa en primer lugar y en segundo lugar a causa del valor estratégico del sitio para seguir de cerca la gran epopeya alavesa en la colonización de la Rioja alta los siglos IX y X. Desde aquel alto se sigue perfectamente la operación mental que predominaba en la época en la mente popular.

Siempre me pareció que los pastores alaveses soñarían con instalarse en la llanura inmensa que se les ofrecía. Los siglos VIII, IX y X la Rioja es tierra quemada, lugar de iuchas con los moros. Conquistado enfrente Cellorigo y cerrado el paso de Bilbao se van instalando poco a poco los Velas, Errameliz, Sanchez, Garces, etc. Liegan a la Demanda y pasarán el Arlanza... En la Rioja alta se hablara euskera hasta el siglo XVI.

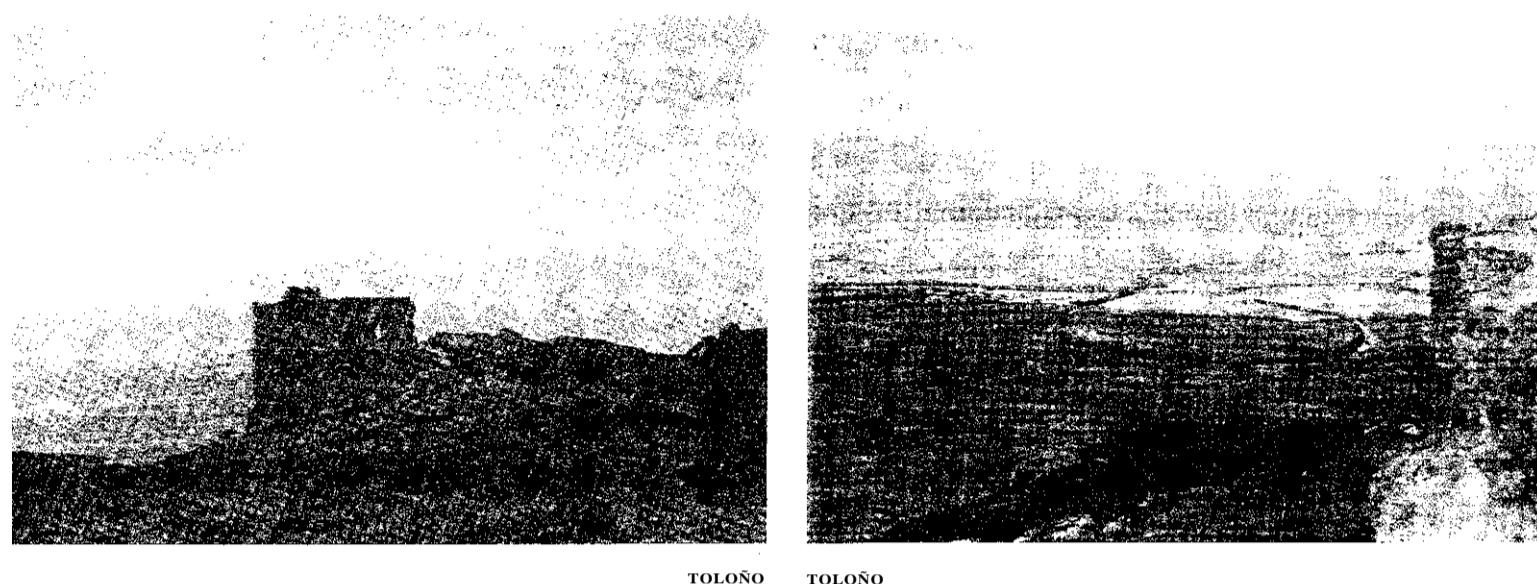
En lo que se refiere a Toloño la historia dice que en los tiempos más remotos fue habitado por monjes anacoretas. El lugar se presta a ello y la época también.

Vestiges de Nuestra Señora (Notre-Dame) de Toioño

Au-dessus de la Rioja d'Alava se trouve le massif de Toloño et son sommet nous conserve encore les restes gothiques d'un très ancien sanctuaire consacré à la Vierge. Deux raisons nous y ont poussé : à cause du titre religieux qu'il porte et ensuite à cause de la grande épopée des habitants d'Alava dans la colonisation de la haute Rioja au cours des IXe et Xe siècle. Depuis ce sommet-là, nous pouvons nous rendre compte de la mentalité qui dominait dans le peuple à l'époque.

Il m'a toujours semblé que les bergers d'Alava auraient rêvé de s'installer dans cette plaine immense qui s'ouvrait devant eux. Terre brûlée pendant les VIIIe, IXe et Xe siècles, champs de bataille avec les maures, les Velaz, Errameliz, Sanchez, Garces, etc. commencent à s'y établir une fois réalisée la conquête de Cellorigo juste en face et ferme l'accès de Bilbao. Ils arriveront jusqu'à la Demanda et passeront à Arianza... Dans la haute-Rioja on va parler le basque jusqu'au XVIe siècle.

En ce qui concerne Toloño, l'histoire dit qu'il fut habité, aux temps les plus reculés par des moins anachorètes. L'endroit s'y prête et l'époque aussi.

TOLOÑO

TOLOÑO

gaiñean gaude. Gure aurrean larre xea ta urrunago arkaitzak. Bidaxkari eusten diogu ta ezker aldera garama. Berealaxe eliz eroria arkitzen dugu begi aurrean. Bi alderditan arkaitz audiak ta tartean larrua, erditik bidea. Zuzenean elizara goaz. Uste baino audiagoa da. Orma sendoak ikusten dira ta absidea ia osorik sapia ezik. Arri landuakin egiña dago.

Bi mailla agirian dauzka, goikoan arku gotikoak eta bekoan errenazimientokoak. Eliz inguruan larre tokia sailak daude, naiz oso goian izan. Eliza baztarrerik egoaldera aspiko aldean, Errioxa'ko zelaia ikus ala, eskubira Toloño'ko arkaitzen gallurak, aundienna 1.271 mtr gora. Goiko arkaitz oietan begipeakin txoraturik egin giñan, mendi ta zelai sailiak begiratuz.

Eliza ortaz zer dakigu? Aingeruen Jainkoaren Amari eskeñia zegoen. Gazteiz'ko eliz barrutiko katalogoa dionez auxe dakigu: Aita Siguenza'k erdiaroko aintzin garain bakartiarrak bizi zirala omen. Juan de Guzman, Kalagurri'ko gotzaiak San Jeronimo'n araua eman zien, Miranda ondoko San Migel'en monasteriaren agintzapean jarri zituen. Bizibide bezala, neguko elurra gordetzen zuten nimbait gero izotza saltzeko. 1422 garren urtean zerbait gertaturik, prailreak aide ta Trebiño'ko anaide bat sortu zan eliza zaintzeako. Erri asko oneraño igotzen ziran Konjuruak egiteko. Emen zegoen Amabirjinaren irudia Labastida'ko elizan daukate, erretauiaren erdian. Irudi zarrena, Toloño azpiko errixka batean dago, Erremelluri izena duna (XIII garren gizaldikoa).

Emengo eliza 1835 garren urtean Karlistada izeneko gudan liberalak erre zuten. Aztarna zarrik ez nuen ikusi. Arkaitzetan bai, bizpairu zulo egiñak baiñan txikiak.

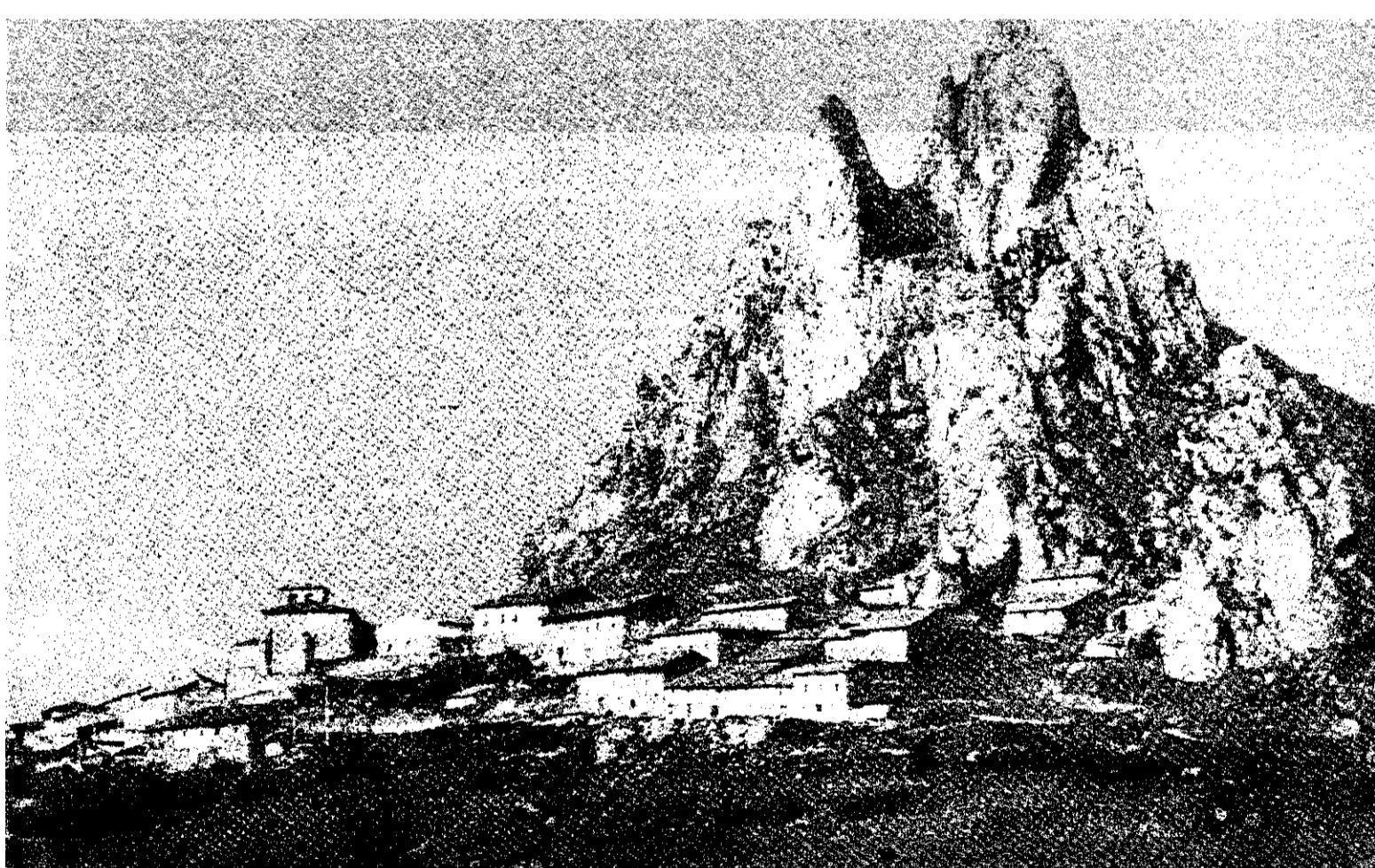
Ementxen goiko arkaitz ta larretan nengoela, nere aspaldiko ustea etzaia ain makaia zeritzaidan. Kantauri'ko mendi inguruetan nenbiEela mairuen garai-ko euskal artzaien asmoak zetozkidan gogora. Aia nion; mendi gallur auetik artzaiak Errioxa'ko zelaiari begira zeudela, lur ezin obe oiek eskuratzeko gogoa sortuko zitzaiela. Auxe zan nere aurreneko asmoa. Gero, Perez de Llrbel'en liburu batzuek irakurri ondorean berri asko 'akin nituen nere aurreko asmo aiekin ain gaizki etzetozenak. Bederatzi garren gizadian Araba'ko buruzagi pillak, oien artean Fernan Gonzaiez'en aita, Beia, Errameliz eta abar, ortxen jeixten dira Toioño'tik, Bilbio'ko arkaitz tarteak ixten dute ta «Ceilorigo» eskuratzeten eta Oja ibai inguruan gazteluak cta erriak eraikitzen dituzte. Pixkanaka Ezkarai'raño dijoaz, Demand'a'ko aldapak igo ta Arianza'n ezartzen dira azkenak. Auxe izan zan IX,X gaurrengos euskaidunen ekintza bikaiña.

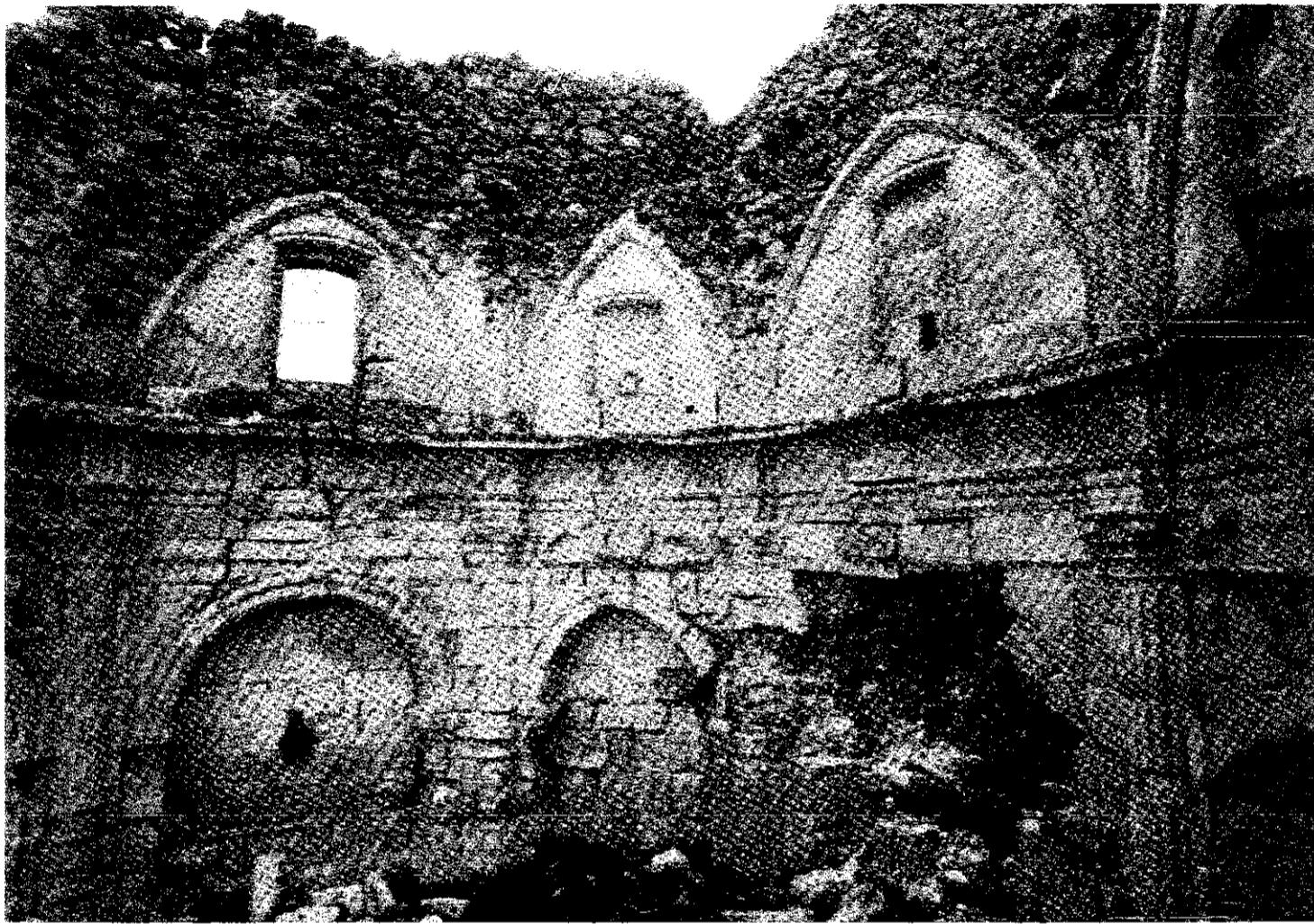
Euskal izenez iosi zitzuten lurraide guzti oiek eta euskaraz mintzatzen amasei garren gizaldi arte iraun zuten.

Bai, Toioño'ko mendietan ba daude artzaientzat larre ugari. Goiko aiderdi aietan arkitu nituen artal-deak gizentzeko larretoki bikañak, Kantauri'ko mendietan arkitzen ez diran bezaiakoak. Antxen bai dago-la askorentzat bazka ta azpian zelai garanta. Beran ezartzeko bizpairu izan bear, batek ezin bait zuen Errioxa eskuratu.

Toioño'ko gallurretan sortuko zan euskaidunen artean Errioxa ta inguruko mendiak eskuratzeko asmoa. Euskalduna ez da asmotan galtzen. Bi gizaldiko lana sortu zitzaien. Tokia alaxekoa da, larreak ezin obeak, ikuspegia aderenetakoa. Ludiko txilborra au-

CELLORICO

TOLOÑO

rrean daukazuia dirudi; eskubira Biibio ta Obarene mendiak, aurrean zelaia galdu aia, San Lorentzo Ten mendi buiartsua atzeko aidean, Monkaio ezker Aragoien, bean sugearen antzera larrua dizdiratzen eguziaren Ebro ibaia. Ura zoriona. Toki gutxi ain ederrak ludian.

Errioxa aldera kristauen zabaltze ori ospatzeko Amabirginari emen elizatxo bat altxa ote zioten? Aren atzetik gaurkoa eraikia ote dago? Orduko aztarnik ez ditugula ikusten ezin dugu ezertxore aurerratu. Bakarrik nere ametsa agertzen dut.

Or goien bai toki egokia, arrotztxe berri bat altatzeko ta erregebidea berebillentzat egin bearrean

funikular bat izango litzake egokia. Errioxa'ra datcztenetik ez litzake iñor igo gabe geldttuko. Nun Euskalierrian (Errioxa barrenean dagola) beste orrelako ikuspegia bat? Iñun. Diruzalcak cz dira oraindik oartu: goien aizea, izadia, usaia, pakea, urrutiraiño zabaiean begiratu leike. Bean ardo gorri, igali usaidunak. Ogi goxo, arkume erre...

Goi ontatik Euskalerriko edesti zarra berriz berrituko zaigu. Ementxen gure izkuntza, doñu, zaletasuna bigarren aidiz bizkortu bearra. Pakea, sinismena ta euskal sena emendik berriz esnatzen asiko zaizkigu.

TOLÓÑO

Trebiño'ko San Formerio

Trebiño'ko sartaideko bazterran, mendian 750 mtr goian San Formerion baseliza arkitzen dugu. Elixa galanta, ikusgarria, ederra da. Gure lan ontan aipatzea bi arrazoiengatik merezi du. Istorigile zarrenteak San Formerion errelikiak Kapadozia'tik ekarri zituztela diote. Gañera eiizaren inguruan landan sortaideetik gizonaren antzeko arkaitzan egindako illobia arkitzen dugu. Bi elburu oiengatik era bat gure gaian gaude.

Mendi gañeko eliza bizpairu zatitan egiña dago; zati bat zarragoa gotiko garaikoa, ta bestea amazazpi garren gizaldikoa ziur asko. Zati zarragorik ez da ageiri. Eliz barrenean gauz ikusgarririk aundieta San Formerton illobia dugu, eskubiko aldaretxoan. Gotiko azken garaikoen antza du. Illobi bat lurrean ta gaiñean arrilanduan Sainduaren errelikiak kutxa batcan. Kutxatii au egurrezkoa da baiñan barrokoa ikusgarria, prozesiotan ateratzeko egokia. Arrizko kutxak iduri ederrak ditu ta zenbaterañoko garrantzia zeukan aiderdi ontan San Formeriok agertzen digu.

Sei errien artean zaintzen dute eliza; Muergas, Añastro, San Esteban, Pangua, Estabillo ta Burgeta. Erri bakoitzak giitza bat dauka ta sei giltxekin erreiikien kutxatilla irikitzen dute. San Formerio, Trebiñon erri guzien zaindari bezala izendatua dute.

Noizkoa ote gure San Formerio?, ta nundik ote dator? Aita «Risco»k bere edesti iiburuan dio (España Sagrada, T. 33, Madrid 1781, p. 330): «Amazazpi garren gizaidian Tamayo jaunak San Formerion edestia idatzi zuan paper zar batzuetik berriak jasota, paper oietan zegoen gañera Sainduen ofizioa apaizak errezatzeko... paper orren kopia bat Badaya'ko Santa

San Formorio de Treviño

El santuario de San Formorio se levanta en la parte occidental del Condado de Treviño en un cerro a 750 metros de altura, divisandose un extraordinario panorama. El edificio esta compuesto de diferentes estilos y epocas, gotico y barroco. En el interior encontramos la tumba del santo de un gotico florido muy elegante. En una arqueta barroca de madera se hallan las reliquias del santo. San Formorio es el patron del condado de Treviño.

Dos razones poderosas nos han movido a interesarnos por este santuario.

En primer lugar, segun antiquisimas tradiciones recogidas por los historiadores, San Formio es un santo que nacio y sufrió el martirio en Capadocia, actual Turquia. Ademas nos dicen que lo trajeron en mulo. Pero no sabemos exactamente cuando.

Merece la pena de transcribir lo que nos dice el P. Risco acerca de San Formorio (España Sagrada, t. 33, Madrid 1781, pp. 330-330): «Pero al medio del siglo XVII publico Tamayo una historia con el nombre de Actas de San Formio sacadas, segun el, de un codice antiquissimo, donde esta el oficio que antiguamente se rezaba del santo... cuya copia dice haberla remitido el prior del convento de Santa Catalina de Badaya... creeria que en Capadocia nacio San Formorio y padecio martirio en la persecucion de Aureliano.

«El P. Anguiano en la historia de la Rioja (p. 159) dice que Marieta en este cuadernillo impreso en el año 1659 escribe que San Formorio nacio en el año de 348 en la ciudad de Capadocia en la provincia de Cesarea en Asia».

En segundo lugar debemos señalar el sepulcro antropomorfo que se encuentra en la misma campa, al este de la iglesia. La presencia del sepulcro antropo-

Un sanctuaire celebre: San Formorio de Treviño

Le sanctuaire de San Formorio se dresse dans la partie occidentale du Comte de Treviño dans un sommet haut de 730 m. Il offre aux yeux un panorama extraordinaire.

Le bâtiment est composé de styles et époques différentes, gothiques et baroques. Nous trouvons à l'intérieur le sépulcre du saint d'un gothique flamboyant très élégant. Un coffret baroque en bois renferme des reliques de Saint Formorio, patron du Comte de Treviño.

Notre intérêt pour ce sanctuaire a été motivé par deux raisons puissantes.

Tout d'abord, et d'après de très anciennes traditions recueillies par ses hagiographes, il s'agit à propos de Formorio, d'un saint qui naquit et souffrit le martyre en Cappadoce, dans la Turquie d'aujourd'hui. Il nous est dit en plus qu'il fut amène à dos de mulet, sans que nous sachions quand cela arriva exactement.

Il vaut la peine de transcrire ce que le P. Risco nous dit sur saint Formorio (España Sagrada, t. 33, Madrid 1781, pp. 330-330) : « Mais au milieu du XVIIe siècle, Tamayo publia une histoire sous le nom d'Actes de Saint Formorio, tirée, selon lui, d'un manuscrit très ancien, où il se trouve l'Office du Saint qu'on récitait autrefois... dont la copie il dit qu'a été remise par le Prieur du couvent de Santa Catalina (Sainte Catherine) de Badaya ... il croirait que Saint Formorio naquit en Cappadoce et y patit le martyre pendant la persécution d'Aurelien.

« Le P. Anguiano, dans son histoire de la Rioja (p. 159) dit que Marieta écrit dans ce cahier imprimé en Tan 1659 que Saint Formorio naquit en Tan 348 dans la ville de Cesaree, dans la province de Cappadoce en Asie. »

TREBIÑO'KO SAN FORMERIO

Katalina delako apaiz buruari eman zion. Paper zortan, San Formerio Kapadozian jaioa ta sinismenarenengatik bere bizia eman zula agertzen du. Aita Angiano ta Marietak gauza berdiña aipatzen dute. Gerroago San Formerion errelikiak onera mando batean ekarri omen...»

Beste xeetasuna orain aipatu bear: alizaren sartaldetik iandan zugaitz bakar baten ondoan arkaitz bat arkitzen dugu ta bertan gizonaren antzeko illobia. ikustes danez elizaren ondoan ckindako illobia. Gauza berdiña ien aipatutako beste kobetako baselizetan berdin ikusi dugu; Laño, Markinez, Faido Albaina, eta abar. Gure illobi bisigotiko onek, gerai berdiñean emen aspaldiko eliza dagola salatzen du. Ta gaiñera ez nolanaiko eliza, Kapadozia'tik ekarritako saindu bateri eskeñia. Arritzekoa da ain aintziñako tradizio zarrak, San Formerio Kapadozian sortua dala esatea. Izen ori etzuten berez mendi auetako gizasemeak sortuko, ez pensatu ere. Nola eta noiz ekarriko ote zuten? Ziur asko iges zetozten bisigotiko monjeak, ego aldetik ekarritakoa. Ba dakigu berekin batean sainduen errelikiak ekartzen zituztela. Mendi auetatik Errioxa aidera aldatu ziranean San Formerion erreikiak berekin batean eramatzen erri auetako gizasemeak etzitzuten utziko, ementxen utzi bear. Eri auetako kristauak asko maiteko zituzten, beraren bidez laguntha ugari eskuratuko zutelako. Geroztik orrela iraungo du ementxen eliz onek, naiz orain naiko utzia izan zorigaiztoz. Eliza nola arkitu dugun esatea aipatu gabe ezin dugu utzi. Tokia ezin diteke obea: ikuspegia, irikia ageri da, Miranda bertan bezala, Burgos'ko mendiak eta Araba erdia; toki garbia ta osasuntsua. Elizak ondoan etxe bat sendoa dauka. Etxea irikia dago, 4iormai sartzen dala. Eliz ataria dana zikindua ta zernaikin marraztua. Atari ortara sarrera ematen duan atea desegiña. Zoritzarrez alderdi ori ez dago zaindua.

Batzuek Burgos'ko diputazioaren lana dala diote. Aitzaki poiita ingurueta errientzat eskuak patrikan sartuta eukitzeko...

Eliza orrek gotzaitegi aidetik obeto zaindua egon bear luke, sinismena ta kultura aldetik danak askoz geiago irabaziko genukelako...

morfo **JLinto** al santuario nos recuerda la misma disposicion que encontramos en los santuarios rupestres mencionados anteriormente. Estos dos hechos señalados se refieren a una reaiidad coherente; un santuario antiquisimo constituido junto a un martir oriundo de Capadocia y al sepulcro de sello visigotico.

Las reiiquias pudieron ser muy bien traidas por los monjes visigodos que huian de la morisma. Abundan testimonios parecidos en otras partes.

Il faut signaler, en outre, le sepulcre anthropomorphe qui se trouve a Test de kegiise. La presence de ce sepulcre anthropomorphe a cote du sanctuaire nous rappelle la meme disposition que nous rencontrames dans les sanctuaires rupestres mentionnes plus haut.

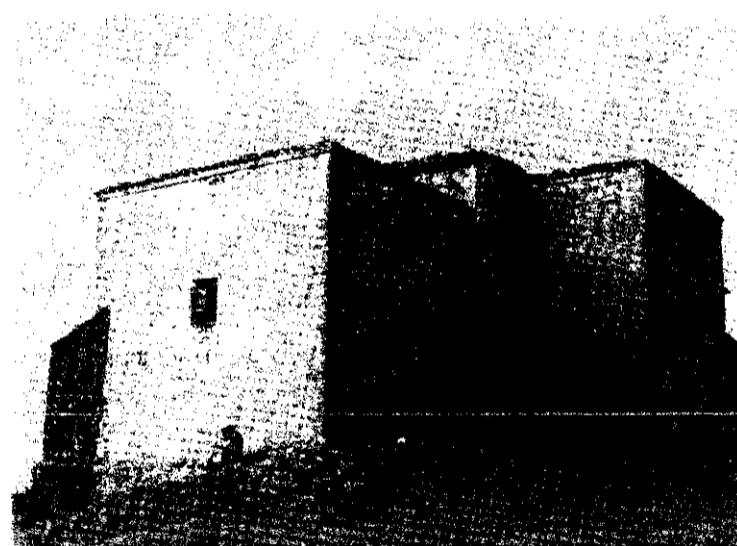
Ces deux faits que nous venons de representer se referent a une realite coherente : un sanctuaire tres ancien eleve a cote d'un martyre provenant de Cappadoce et le sepulcre wisigothique.

Il est en effet vraisemblable que les reliques aient ete apportees par des moines wisigoths qui fuyaient les maures, selon des temoignages rapproches qui ne manquent pas ailleurs.

TREBIÑO'KO SAN FORMERIO

TREBIÑO'KO SAN FORMERIO

**Zalduendo'ko San Julian'en baseliza
ta Araya'ko San Juan'ena**

Zalduendo (San Julián)
Araya (San Juan)
Elburgo (San Juan)

Orain arte kobetako basetizekin ibilli gera, baiñan beste baseliz batzuek aipatzea merezi du.

Gure lan ontan arkaitzetako aintziñako bisigotiko monastegiak batez ere bertatik bertara ikusten saiatzen gera. Garai ontako beste edergallurik etzagola Araba'n uste genuen, baiñan 1975 garren urtean ain zuzen, Diputazioko kultura arduradun Pedro Sankristobal jaunak bizpairu baselizatxo bisigotiko arkitzen zituen. Jakingureak zirikatzen ninduen eta aiaxe On Manuel Lekuona'rekin ta beste bi adiskidekin toki oiek ikustera joan nintzan. Lendabizi Zaiduendo'rano, andik mendi bidea artuta galdu giñan. Azkenean berriz Araya'n bidea galdetuta, Aistra delako mendiskara atzetik igo giñen. Gaiñean dago baseliza ta ikusi bezin aguro Lekuona'ri oyu egin nion esanez: «Bai bisigotikoa da». Antza bereiaxe eman nion. Inguru ortan askotan ibilliak baiñan orreraño beiñ ere igo gabe izaki. Zorionezko Sankristobal, nion, nere barrrenean; garrantzi aundiko gauza arkitu du.

«Zergatik diozu bisigotikoa dala», galdetu zidan On Manuel Lekuonak. Landa aidetik ikusten dan ie-yoak naikoa esaten du; arri bakarrean egiña dago leyo ori. Burua borobilla du ta gorputza mea. Ba dauzka marra batzuek inguruan landuak. Ori naikoa da bisigotikoa izateko. Baiñan gaiñera garai ortako siñale geiago dauzka. Atzetik ikusita,, estua ta luzea da, Asturias'ko elizen antza du. Arrilosak, erromaniko garaikoak baiñan audiagoak eta zabalagoak ditu. Etxea egiteko erromatarren garaiko teknika da oraindik. Erdiko gorputza baiño meagoa du atzeko aldea. Tellatua iraultzen dan neurri berdiñaraño aterki baten antzera gora begira ianda aldera arriak ezarriak dauzka. Beti atzeko aldean, arri oien gaiñeko aidetik Irontoi delako zati bat gelditzen zaio.

Barrendik berriz, aidare aidea estuagoa dauka ta

Hgtesias visigdticas no rupestres en A!ava

El año 1973 gracias al descubrimiento del señor Sancristobal, director del Instituto de Cultura de la Diputacion Foral de Aiava, hemos podido conocer varias igiesias o ermitas visigoticas no rupestres en esta provincia vasca.

En el termino de Aistra (Zalduendo) se encuentra la ermita de San Julian y Santa Basilisa de planta rectangular con un abside cuadrado mas estrecho y el altar junto al muro del lado de oriente. Dei exterior se ve perfectamente en el abside una ventana visigotica labrada en la piedra y de una sola pieza. Las piedras son ciclopeas, grandes siilares, de factura visigotica. La tecnica de construccion es romana todavia, aunque no tan perfecta. Llama la atencion la factura de la construccion con cierto aire del estilo asturiano. El edificio termina con un fronton apuntado. En la linea divisoria de la pared y del fronton se ve perfectamente una especie de alero de piedra, ligeramente levantado, caracteristico tambien del arte visigotico. En el muro que mira al oeste aparecen tres canecillos sumamente toscos de lneas muy primitivas. Antiguamente fue la parroquia de un pueblo desaparecido conocido con el nombre de Aistra. En el momento del descubrimiento del señor Sancristobal la ermita estaba abandonada. Ahora va a ser restaurada por la Diputacion Foral de Alava.

A un par de kilometros del lugar citado se halla en Araya, la ermita de San Juan. La factura del edificio es romanica, con una ventana en el abside y figuras en los capiteles, ademas de los canecillos y ajedrezados romanicos; pero por el lado del abside se divisa perfectamente la existencia de dos tipos de construccion, uno tardio romanico y el otro mas antiguo con

Eglises wisigothiques non rupestres a A!ava

En 1975 et grace a la decouverte de M. Sancristobal, directeur de l'Institut de Culture du Conseil general (Diputacion) Foral d'Alava, nous avons pu connaitre quelques eglises ou sanctuaires wisigothiques non rupestres dans cette province basque.

Dans le territoire d'Aistra (Zalduendo) se leve le sanctuaire de San Julian et Santa Basilisa, de plan rectangulaire avec une absise carree plus etroite, l'autel se trouvant a cote du mur, a l'est. De l'exterior on peut apprecier parfaitement une fenetre wisigothique dans Tabside, taillee dans la pierre et d'une seule piece. Les pierres de taille son cyclopeennes, de facture wisigothique. La technique de construction est tout a fait romane, encore que pas tres parfaite. On remarque le type de construction, avec un certain air du style asturien. Le batiment se termine par un fronton pointu. Dans la ligne divisant la paroi et le fronton, on voit parfaitement une sorte d'avant-toit (aile) en pierre, legerement dresse, qui caractrise aussi l'art wisigothique. Sur le mur occidental apparaissent trois modillons extremement grossiers, aux lignes tres primitives. Ce fut autrefois la paroisse d'un village aujourd'hui disparu, connu sous le nom d'Aistra. Le sanctuaire etait abandonne au moment de sa decouverte par M. Sancristobal. La Diputation Foral (Conseil General) a presentement engage les travaux de restauration.

A Araya, le sanctuaire de San Juan, se trouve a 2 km de Tendroit plus haut mentionne. Ce sanctuaire fut l'ancienne eglise du lieu inhabite d'Amadio. De facture romane II a une fenetre dans Tabside et des figures aux chapiteaux, en plus des modillons et des elements decoratifs romans en echiquier. Du cote de Tabside on distingue parfaitement l'existence de deux types de constructions, l'un roman, tardif et

ZALDUONDO
(San Julián)

aldarea atzeko orman. Argazkiak Paris'ko Sorbona'n irakasle dan Fontaine jaunari erakutsi dizkiok baita berealaxe esan ere, «bederatzi edo amargarren gizaldikoa da, Asturias'ko artearen kutsua du». Ez al da naikoa?

Elizatxo au nunbait aspaldi ementxen bertan izandako erri baten parroquia izaki. Erri orren izena Aistra. Oraindik eiiz barrenean ageri da bataio pontea. Orai dala gutxi autsi dute. Onera askotan aurrik bataiatzen ekartzen zituzten. Merezi luke inguru orrek ondo aitzurtzea.

Bi illabete geroxeago onera berriz Sankristobai jaunarekin eta Estibaliz'ko priorakin nentorren. Nola elizatxo berritzeko asmoa zuten agertu zigun. Diputazioko kulturaren zuzendariak.

Baiñan Sankristobal jaunak inguru ortan ba du beste eliza bisigotikoa berak arkitua. Alaxe Araya'ko San Juan'en baseliza ikustera eraman ginduen.

Mendiko bideari jarraituaz bereaiaxe kiiometro parera Araya'n gaude. Andik soitardera aterata muño baten aldapan baselizatxoa. Urrutitik begiratuta erromaniko antza du. Bertara iritxi ezkerro, atzeko aldean erromaniko leyoa du baita garai berdinéko iduriar. Baiñan berriz atzetik begiratu ezkerro azpiko zatiak, arrian itsurak San Julian'en baselizaren antza dute. Bi pusketan egiña dagoia ikusten da; bat erromanikoa berriena ta bestea beko alde ori zarragoa bisigotiko kutsukoa. Arriiosak zabalak eta galantak ditu.

San Juan'en eiizatxo au ere desegin dan errixa baten parroquia omen; Amamio izena zuna. Elizatxo onen inguruan illeria dago, illobiz josia, baiñan oraindik ez dituzte bear bezala iriki eta ez nuke esango bisigotiko garaikoak diranik.

Bi baseliza oiek arkitzea Sankristobal jaunaren lana da. Mesede ederra egin digu arte maiteminduei.

IbHlialdi onen ondotik, Estibaiiz'ko priorak Elburgo'ko San Juan'en baseliza erakutsi nai zirala esan zidan. Agindu ta egin. Urrengu igandean antxe giñan beneditar anaiarte osoarekin. Berriz San Juan'en baseliz au antziñako garaietan desegin zan errixa baten parroquia izaki; Arrarain izena zuen. Bi zatikoa dala ageri da. Ez dago bat batean altzatua. Xeetasun batzuek arrituta utzi ninduten; atzeko aldean landa aldetik dagon iyeoak eta barrengo presbiterioko bi abe, abebudu ta beko arrien mallak. Asi gaitezen absideko leyoarekin. Kapitelak, arri zabalak ditu. Esango nuke beste nunbaitetik ekarriak eta erromanikoak ez diranak. Aingeruak eta gurutze ori «Quintanilla de las Viñas» (Burgos) delako errian ikusiak ditugu ta bisigotiko edergailua da, oso izen aundikoa.

las mismas caracteristicas de la ermita de Zaiduendo, amplios sillares casi ciclopicos. Esta ermita fue la antigua iglesia del despoblado de Amamio.

Dias mas tarde gracias a las indicaciones del prior de Estibaliz visitabamos la ermita de San Juan en el pueblo de Elburgo. De nuevo nos encontramos ante un edificio de factura romana pero perteneciente a dos periodos diferentes de construccion. En el absida llaman la atencion los capiteles con sillares que sobresalen normalmente de lo que es un capitel romano. Los angeles y la cruz representados, los encontramos en Quintanilla de las Viñas, aunque aqui de lineas mas toscas. Dentro de la iglesia resalta en el absida un doble tipo de edificacion.

Las dos columnas diriamos que son prerromanas y con dos inicios de capitel de factura primitiva. En el suelo se ven los arranques de las columnas y unos bancos de piedra que corresponden a un edificio anterior al actual. A ese mismo nivel el presbiterio se estrecha mucho asemejandose al orden interior de las iglesias visigoticas. Esta ermita fue la iglesia del despoblado de Arrarain. Merece la pena mencionar el parecido enorme de las esculturas de San Julian de Zalduendo, de los capiteles de San Juan de Elburgo y de los relieves de la cueva de Santorcaria de Marquinez.

Estas iglesias no rupestres de Alava han sido recientemente descubiertas y ciertamente esperamos que aparezcan otras. El hecho nos sirve para decir que el arte visigotico en Alava no se encuentra limitado a las cuevas, sino que se extiende a edificios de piedra. El fenomeno nos parece natural. Los monjes se instalan en los lugares escondidos y faciles de defender. Una vez pasado el peligro, los hombres vuelven a la vida normal y tratan de edificar en condiciones que llamaremos definitivas. A partir del siglo X es practicamente el ambiente en que se vive en la llanada alavesa. Todavia no existe el romano y sienten la necesidad de construir y lo hacen siguiendo el estilo de la epoca. En ese tiempo ya en el norte de la Peninsula se construye mucho. En Alava se sigue la corriente de la iglesia visigoda.

Tautre plus ancien avec les memes caracteristiques observees au sanctuaire de Zalduendo, les pierres de taille amples et cyclopeennes.

Nous visitames quelques jours apres, et grace aux indications du Prieur d'Estibaiiz, le sanctuaire de San Juan au village d'Elburgo. Encore une fois nous nous sommes trouves en face d'un batiment de facture romane, mais qui incorpore deux periodes differentes de construction. Dans l'abside, nous nous trouvons avec des chapitaux en pierre de taille qui ne ressemblent pas a ceux de l'epoque romane. Les anges et la croix representees au chapitaux, nous les rencontrons a Quintanilla de las Villas (Burgos), meme si les lignes nous ont paru ici grossieres.

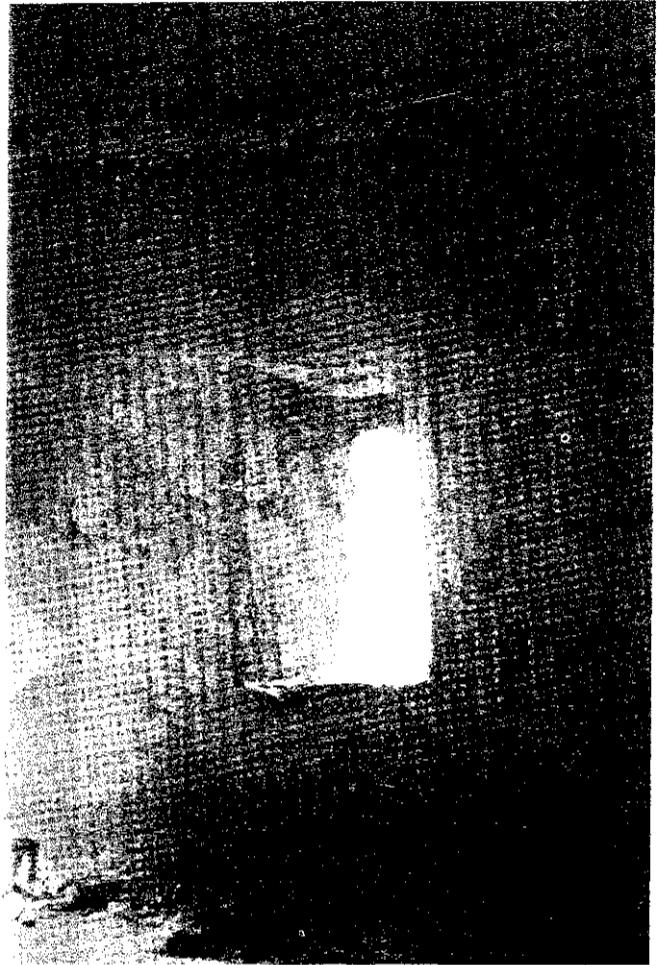
Un double type d'edification est nettement identifiable dans l'abside a l'intérieur de l'église.

Nous pourrions dire que les deux colonnes sont pre-romanes, avec deux debuts de chapiteaux de facture primitive. On remarque au sol les retombées des colonnes et quelques bancs en pierre correspondant a un bâtiment antérieur a celui d'aujourd'hui. Le chœur devient plus étroit au même niveau et se rapproche de l'ordre des églises wisigothiques. Ce sanctuaire fut jadis l'église du lieu inhabité d'Arrarain.

Il faut mentionner la ressemblance frappante entre les sculptures de San Julian de Zalduendo, les chapiteaux de San Juan de Elburgo et les reliefs de la grotte de Santorcaria de Markinez.

Ces églises non rupestres d'Alava ont été récemment découvertes et nous espérons que d'autres puisent encore apparaître. De ceci nous tirons la conclusion que l'art wisigothique à Alava ne se trouve pas limité aux grottes, mais s'étend à des bâtiments en pierre. Ce phénomène nous semble normal. Les moines en effet s'installent dans des endroits cachés et de défense aisée. Une fois le danger disparu, les hommes retournent à la vie de chaque jour et essayent de bâtir dans des conditions pour ainsi dire définitives. C'est ce qui arrive à partir du début du Xe siècle dans la plaine d'Alava. Le style roman n'existe pas encore, il éprouve le besoin de construire et ils le font en suivant le style de l'époque. On bâtit alors beaucoup au nord de la Péninsule, dans le style wisigothique et à Alava on suit le courant.

ZALDUONDO (San Julián)

Barrenean berriz, baztarrean ezker eskubi dauden abeak erromaniko garai aurreko kutsua dute. Abebrua ez dira erromanikoak. Ezkubikoan aziaren iduriak, ezkerrekoan gizona beso zabalik eta buru batzuek inguruan.

Esan dezakegu eiiz ontako kapiteletako iduriak, San. Julian'en baselizaren tellatupean daudenak eta Markinez'ko Santorkaria koban dagonak ba dute kutsu berdiña, erromaniko aurrekoa.

Garai berdiñeko aztarna geiago Araba'n agertuko zaizkigulakoan gaude.

Begiak iriki berriak daude esateko bisigotiko garaiko beste gauzik ez dagola. Bear bezala aztarna zarrak ikusten asi berriak gaudela, dirudi.

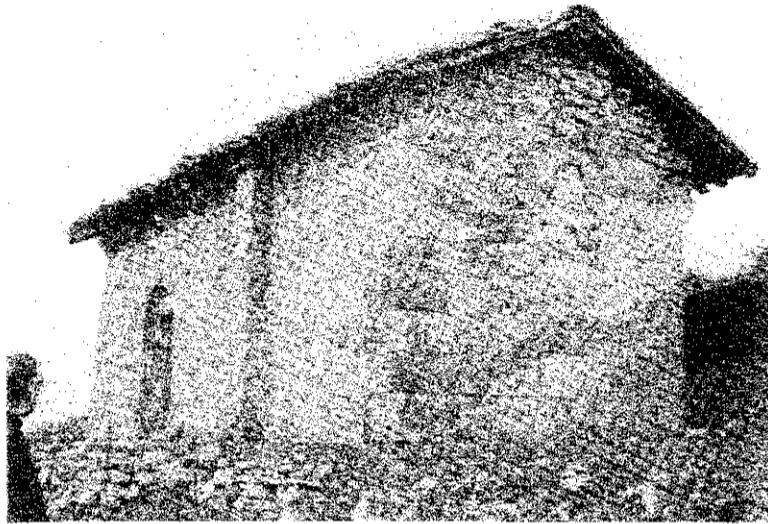
Araba'ko ipar aldeko elizatxo auek garbi asko agertzen digute, bisigotiko kutsuko arte ori ez dagola arkaitzetan bakarrik. Onek ez du esanai arrizko elizatxo auek kobetakoak baiñan zarragoak diranikan, baiñan bai kuitura berdiña Araba'n zabaldua zegola.

Arkaitzetako elizak beste auek baiñan larriagoak dira. Beste auetan lan geiago dago egiña bai arrian baita idurietan ere.

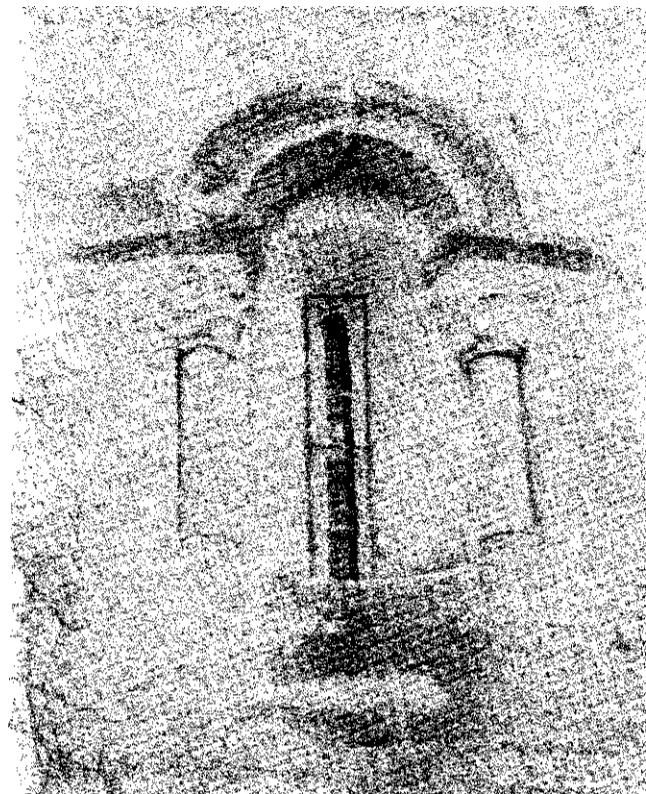
Gure ustez lenengoak arkaitzetakoak izango ziran eta urrenak arrizkoak. Kristau sinismena ondo sartu ondorean, mairuen biidurrik etzegola, or amargarren gizaldi ortan eiizak nunai aitxatzen asiko ziran eta ezin zituzten erromaniko giroan egin oraindik sortu etzalako. Nai ta naiez garai artako giroan altxa bear ta ordurako Espaiña'ko ipar aldean ba zeuden asko egiñak. Eiiza auek gutxinaz agertzen digute Araba'n ba zegola bisigotiko eliz kultura, berandu sartua baiñan ondo sartua. Eliz giroaren aldetik ori garbi esan dezakegu; Artea bisigotikoa ta liturjia mozarabea.

ZALDUONDO (San Julián)

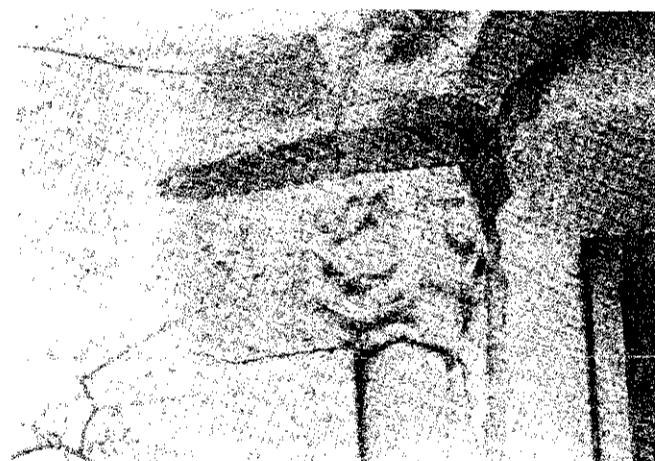
ARAYA (San Juan)

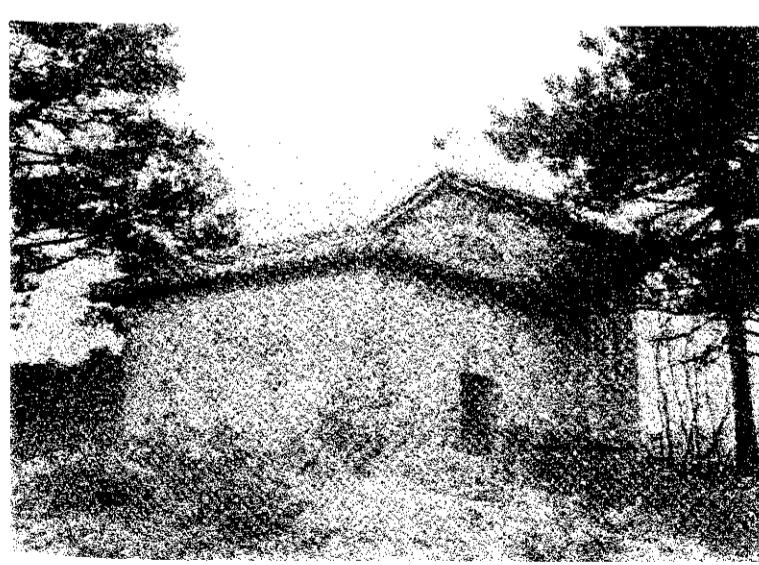
ELBURGO'KO SAN JUAN

ELBURGO'KO SAN JUAN

ELBURGO'KO SAN JUAN

Kobetako artelan berexia

Kantauri mendien ipar aideko kobetan arkaitza-ren bizibidea arkitzen dugu. Alberdi batetik sinisme-narekin zerbaite ikusia dute. Koba batzuek berezkoak dira; batzuek santuen izenak gorde dituzte, besteak gaur arte, santuen gurtza eskuratu digute.

Beste kobak ianduak dira ta askotan sainduen izenak ere galdu dituzte bainan elizatxoan antza dute Xeetasun ugarien bitartez sinismerakin zer ikusia agertzen digute garbi asko.

Koba batzuetik bestetara antza aundia dago. Gara-ri berdikan eskuz egiñak dirala ikusten da baita lana berdin egiten zutela, esku berdiñarekin.

Arte lan orren xeetasunak eman bearrok daude.

Esku lan orren trebetasuna zertan agertzen da? Ara alderdi nabarmenenak. Lendabizi elizatxoak. Nun daude? Ara tokiak: Santorkarian (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina, Markinez, Korro.

Aldareak ere garbi asko ikusten ditugu. Nun?: Dotorra (Laño), Faido, Albaina. Illobiak ugari dau-de: gizonaren iduria agertzen dute. Ala daude egiñak arrian. Ara izenak: Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albatna, San Juan'en arria (Markinez), Uriatxa (Markinez), Pinedo, Korro ta San Formerio.

Iru xeetasun oiekin koba oiek sinismenarckin zer ikusia dutela agertzen digute. Kristauak aintziñako garaietan illerriak elizatxo inguruetaen egiten zituzten, aia dio J. M. Barandiaran'ek.

Elizatxoen eskulan oietan oraindik xeetasun geia-go aztertu bearrok ditugu. Sapai erdi borobilak maiz arkitzen ditugu; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina, Markinez, Pinedo ta Korro.

Perraren antzeko arkua; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina, Abside txiki baten antzeko zuioa; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina Markinez.

Aidare ondoan zuloa, errelikientzat ote?; Dotorra (Laño), Faido, Albaina, Zola rektangulo baten antzera egiña; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina, San Saibatore (Markincz), Korro.

Arrizko ontzia arkaitzan egiña; Santorkaria (Laño), bataio pontea? (Faido), San Juanen arria (Markinez), Korro.

Aikia arkaitzan egiña;; Albaina, Markinez, Pinedo.

Elizatxoaren ondoko geian zuloa orman aidare al-dera; Aibaina.

Ate ondoan askotan zuloak. Gauzak txintxilik eukitzeko edo abereak lotzeko.

Idazkiak; Dotorra (Laño), Faido.

Marrazkiak; Dotorra (Laño), Faido.

Leyo borobltxikiak atearcn ondoan; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Pinedo ta Korro.

Ateak rektangularrak; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina, Markinez, Pinedo ta Korro.

Gela bakar asko arkaitzan egiñak; Santorkaria (Laño), Dotorra (Laño), Faido, Albaina, Markinez, Pinedo.

Xeetasun guztioek bizibide bat eta iana egiteko esku berdiña aitortzen digute. Etziran nolanaiko gizonek. Arkaitzan lana egiteko trebetasun bat zuten. Garai berdiñean egiñak, esku oneko lana, baiñan noiz-koak?, ara gure galdera.

Koba oien berrikir papera zarrak ez digute ematen. Aiderdi ortatik ez dugu argirik. Esku lanei bota bear begia. Erromaniko garaiko xeetasunik ez dugu bat bakarrik ere arkitu. Bisigotiko garaiko aztarnak azaltzen dizkigute.

Una cultura de Ta cueva

El complejo de cuevas de la sierra de Cantabria denuncia una cultura bien definida con lmeas propias, con elementos particuiares y con una tecnica adecuada.

Llama ia atencidn ia unidad que existe entre ellas. Las capillas tienen los aitares macizos junto a la pared, con ios huecos para las reiiquias. Los arcos de caracter visigotico no abuivados se reproducen aqui y aila. Las bdvedas estan un poco onduiadas. Las capillas son rectangulares. El pajaro y la vid estan representados. Las puertas y vanos se asemejan. Por otra parte no existe ningun indicio de que sean romanicos; ni histdricos, ni artisticos, ni hipoteticos.

Estas cuevas y capillas se asemejan mucho a las que se hanian ai sur del Ebro; San Milian y Albelda en particuar.

La disposicion de las mismas se amolda al monaquismo visigodo; pequeñas comunidades, duplices o compuestas de familias. Las sepulturas marcan un caracter francamente visigodo, la forma antropomorfa; ver en San Miilan.

Gracias a ia ermita de San Esteban de Viguera señalamos que la ordenacion interior obedecia a la liturgia visigoda; la separacion dei aitar y del pueblo. Muchisimos elementos de los indicados aqui los vemos en las iglesias visigodas del resto de la Peninsulia Iberica.

Todo este conjunto de indicios nos sirven para decir que las capillas y cuevas rupestres señaiadas tienen una influencia directamente visigotica.

Une culture rupestre

L'ensemble de grottes de la chaine de Cantabria signale une culture bien definie avec des iignes et des elements particuilliers et une technique adequate.

Tout a. fait remarquable Tunite qui existe entre elles. Les chapeiles ont des autels massifs pres de la paroi avec des cavites pour les depots des reliques.

Ici et la sont reproduits des arcs wisigothiques. Les voutes sont un peu convexes et les chapelles rectangulaires.

Il y a des representations de Toiseau et du vignoble. Les portes et les baies se ressemblent. Il n'existe d'ailleurs aucun indice permettant de les classer dans le style roman: ni historiques, ni artistiques, ni hypothetiques.

Ces grottes et chapelles ne sont pas sans rappeler celles qui se trouvent au sud de l'Ebro : San Millan et Albelda en particulier.

Leur disposition s'adapte au monachisme wisigothique : de petites communautés, mixtes ou composées de familles. Le sceau wisigothique des sepultures est bien net, anthropomorphes d'ailleurs (V. San Millan).

C'est grace au sanctuaire de San Esteban de Viguera que nous voyons que Tamenagement interieur obeissait a la liturgie wisigothique : separation entre Tautel et l'assemblee du peuple.

De tres nombreux elements parmi ceux que nous venons de signaler se retrouvent par ailleurs dans les eglises wisigothiques du reste de la Peninsula Iberique.

Tout cet ensemble d'indices nous fait dire avec certitude que les chapelles et les grottes rupestres etudiees ont reçu une influence directement wisigothique.

Ezaugarri edo siñaie garbi batzuek ba ditugu, batez ere perraren antzeko arkuak eta arkaitzaren lan bera ez da erromanikoa, bizigotikoa baizik.

Lana berdiña Kogullako San Millan'cn et Albelada'n arkitzen dugu. Baiñan, an ez dauden xeetasun batzuek, emen ditugu; adibidez Faido'ko arkuak. Zeren antza eman? Orra illuntasun bat. Argitasun berezia, Bigera'ko Donezteben elizatxoak eman digu. Ikuusi bezin aguro esan nuen, ementxe daukagu Faido'ko giitza.

Faido'ko iru arku ezberdiñen antzeakoak Bigera'n dauzkagu. Elizatxo au ez da erromanikoa, bisigotikoa baizik. Zertan ezagutzen da garbi asko; bi arrazoien-gatik, bat noizkoa den paper zarretan dagolako, bigarreran bisigotiko liturgiari erantzuteko egiña dagoia-ko. Elizatxo txikia da. Sortalderuntz aldarea orman kobetako elizatxoetan bezala, erreliken zulotxa ondoan, erritik ebakia dago, alegia aldarearen ondoan ate bat dauka ta ezker eskubi bi ieyatil Faido'koen antza dutenak. Atzoko orman arrizko aikia. Arkuetan irudiak eta idazkiak. Izki auek Laño'koekin ba dute zer ikusia.

Len aipatu dugun bezaia, kantauriko ipar aldeko eskuz egindako kobetan, bat bakarrak iraun du gaur arte eiizatxo bezala, Faido'ko da. Inguru oietan, geiegi ondatu gabe, garai berdiñako elizatxo bat arkitzen dugu Bigera'ko; biyek antza aundia daukate. Artearen aldetik biyek xeetasun berdintsuak. San Millan'en Kobei ta Bigera'ko elizatxoari esker, Kantauroko esku berdiñe'koak diraia ikuste dugu.

Naiz paperik ez izan naikoa dugu bi xeetasun oiek gure kobak erromaniko garai aurrekoak dirala esateko, bisigotiko eskua agertzen digutelako. Gure kobetan ikus dezagun bisigotiko geraiko xeetasun garbiak; perra antzeako arkuak, aldarean zulotxa erreliken-tzako, absidc borobilak, marrazkiak (txoria, eta mas-tia), idazkiak era bat garai ortakoak, baiñan batez ere daramazkiten santuen izenak. Dan danak bisigotiko kaiendariuan arkitzen ditugunak.

Elizatxo oiek bisigotiko liturgiarentzat eginak daudela ikusten da. Aldarea gelatxo txiki batean, orreia apaiza erriatik baztertua geiditzen dala.

Baiñan ori ez da dana. Oraindik ba daude xeetasun geiago. Illobien marrazkiak bisigotiko garaikoenak dira. Illobi oietan adiña danekoentzat egiñak arkitzen ditugu; aurruk, gazteak, adiñekoak. Bisigotiko garaian sendi osoak lekaiimeen edo monjen bizitzaz zeramaten. EspaÑi osoan ezaugarri asko ditugu. Gela

bakanak ere garai artakoak dira. Orduan bakartiar priale asko zeuden al zuten tokietan.

Orrela ikusten dugunez garbi asko koba oietako eiizatxoak bisigotiko iiturgiari erantsiak zeuden eta arkaitz oietan iekaide sendi osoak bizi ziran bisigotiko garaian oitura zan bezala.

Aipatu dugunez elizatxo batzuen orman ondoko geletan Jeyatii bat dute. Ez ote zan iekaiameak meza entzuteko gela? Garai ortan bisigotiko elizan lekadeak eta lekaiameak batzuek besten ondoan bizi ziran ta maiz baita eliz berdiñean biitzen.

Berri guzti oiengatik gure koba auek interesgarrienetakoak ditugu. Antxineko garai bateko ezaugariak.

Orain galdera bat, nundik etorri ote zizkigun praiie oiek? Nundik ekarri ote zutzen arkaitzan bizi-tzeko oitura, baita arte ori? Gaidera oneri erantzunik eman gabe ezin gelditu.

Bidczkoa ere beste bisigotiko elizetan gure kobetako xeetasunen antzeakoak billatzea. Ara zenbait agiri.

Aldarea ormaren ondoan toki estu batean ta erriatik zerbaiz baztertua: Santa Comba de Bande (Orense), San Adrian de Tuñon (Oviedo). Aidarearen ondoan bi zuio; San Saivador de Valdedios (Oviedo) aldarearen ondoan zuloa.

Bi arku txiki bata bestearen ondoan: San Francisco de Merida, San Saivador de Vaidedios (Oviedo).

Arrizko aikia ormaren inguruan: Quintanilla de las Viñas (Burgos), Santa Maria de Naranco (Oviedo).

Sapaia borobiila ta apaitxoa: Korro ta beste toki askotan bezala orman; San Miguel de Tarrasa.

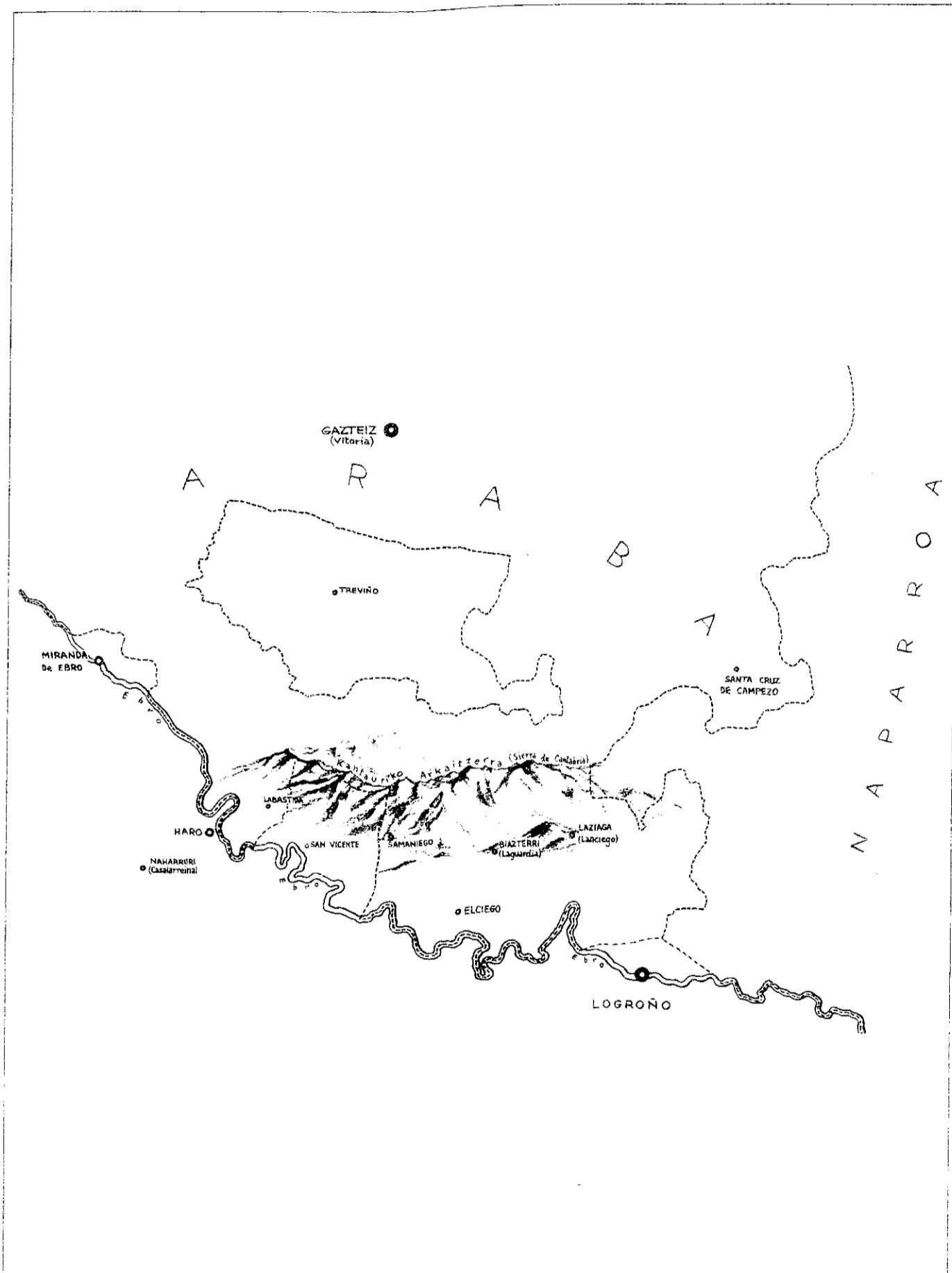
Idazkiak Laño-koen antxeakoak: San Pedro de la Nave (Zamora), aidarea Sta. Maria de Naranco (Oviedo).

Zugaitza edo mastia: Quintanilla de las Viñas.

Txoria ta mastia: guerriko batean La Guardia (Jaen).

Landa aldetik iru arku Saibatoren (Markinez) bezala, bat erdikoa aundia ta besteak txikiak: La Camara Santa (Oviedo).

Irudiak: Markinezkoen antzeakoak: Astorga'ko kutxatilla, San Gtines de Francejos (Orense), Bureba'ko illenkutxa, Toledo'ko San Saivador'en aldareko arria ta Naranko'ko abelurrak.

Noizkoak ote?

Arte ta eskulan aldctik bisigotiko kutsua dutela ikusi dugu. Bisigotiko aztarnak bisigotiko liturgia-rentzat agiri dira; bisigotiko prailieak bizi ziran, ziur asko sendi osoak. Ezin aztu, bisigotiko garaia 411-711 tarte ortan czartzcn daia.

Gure ustez bisigotiko garaikoak ezin diteke izan. Zergatik? Bisigotiko erregeak euskaidunei guda latza egin zien, eta elizaren babesak bisigotiko erregea izaki. Ara garai artako berriak: Leobigildo erregeak Kantaun delako iria Ebro ipar aidean Logroño inguruan xeetzen du (374). Pixka bat gerogoxeago 381 urtean Iruña iria eskuratzentz dute. Iri orko gotzaia Toledo'ko elizbatzarretan agertzen da; Lilido du izena. Beste batzarretan ez da geiago Iruña'ko gotzaiaaren argibiderik. Bisigodo erregeen bizitzetan bukaeran «domum vascones» itzakin amaitzen dute; «euskladunak gailendu zituan» esan naidu. Orrekin, beiñere etzitzela menperatu, esan nai digute. Bisigodo azken erregea, mairuak EspaÑi'n sartu dirala esaten diote-nean, Iruña iria eskuratu naian dabil. Iruña utzita antxen dijoa, egoaldera. Mairuen borrokan iiko dute.

Ikusten dancz euskaldunen ta bisigodoen artean ikaragarrizko borroka izandu zan iru gizaidi luze oietan. Bi erri oien artean muga gogorra; sua, eriotza, odola. Euskaldunak bisigodoekin oso asarre zeuden ta Euskalerrian eskua sartzen etzien utzi.

Tarte luze ortan bisigotiko pradeak citorriko ote ziran? Orduko eiiza bisigotiko erregeekin oso lotua zegoen. Bisigotiko elizak erregearen esana egin bear zuen. Ez da errexoa euskaidunak sartzen uztea. Gaiñera xeetasun batek argitasun audia ematen digu; Astorgatik Iruña'ra dijoan estrata nagusi ta zar ortan, bisigotiko garaiko kristauen illobiak Bureba'ko muturran agertzen asten zaizkigu garai artako idazkiakin,

Euskalerri'ko zatian bat ere ez; erromatarren garai-koak bide osoan dauzkagu berriz. Alkarren ezin iku-siaren agiria ortxen dugu.

Mairuak bisigodoak garaitu zituztenean euskaldunak poza ta atsedena artuko zuten, baiñan urte gu-txirako.

Orduan mairuen garaikoak ote koba oiek? Nun-baitik argia ba datorkigu.

11 garren urtea ezkerotik, España osoa eskuratzent dute mairuak. Sinismena besteiakoa dute ta gizaseme arrotzak dira, basamortuan sortuak. Oiturak es-paindarren ondoan oso bestelakoak dituzte. Bercala-xe, jaun ta jabe geiditzen dira.

Kristauak aicn mendc, ez daude oso gogotik. Mai-ruak kristauak maiz zigortzen dituzte. Mairuak EspaÑa osoa menderatu naian Euskalerria'runtz dato. Ebro ibai goiko alderdi ortan beti gelditzen dira, gorago czartzen zailla. Numbait oztopo ikaragarria arkitzen dute. Ba dakigu noiz asten diran j'ipoia ematen ta borroka noiz amaitzen dan betirako alderdi ortan. Ara garai artako berria.

Abderraman I, 767 garren urtean Errioxa'ko goiko alderño igotzen da, baita Pankorbo'n sartzen.

792 garren urtean Araban, Abd-ai-Malik mairuen buruzagia sartzen da. Berriz 794 garren urtean.

801 garren urtean, mairuen Moaura prinzea, Ara-ba'raiño dijoa baiñan egurra ematen diote. Gauza berdiña gertatzen zaie 803 garren urtcan.

Ba dijoaz berriz mairuak Araba'ko mugara 816 garren urtean ta ikaragarrizko egurra ematen diete euskaidunei edo arabatarrei.

Abderraman II garrenak, Araba'ko bidea artzen du ta «Gernik» deiako iria eskuratzent, zelai batera iritsi zala diote ta uzta aundia jaso, baita gizaseme asko garbitu ere. 823 garren urtean ibilli aldi ortan

E! prob!ema de la datacion

El hecho de que las cuevas confiesen la marca del estilo visigótico no quiere decir que correspondiesen a la época de la dominación de los visigodos. Durante los tres siglos de su presencia en la península (411-711) se empeñan en dominar el actual País Vasco sin conseguirlo. Todos los cronistas de la época terminan la narración de la vida de los monarcas visigodos con la misma coletilla: «Domuit vascones». Prueba evidente de que no lo consiguieron. Es verdad que hubo penetraciones temporales; Leovigildo destruye la ciudad de Cantabria, se apodera de Pamplona, funda Vitoria. Una sola vez aparece el obispo de Pampiona en los Concilios de Toledo. Dominación efímera. El último rey Don Rodrigo cuando le avisan que los moros están en el sur, lo tenemos ante las murallas de Pamplona sin conseguir apoderarse de la ciudad.

Puede arguir alguno diciendo: «Pero la no dominación de los reyes no quiere decir que la Iglesia no estuviese presente». La respuesta es fácil: la Iglesia de la época está totalmente sometida a los reyes. Donde se encuentra la Iglesia está presente el rey.

Por otra parte es evidente que el frente de la guerra se establece durante esos tres siglos prácticamente a la altura del río Ebro. Los vascos impiden la invasión. Se mantienen firmes ante el peligro. Todo lo visigodo sería rechazado radicalmente por el peligro que representaba.

El problema cambia con la invasión de los árabes. Ya no se trata de visigodos en plena conquista, sino de refugiados que huían, muchos por salvar la fe. Así aparecían los primeros monjes buscando libertad y paz para seguir practicando la vida eremítica. Esta invasión pacífica se producía en el momento en que los moros se disponían a invadir el País Vasco. De nuevo la frontera se establece en el Ebro. Es el

Le prob!eme de la datation

Le fait que les grottes se rattachent au style wisigothique ne signifie pas qu'elles aient été contemporaines de la domination des wisigoths.

Pendant les 3 siècles de leur présence sur le sol de la Peninsule (411-711), ils vont s'acharner dans la conquête du Pays Basque sans y réussir. Tous les chroniqueurs de l'époque répètent le même ajouté en guise de conclusion : « Domuit Vascones », ce qui prouve que ce fut pour eux un échec.

Il est vrai qu'il y a eu des penetrations occasionnelles : Leovigilde détruit Cantabria, s'empare de Pamplunc et fonde Vitoria. L'évêque de Pampeiune participe seulement une fois aux Conciles de Tolède : domination bien éphémère.

Le dernier roi Don Rodiigo se trouve devant les murs de Pampeiune dont il ne réussit pas à s'emparer, lorsqu'on lui signale la présence des maures au sud.

On pourrait nous objecter que la domination manquée des rois ne veut pas dire que l'Eglise ne fut pas présente. La réponse est bien facile : l'Eglise de l'époque est en état de soumission totale aux rois et là où se trouve l'une les autres sont présentes.

Par ailleurs, il est évident qu'il y a un front de guerre pendant ces trois siècles et que celui-ci se situe à la hauteur du fleuve Ebro. Les Basques empêchent l'invasion et se tiennent fermes devant le danger. Tout ce qui est wisigoth serait radicalement rejeté à cause de sa menace intrinsèque.

Le problème change avec l'invasion des arabes. Il ne s'agit plus de wisigoths prêts à la conquête, mais de beaucoup de réfugiés fuyant pour sauver la foi. C'est ainsi que les premiers moines seraient apparus, en quête de paix et de liberté afin de pouvoir

bertan «Chaval el-Madchus» delako mendi batean eguzkiaren sinismeneko gizonak arkitu omen.

825 garren urtean, mairuak berriz Araba aidera dijoaz.

Ba datozi berriz 847 garren urtean.

Abderraman II, Araba'ko mugan dabil berriz ta arkitutako arabatarrak akatzen ditu, 863 garren urtean.

Orrenbeste aidiz aiderdi ontara datoza esan nai digute, bazter auek eskuratzeko aukerik etzuteia izan; eragozpenak arabatarren aidetik nubait ikaragarriak.

863 garren urtean berriz Amaya'tik Añana'ko gatzagariño dijoazten gaztelu danak urratzen dituzte mairuak.

866-867 urtetan berriz ba datozi «Gemik» delako iriraño.

882-883 urtetan Araba'ko mugaren ego aldean Errioxa'n dabiltz Zellorigo'ko gazteiu eskuratu naian. Gazteiu au arabatarren eskuan dago. Bi arabatarrek aidentzen aiegitzent dira; Bigilia Ezemeniz ta Beia Araba'ko buruzaoiak.

883 garren urtean Araba'ko mugara mairuen bumzagia dator Al-Mundir izenekoa.

Errioxa'ko beko aidetik berriz, Iruña'ko erregea dator mairuak garbitzen ta alderdi ortako iurrak cs-kuratzen. 923 garren urtean Santxo Garzes I, Iruña'ko erregeak Najera ta Bigera eskuratzent diru betirako. Garai ortan gutxi gora bera arabatarrak pakean betiko gelditzen dira mairuen aidetik.

Ikusten dugu nola izan zuten guda luzea ta latza. Gargi dago, garai iuze ortan gauz asko gertatuko ziraia.

Bitarte luze ortan, mairuek kristauak askottan zigortzen dituzte. Sinismenarengatik iitzen zituzten. 830 garren urtearen kristau asko iltzen dituzte iri aundieta «Toledo, Sevilia, Cordoba» ta abar baiñan kristau asko iges dijoaz ipar aidera, batez ere praileak. Igese dijoaztzen praile oiek ipar aldean monastegi asko eraikitzen dituzte; Galizia ta Leon aldean izen asko daude jasoak.

San Eulogio Cordoba'ko gotzaia ortzen dabii 845 garren urtearen inguruan Auñamendi'ko monastegiak ikusten. Ez ote dator lenagotik iges egindako praidien monastegiak ikustera? Gaiñerakoan zertara datorren ez da errex ulertzcn. Anai bat Alemanian zuaia ta ura ikustera abiatu zala diote ta anaia aztuta ortzen geiditzen zaigu Auñamendi aldeko monastegietan. Arritzekoa. Bost urte geroxeago Kordoban mairuak beste kristau askorekin garbitzen dute (805).

Ipar aldeko bide ori artzen praiieak oituak zeudeia maurien garaian ba dakigu. Ara berri garrantzi

aundikoa. Oka, Burgos ondoko mendietan zegoen gotzaitegia ortxen dijoa Balpuesta'ra, Baldegobia ondora, Araba'ko bazterran sartua dagon mendi batera 804 garren urtean. Balpuesta gotzaitegi ori Pinedo ta Korro koben ondoan dago, bizpairu kilometro besterik ez daude. Kalagurri'ko gotzaia ortxen aidatzen da Armentia'ra Gatzctz ondora 871 urtearen inguruan. Ezin dugu aztu garai artan Bisigotiko elizan, gotzaiak geienak praileak zirala.

Orduan ikusten ditugu maimen garai asiera ortan zortzi garren gizaldiaren bukaeran eta bederatzia garenaren asieran nola dijoazten praileak ipar aldera. Euskalerritik urrutti al zeuden monastegi oiek? Batzuek oso bertan, San Miiian crrioxa'n datza, San Saturio'n koba Soria inguruan.

Garai ontan beinpein Espaiñi'ko ipar aldean monastegi asko eraikitzen dituzte ego aldeko praileak, dana daja ortxen sortzen dira monastegi piilak.

Kantauri'ko kobetan babesia aundia arkitzen dute; toki izkutua ta basatia, arkitzen zaiila, gudatik urrutti.

Praileak berriz iges egiten oituak zeuden aspalditik. Orrela Donato izeneko Alrika'ko ipar aldeko abatea sei garren gizaidean, gizon basatiak pakean uzten etxituztela ta kristauak zigortzen asi ziraia, danak artu baita liburutegi ederra ta Tunez ingurutik EspaÑi'a aldatu zan. 70 prailekin Valenzia'ra zetorkien.

Euskaldunak maimen aurka borrokan zeudela garbi asko bisigodo praile asko etorriko zitzainen babesia eske ta orduntxe Kantauri'ko kobetan asiko ziran bizitzen. Praile oien bitartez euskaldunak kristau slnismena eskuratu zuten. Euskaldunak bisigodo erregeak galdu ziraia etxituzten geiago begi txarrekin ikusiko. Errege aien ondorengoa urrutti zeuden Asturias'ko kobetan- ta ba zuten naiko lan mairuekin.

Ezin dugu aztu erriak koba oyei Mairuen boba izenarekin ezagutzen dituztela.

Ez mairuak egon ziralako baizik garai artan egin zituzteiako. Bestetan prailen kobak deitzen dituzte.

Noiz ustuzituzten?

Arabatarrak Errioxa eskuratzent duteia gizaseme asko bear, nai ta naiez erriak ta monastegi berriak eraikitzen. Esan dugun bezala 923 garren urtearen inguman Naxera ta Bigera naparrak eskuratzent dituzte, Errioxa'ko ipar aldean arabatarrak jaun ta jabe.

Ezin dugu aztu gaiñera garai ortan bertan asten dirala Errioxa'n monastegi berriak craikitzen edo zarrak berritzen; ara xeetasun batzuek.

Santxo Garzes I Bigera artu ondorean, San Martin egunean Aibeldan monastegi bat eraiki zuen. 951 ga-

momento propicio para realizar la osmosis con la fe cristiana.

En la historia encontramos numerosos testimonios de monjes que huyen del Sur al Norte. Ya en el siglo VI el abad Donato se traslada de África del norte a la Betica con monjes y biblioteca. Numerosos monasterios del sur de la Península se instanaron en Galicia y León. En 845 San Eusebio de Córdoba anda visitando los monasterios del Pirineo. ¿No vendría a visitar las comunidades de monjes del sur recientemente instalados?

Entre los trasladados debemos señalar el Obispado de Oca (Obarenes) que se refugia en Valpuesta (enclave al interior de Aiava) en el año 804. Lo mismo acontece con Calahorra que se traslada a Armentia (junto a Vitoria) hacia el 871. No podemos olvidar que en esa época muchos obispos son monjes.

El hecho del abandono casi repentino de las iglesias rupestres se explica perfectamente si tenemos en cuenta que una vez conquistadas Najera y Albelda había que repoblar y colonizar la depresión del Ebro. Había que atender espiritualmente a las nuevas poblaciones y al mismo tiempo se necesitaban muchos monjes para las nuevas fundaciones de monasterios. Pensemos en Albelda y San Millán de la Cogolla recientemente restaurados. Los monjes se encuentran ante la inmensa epopeya de la Rioja.

El tiempo que permanecen en las iglesias rupestres de Cantabria corresponde a una época de combates continuos, de escasez y de restricciones. No tienen tiempo ni para cultivarse, ni para dedicarse a las bellas artes, ni a la literatura. Con la conquista todo cambia.

Esto nos hace pensar que las cuevas sirvieron a los monjes de los siglos VIII al X.

Con la reconquista, hasta los obispados vuelven a sus antiguas sedes. En el siglo XI, Valpuesta se traslada a Burgos y Armentia de nuevo a Calahorra.

continuar a mener la vie eremítica. Cette invasion pacifique survient alors que les maures s'apprentent à envahir le Pays Basque. La frontière est établie de nouveau à la hauteur de l'Ebro. C'est ce moment propice à la réalisation de l'osmose avec la foi chrétienne.

Les témoignages abondent dans l'histoire des moines qui fuient du sud au nord. Déjà au VIe siècle, l'abbé Donat avec ses moines et sa bibliothèque se transfèrent de l'Afrique du Nord en Bétique. De nombreux monastères du sud du pays vont s'installer en Galicie et León. En 845, saint Eusebio rend visite aux monastères des Pyrénées dans le sillage peut-être des communautés des moines qui s'y sont établis, venant du Sud de la Péninsule.

Parmi ces transferts, nous devons signaler l'Évêché d'Oca (Obarenes) qui cherche refuge à Valpuesta (imitrophe d'Aiava), en 804. Il va de même avec Calahorra, qui s'établit à Armentia, près de Vitoria, en 871. Il faut se rappeler que beaucoup d'évêques sont alors des moines.

Le fait de l'abandon subit des églises rupestres trouve une explication satisfaisante. En effet, une fois conquises Majera et Albelda, il fallait repeupler et valoriser la dépression de l'Ebro. Il était nécessaire d'apporter des soins spirituels aux nouveaux peuplements et de nombreux moines étaient demandés par les récentes fondations de monastères. Nous pensons à Albelda et à San Millán de la Cogolla dernièrement restaurées. Les moines se trouvent places devant l'immense épopée de la Rioja.

Le séjour des moines dans les églises rupestres de Cantabria coïncide avec une époque de combats ininterrompus, de disette et de restrictions.

L'occasion ne se présente pas pour eux de se dédier aux beaux arts ou à la littérature. Tout va changer avec la conquête.

Ceci nous amène à penser que les grottes ont servi aux moines du XIe au Xe siècle.

Même les évêques retournent à leurs anciens sièges avec la conquête. Au XIe siècle Valpuesta se réinstalle à Burgos et Armentia de nouveau à Calahorra.

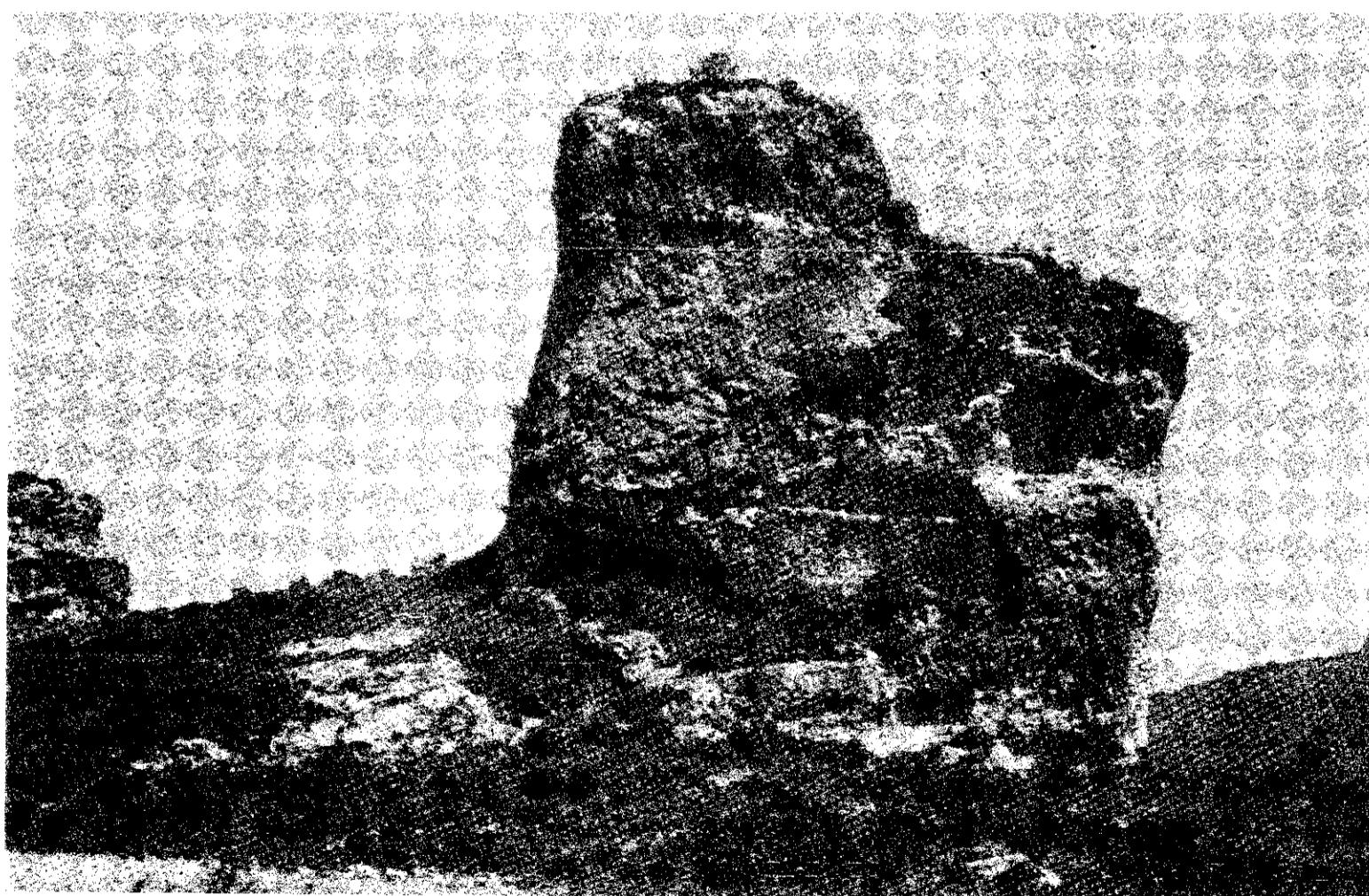
rren urtean berreun praile bizi ziran. Monte Laturze'tik dijoakie zazpi dakigunez. Beste toki askotik zergatik ez?

Ara beste eredua; San Millan'cn monastegiaren elizan berria 984 garren urtean sagaratzen dute San-txo Abarka'ren garaian, erregearen aurrean. Zenbat esku bearko zituzten eiiz ura aitxatzeko ta lekaide asko izango ziran ordurako.

Orrela Kantuari'ko kobetatik, X garren gizaldian toki izkutuctatik beste monastegi ezagunetara jetxiko ziran gure kobetako prailcak; ixtillurik gabc ta borondate onez. Errioxa'ra zijoaztela etzuten geiago mendi aietako gobetan pensatuko. Bizitzak, orain, beran zeukan etorkizuna ta kristau erri beriei arnas berri bat eman bear.

Arrazoi guzti oiengatik guretzat, Araba'ko gobetako elizatxo oietan praileak VIII garren gizaldian asiko ziran bizitzen amargarren gizaldia arte.

Arkaitz oietan eutsiko zioten kristau arnas ta sinismenari.

Kapadozia'kin zer ikusia ba al dute?

Kauntauri aldeko kobak ikusita galdera bat sortzen zaigu; berez sortu al dira edo beste nimbaitetik etorritako esku lana ai da?

Kantauri'ko koden antzeko beste batzuek ba daude, urariago eta zarragoak sortaldean, Kapadozia de-lako tokian, gaurko Turkia'ren erdian.

Zer dakigu Kapadozia'ri buruz? An eunka kobak daude arkaitzan egiñak. Praileak bizi ziran eta bi garai indar aundikoak euki zituzten; bat III garren gizaiditik VII garrenera, bestea amar ta amaikagarren gizaidiak. Lenengo garai orren idazkirik ez dira iñun agiri. Orregatik ez dakigu nortzuk edo ze izen zuten an bizitutako praileak. Baiñan beste garrantzi aundi-ko gauza bat dakigu: lur oietako irietan izen aundiko gotzaiak bizi zirala batez ere IV garren gizaidian.

Kapadozia'ko Zesarean San Basilio egon zan ango gotzaia bezaia. Beste bi anai ditu San Gregorio de Nisa ta San Gregorio Nazianzo'koa, iruak gotzaia eta idazie bikañak, iruak Kapadozian sortuak. San Basilio, gotzaia izan aurretik Egypto ta Siria'ko prialeak ezagutzen joan zan. Geroago praiien bizikera berria sortzen du Kapadozian; batzuek bakartarrak ezagutu zituan, besteak mordoka bizi ziranak. Berak asmo berri bat du; argi bakarra Ebangelioa, ontasunak anaien artean banatzea ta batean geiegi ez izatea. Laugarren gizaldian egin zuan lan guzti ori.

Ezin dugu aztu, prialeak martirien erreiikiak gordetzen zituztela, baita illobiak ere. Erromatarren garaian Kapadozian martiri asko egin zituzten.

Kantauri'ko kobak Kapadozia'koen antza aundia

Araba - Kapadozia

E! parentesco con Capadocia

Resalta a primera vista el enorme parecido de las iglesias rupestres de Cantabria con los complejos interminables de cuevas y cenobios de Capadocia. El aspecto exterior hace pensar en ello. Muchos detalles interiores son parecidos; iconostasio, arcos, altar, la viña, los pajaros, las sepulturas, etc. No podemos olvidar que la Capadocia fue en el siglo IV un grandísimo foco de vida monástica. San Basilio obispo de Cesarea de Capadocia instauró un nuevo tipo de vida religiosa; ni los grandes monasterios, ni el anacoreticismo. Supo poner el acento en los monasterios de carácter familiar. Los monjes se reunían junto a los cuerpos de los mártires y a las reliquias de los santos.

No podemos olvidar que en el siglo VI de nuevo el emperador Justiniano se apodera de gran parte del Mediterráneo e instaura su soberanía en la mitad sur de la península (552-624). De nuevo aparecen funcionarios, comerciantes, médicos griegos y también obispos, por lo menos dos en Mérida, Pablo y Fidel. Estos prelados traerían consigo hombres espirituales. ^De donde, si no es del gran foco de la época, la Capadocia?

Nos llama poderosamente la atención el hecho comentado anteriormente de la presencia muy cerca de nuestras cuevas de un santuario dedicado al cuerpo de un santo, San Formero, que según una leyenda

Nor^: Una reseña encontrada en un trabajo del lingüista René Lafon (Le basque dans la nouvelle édition des Langues du Monde, BRSVAP, San Sebastian 1953, p. 14), nos informa acerca de la mentalidad existente entre los monjes orientales a propósito de España y de los proyectos de viaje que emprendían, «El P. Juan que fundó en el s. X, el monasterio georgiano del monte Atos tuvo la idea de escapar a España con su hijo, ya que había oido decir que tribus georgianas se encontraban allí».

El campo está abierto a la investigación de los viajes realizados en los dos sentidos. Existen numerosos testimonios de españoles que iban a oriente; el obispo Orosio, la monja Eteria, San Leandro, etc.

Ressemblance avec la Cappadoce

Il ressort immédiatement aux yeux, la très grande ressemblance entre les églises rupestres de Cantabrie et l'ensemble interminable de grottes et d'ermitages de la Cappadoce.

C'est d'abord l'aspect extérieur qui nous y fait penser. Également en ce qui concerne quantité de détails intérieurs : iconostase, arcs, autels représentation du vignoble et des ossements, 'sepultures, etc.

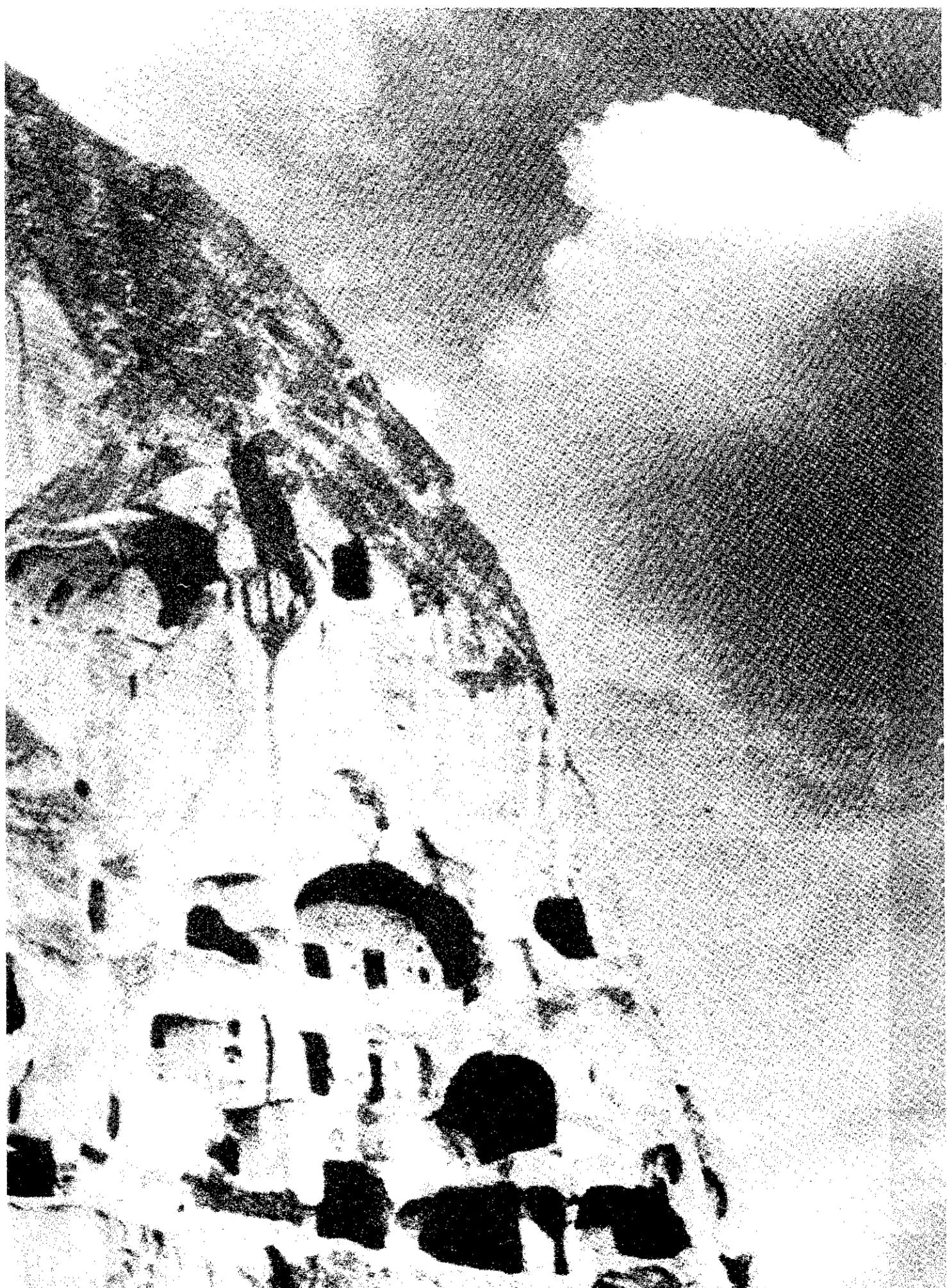
Il ne faut surtout pas oublier que la Cappadoce fut un foyer de vie monastique de premier ordre au cours du IVe siècle. Saint Basile, évêque de Cesaree de Cappadoce instaura un nouveau type de vie religieuse. Plutôt que de grands monastères ou des anachorètes il conçut des monastères à caractère familial. Les moines se réunissaient autour des corps des martyrs et des reliques des saints.

Il faut également se rappeler qu'au cours du VIe siècle l'Empereur Justinien s'empare d'une grande partie de la Méditerranée et instaure sa souveraineté sur la moitié sud de la péninsule (552-624).

Des fonctionnaires, commerçants, médecins grecs et même des évêques apparaissent de nouveau et parmi ces derniers nous en avons au moins deux à Mérida, Pablo et Fidei. Ces prélates amenaient dans leur suite des hommes de grande spiritualité, provenant plus ou moins de cette Cappadoce qui est le grand foyer qui rayonne partout à cette époque-là.

Nous avons déjà commenté le fait de la présence tout près de nos grottes, d'un sanctuaire gardant les reliques d'un saint, Formbrib, apportées, selon une légende très ancienne dont on se fait écho aux XVIe siècle, de Cesaree de Cappadoce. Et ceci attire tout particulièrement notre attention. En effet, cette donnée a apparemment un bon fondement : les moines qui fuient vers nos montagnes se déplacent avec des

dute. Landa aldetik ikusita ematen du esku berdtnak egin dituztela, batez ere ate leyoak. Antza ori Iñigez Aimech gizon jakintsuak ere aipatzen du.

Eliz barrenetan ze gai berdiñak arkitzen ditugu? Eiizatxo askok zola errektangularra daukate, aldarea orman, abssea ta arku itsuak, illobiak askotan.

Bigera'ko eiizatxoaren antza aundia duna, Goreme'ko eiiza; aldareko sarrera, bi leyatil, arrizko alkia. Iru arku ezberdiñak Markinez'ko San Salbatoren antzekoak Uzumlu'ko elizatxoan (Zeloe), arku itsuak Goreme'n,[^] illobiak Goreme'n. Landa aldetik, ate ta ieyo, Aibelda ta Laño'n bezala, Selime. Arkoak ta apaltxoak Gulludere'n, baita mastiaren iduria. Peristrema, iliobiaz betea. Goreme (Santa Barbara), aldarea orman zutik Laño'n ta Albaina'n bezala. Kapadozian zaldun asko marrazten dituzte; Markiñez'koakin zer ikusia ote?

Baiñan Kapadozia Kantauri'ko mendietatik urrutidegitzen da, esan dezakegu. Egia da baiñan beste berri batzuek ezin aztu. Espaiñiak griegotar saieroslekin aremanak beti euki dituzte, garai aietan. Kalagurri'ko martirik Emeterio ta Zeledonio grezitarak ziran. Sei garren gizaldian, Justiniano (327-363) grezitarren erregeak ia Espaiñi erdia eskuratzentzu (332-624). Gotzaiak, sendagilleak eta abar Grezitarak dakarzkigu. Merida'n bi gotzai Paulo ta Fidel izendatzen dituzte (330-617). Ezin dugu aztu gotzaiak prailiak izandakoak dirala. Garai artarako Kapadozia'ko monastegiak izen aundia zuten. Gotzai oiek andik ekarriko zituzten animen zuzendariak; aiek beren oiturekin etorriko ziran. Ortxen ditugu bisigotiko kaiendaruan lautik bat sortaideko santuen izenak. Praile oiek gauz geiago ekarriko zituzten gure misiolariak Ameriketan eta Asian egin dutena; santuen izenak, erreiiak eta abar.

Zuzen zuzen bide ortan bertan beste zerbait aipatu bearra. Kantauri'ko koben onduan ortxen dugu San Formerion eiizatxoa. Aita Risko istoriileak arazter esaten digun: aspaidiko otoitz iiburuetan Tamayo ta Marieta edestilaria diotenez, San Formerio'n gorputza edo erreikiak Kapadozia'ko Zesarea'dk ekarriak dirala. Berez aipatu ote dute Kapadozia'ko izenori edo oitura zarrak zion bezala jaso ote? Elezarrak izenori asmatzeko bear zuan tajua.

Edo aipatu ditugun griego praile oiek ekarri ote Espaiñi'ra errelikiak, gero mairuen garaian cgo aldetik ipar aldera datoztela dakarzkitenak? Erriak ez ditu gauzak berez ain errex sortzen. Kapadozia'ko izenori aipatzen digitela zerbait esan naiko du.

Errelkiekin zetozan praile oiek berak edo aien ondorrengoak egin ote Kantauri'ko kobak? Amarga-

rren gizaldian ustutzen dituztela, ingurueta erritarak sinismen aundia izango zien erreliki oyeri ta Errioxa aldera eramatzen etzitzuten utziko ta orrcia gaur arte ortxen goiko eiizatxoan geldituko ziran. Nik ez dut esan nai gauzak orrela izango zirala zeatz eta mcatz, baiñan beste zerbaiten itxura ba al dute? Aztarna bakoitzari arrazoi bat billatu nai diot. Dana dala, Kapadozia'rekin zer ikusterik ez izanta ere, gure Kantauri'ko kobak daukaten antza ezin dezakegu uka, orregatik izenori ematen diegu: Euskalerrri'ko Kapadozia. Dana dala, bata besteakin duten antza aipatzen merezi zuen.

IGLESIA DE GOREME

antiquisima señalada en documento dei siglo XVI dice que lo trajeron de Cesarea de Capadocia. ^El dato se debe a una amplificacion de la mentalidad meridional o tiene una razon objetiva? Los monjes que huyen a nuestras montañas vienen con reliquias y cuerpos de santos. / Procede de aquella epoca? Es dificil afirmarlo. Sdlo consignamos el hecho. De todas las maneras el parentesco fisico de nuestras cuevas es tan grande con las de Capadocia, que bien se merecen ei titulo que les hemos dado en ei presente trabajo: la Capadocia dei Pais Vasco.

reliquies et des corps des saints. Celui qui nous occupe procede-t-il de ce temps-la ?

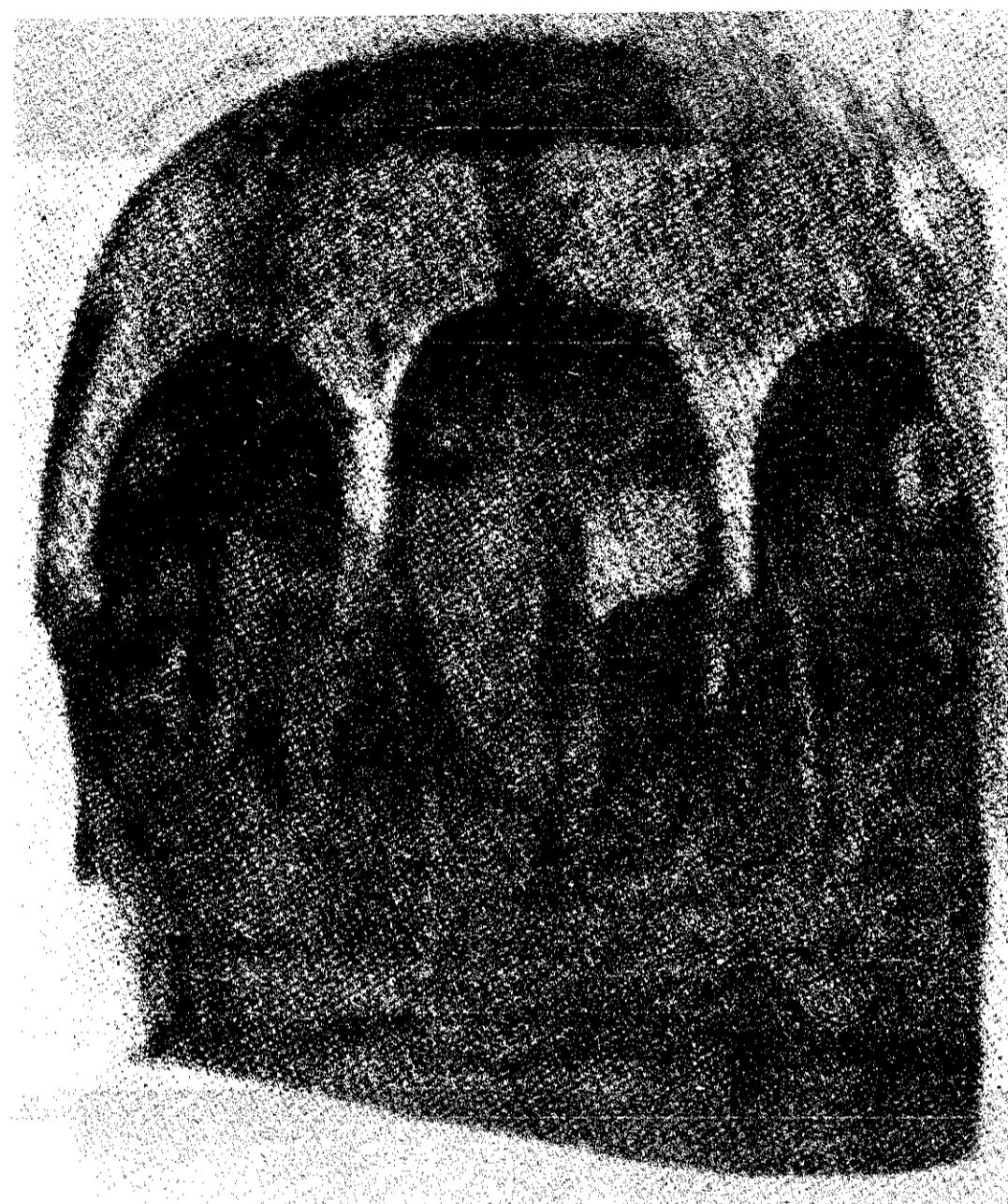
II serait difficile de Taffirmer et nous nous bornons a consigner le fait. Quoi qu'il en soit, la parente physique de nos grottes avec celles de la Cappadoce est si grande qu'elles meritent bien le titre que nous leur avons donne.

Note: Une citation trouvée dans un travail du linguista Rene Lafon (Le basque dans la nouvelle édition des Langues du monde, BRSVAP, San Sebastian 1933, p. 14) nous renseigne sur la mentalité existante parmi les moines d'Orient à propos des projets de voyage vers l'Espagne, « le pere Jean, qui » fonda, dans la 2e moitié du Xe siècle, le monastère géorgien du mont Athos, eut l'idée de s'enfuir » en Espagne avec son fils — nous dit son biographe Giorgi Mthatsmideli (XI s.) — car il avait entendu dire que les tribus et des peuples géorgiens en nombre non petit se trouvent là-bas. »

Les voyages dans les deux sens étaient très fréquents, au moins de l'Espagne vers l'Orient ; Ossius, Egerie, St. Leandre, etc.

URGUF

Euskalerriko Lenengo kristau sinismenaren testigutza

Orain arte aztertu ditugun arkaitzetako elizatxo auek, Euskalerriarentzat esan nai aundia daukate len aipatu dugun bezaia. Ementxe sortu zan lenengo aidiz kristau sinismena gure artean eta geroztik ez da itzali.

Esan dugun bezaia, praiie batzuek ementxe biudu ziran eta gure erriaren aurrean kezka aundi bat sortu zuten; gizon oien bidez gure erri xeak Berri ona ezagutu zuen. Bizitzen ikusten zituzten, otoitzta egiten, barualdiak, zutena alkarren artean banatzen eta oien bitartez sasi-jainkoen ustelkeria zer den ikasten asiko ziran. Praiie oiek gure erriarekin bat egiten zutela ezin uka: etsai berdiña ta gogorra zuten, mairua, gizon arrotza ta oitura bestelakoekin.

Eguneroko arremanetan eta borroketan Kristo nor dan jakingo zuten, baita bere eriotza ta berpiztea. Gure euskaidunak ao zabalik geldituko ziran noski.

Ona ta txarra zer den beren bizitzetan asiko ziran ikasten. Lagun urkoa anaia bezala artu bear dala; etzan beste aldetik oso zailla izango, alkarrekin etsaien aurka zeramakiten ikaragarrizko borroka artan. Orreia urteak eterri ta besteak joan lenengo bataiok egiten asiko ziran eta pixkanaka erriak edo auzoak kristautzen. Lan txarrena oiturak aidatzan. Baiñan buruzagiak kristau egin ezkero legeak jarriko zituzten eta besteak aien atzetik joango ziran. Beti-xoak beti dauzkagu gure artean, nola ala moldatuko ziran sasi tarteak sastraka ibiitzen, baiñan pixkanaka kristau azia beiar txarren gain geldituko zan. Sasi'ainkoen gurtzarako tokiak aldatzen izango zituzten lanak gure praile aiek. Ortarako, elizatxoak, baselizak, sainduen izenak ugarituko zituzten; geroztik gure artean dauzkagunak. Elizatxo oiek danak etziran gaizki etorriko errokatibat udaran ekaitzen aurka egiteko edo milla gaixotasun sendatzeko eske ibiltzeko. Orrela sortuko ziran Euskaierrian eizako oitura asko gaur oraindik ikusten ditugunak.

Orregatik gure arkaitzetako elizatxo oiek asko esan nai digute. Sinismena ortik sortu zan gure errian eta sinismenarekin batean itxaropen berri bat.

Ikusi dugu zenbait tokitan noia koben inguruuan dauden parrokiak edo eskuz egindako eiizatxoak edo Kabetako Santuen izena nola zabaldu zan parrokietako eiizetara: Lagran, Faido eta abar. Institutio berriak orduntxe asiko ziran zabaltzen lenengo aldiz Euskalerrian; parrokiak, oiturak, sakramentaak, anaia teak eta abar. Orduntxe asiko ziran satnduen izenak eta bizitzak ezagutzen: martiriak eta apostoluak batez ere ta danez gain Jesus'en ama Maria.

Oitura zarrari uko egiten lanik txarrena; batzuek nolabait maidatuta kristautuko zituzten, besteak betiko debekatuak geidituko ziran.

Arkaitzetako koba eta elizatxo oien bitartez kris-tautasuna oso osorik sartuko zitzagun eta betiko.

Arkaitz inguru oietan lotuta geldituko ziran, sinismena ta euskal enda; «cuskaidun fededun».

Arazo guzti oiegatik, kobetako elizatxo oiek baiio aundi bat dute gure erriarentzat, sinismena ta kultura aidetik. Or artutako goiko indarrarekin gure enda asko zabaidu zan egoaldera, Errioxa, Erribera, Kastilla aldera. Arabatarrak ortxen dijoaz Oja obaiaren ondotik Demandako mendietaraño ta andik Arianra'ra. Naparrak berriz Errioxako erditik jota Monkaio'rainingo zabaltzen asten dira. Koba oietan artutako sinismen ta indar berriekin gure euskara Ebra ibaieren bi aiderdietara zabaltzen doa eta bertan amasei garren gizaldi arte irauten. Xeetasun guzti oiek ez ditugu iiburueta garbi arkitzen, garai artan, orduko gizonak naiko estutasun, bizitza garratza ta guda, eriotza onduan zutelako bainan koba oien bitartez, eskuian oietan irakurrita, dakiguna da.

Beste zerbait aipatu bear oraindik: Kantauri'ko koba oien kutsua ba dutela bai gipuzkoan ta Bizkaian arkitzen ditugun koba ondoan egindako elizatxoak. Lendabizi jakin bearra, asko daude: Ziprio (Uzkizu-Gipuzkoa), San Drati (Zcgama-Gipuzkoa), San Esteban (Usurbil-Gipuzkoa), San Elias (Araoz-Gipuzkoa), San Baierio (Arrasate-Gipuzkoa), Santimamiñe (Kortezubi-Bizkaya).

Bigarren, saindu izen geienak bisigotiko eiizarenak dira. Ez da arritxekoa, Kantauri'tik asita Gipuzkoa ta Bizkai'ko zuioetaraiño zabaiduko ziran. Ara ba garai bateko stñaiak eta urratxak.

Xeetasun guzti oiengatik, Kantauri'ko arkaitzetako elizatxoak Euskaierriko edestiari argi berri bat ematen diote baita garbi agertzen, noiz sortu zan gure artean kristau sinismena ta orrekin aidaketa aundiak gure errian, bai bizimoduan, oituretan eta aremanetan.

Orrelako garrantzia dutela ikusita nola ez eterri ikustera. Baiña naikoa al da ikustea bakarrik?...

Testigos de la primera evangelización profunda del País Vasco

Las agrupaciones monasticas que frecuentan las iglesias mpestres nos hablan por primera vez dei encuentro de comunidades cristianas compactas en ei Pais Vasco con ei ambiente general pagano. A traves de esas cuevas se introduciria por primera vez ia ie cristiana de una manera masiva y compacta. Esas cuevas son ei mejor testigo dei encuentro de las nuevas ideas con la civilizacion pagana.

La cultura aborigen se veria profundamente aiteada; costumbres, vida social, etc. Los monjes habarian de los martires, de los santos, apostoles, de Maria, la Madre del Saivador, y de Cristo. Tratarian ai mismo tiempo de luchar contra ias costumbres paganas. Seguirian a la letra lo que sobre el tema obligan los concilios de Toledo (año 693); contrarrestar el culto de las fuentes, piedras y arboles. Tratarian de bautizar todos esos lugares levantando ermitas, extendiendo la toponimia de ios santos, etc. Una inmensa tarea para varios siglos. El momento es propicio; ia lucha contra el enemigo comun, el infiel. Necesitaban a cada momento la ayuda dei Altisimo.

En este ambiente nacerian multitud de lugares religiosos por toda la geografia del Pais Vasco y a traves de eilos penetraria la nueva civilizacion cristiana. Testimonio viviente de este fenomeno, las cuevas con ermita en Guipuzcoa y Vizcaya; San Adrtan (Cegama), San Cipriano (Urquiza), San Esteban (Usurbil), San Elias (Araoz), San Vaierio (Mondragon), SANTIMAMIÑE (Kortezubi - Vizcaya).

Temoins de la première évangélisation profonde du Pays Basque

Les communautes monastiques qui frequentes les eglises rupestres sont ies premieres a nous parler de la rencontre entre les communautes chretiennes du Pays Basque et ie milieu general paien. La foi chretienne, a travers ces grottes, a ete introduite de maniere massive et compacte. Ces grottes sont les meilleurs temoins de l'impact des idees nouvelles sur ia civilisation paienne.

La culture meme avait ete profondcmet alteree, notamment dans le domaine de moeurs, de la vie sociale, etc. Les moines ont sans doute parle des martyrs, des saints et des apotres, de Marie, la Mere du Christ. Ils essaieraient en meme temps de lutter contre les coutumes païennes, dans la ligne des deliberations des Conciles de Toledo en cette matiere : enrayer le culte des fontaines, rochers et des arbres. Ils ont tache, pouvons-nous supposer, de baptiser tous ces endroits en faisant eriger des sanctuaires, en etendant la toponymie des saints, etc. Immense labeur celle-ci et pour plusieurs siecles. Tout s'y prenait, et d'abord la lutte contre l'ennemi commun, l'arabe infidele. A chaque moment ils avaient besoin de l'aide du Tres-Haut.

Dans ce contexte ont du naître toute une multitude de lieux religieux repandus par toute la geographie du Pays Basque : c'est a travers eux que la nouvelle civilisation chretienne aurait penetree.

20

Bisigotiko santutegia ta araba'ko baselizak

Len aipatu bezala, noizkoak diran gure koba auek jakiteko, bisigotiko santutegiak argibide aundi bat eman dezaiguke.

Gauzak ondo neurtzeko berriak zuzen jaso bear. Ara ba xeetasun batzuek. Justo Fernandez Alonso jaunaren liburutik artuta (La cura pastoral en la España romano-visigoda) bisigotiko elizaren santutegia agertzen dugu.

Santuen izen zerrenda ortan garbi asko, bisigotiko garaiko sainduen gurtza ikusten dugu.

Sainduen zerrenda ori aurrean daukagula, ar dezagun Lopez de Gereño jaunak Araba'ri buruz ematen dizkigun eliz eta baselizen izenak. Danetara gutxi gora bera 112 saindu aipatzen ditu, bisigotiko santutegian 56 bakarrik agertzen zaizkigu. Saindu batzuen izenak beste askoren aurretik gure artean sartu ziran. Bi arrazoi nagusiengatik daude bisigotiko santutegian. Lendabizi zazpigarren gizaldiaren aurretik jaio ziralako ta bigarren Espaňi'ko elizak ontzaz artu zitualako. Saindu asko geroagokoak ditugu edo geroago Espaňian ezagutu diranak. Dana dala garai bateko giroa nolakoa dan jakiteko, interesgarria benetan zein saindu gurtzen zuten jakitea: elizetan sainduen erreligiak asko maite zituzten baita ere gizon oien edestia. Garai artako elizako itzaldiak eta katekesisa sainduen bizitzari buruz geienetan egiten zituzten.

Ara ba Araba'ri buruz berri batzuek. Errenkan sainduen izen zerrenda agertzen dugu baita zenbat baseliz daukan bakoitzak: San Juan (152), San Martin (109), San Miguel (106), San Pedro (95), San Andres (72), San Esteban (69), Santiago (58), San Cristobal (57), Santa Marina (52), Santa Lucia (45), San Sebastian (45), San Bartolome (38).

Gereñu jaunak gaiñera danera 112 saindu aipatzen ditu Araba'n. Orientatik asko ez daude bisigotiko santutegian jakiña.

Orain ikus dezagun zer gertatzen dan gai oneri berberari buruz guk agertutako koben sainduekin. *Dan danak bisigotiko santutegian daude:* Laño (Leokadia, 3 dec), Markinez (Leokadia Eulalia, 3-10 dec), San Erroman (18 nov), San Tirso (18 ja), Angostina (San Julian, 7 jan), Bigera (Doneztebe, 26 dec), Albelda (San Martin, 11 nov), San Millan (11 nov), San Kiriko (ez dago guk agertutako santutegian bainan beste liburu jakingarri batek aipatzen du). Ara zev dion San Kiriko'ri buruz «Carmen Garcia Rodriguez»ek (El culto de los Santos en la España romanovisigoda, p. 214): «Mozarabe santutegietan garagarrillaren 13'an dauka bere eguna». San Kiriko gaiñera Medina Sidonia'ko eliza baten 630 garren ustean agertzen zaigu elizaren aldaren idatzita.

Orduan esan dezakegu gure kobetako saindu danak bisigotiko garaikoak dirala. Ez da gutxi.

Mes	Día	Santo	Procedencia	Fuentes
Jan.	1	Circumcisio		V
	6	Apparitio Domini		V
	7	Juliani et Basilissae	Oriente	V
	8	Allisio infantum		V
	19	Sebastiani	Roma	K
	21	Fructuosi, Augurii et Eul.	España	VKRPrHi
	22	Vincentii	España	VKRPrHi
	24	Babilae et com.	Oriente	R
	26	Paulae	Oriente	R
	28	Tyrsi	Oriente	R
Febr.	12	Eulaliae Barcin	España	Hi
	22	Cathedra Petri		
Mart.	3	Emeterii et Celedonii	España	V RPrHi
April.				
Maii	3	Inventio Crucis		V R
	4	Trebteris	España	K
	13	Mucii	Oriente	K
Jun.	16	Adriani et Nataliae	Oriente	V
	19	Gervasi et Protasi	Italia	KR
	24	Nat. Iohannis		VKRPrHi
	27	Zoili	España	RPrHi
Jul.	29	Petri et Pauli		V R
	17	Iustae et Rufinae	España	R Hi
Aug.	25	Cucufatis	España	V RPrHi
	1	Macabeorum		V
	1	Felicis Gerundensis	España	V RPrHi
	6	Iusti et Pastoris	España	V RPrHi
	10	Hippolyti	Roma	V
Sept.	10	Laurentii	Roma	V
	14	Cypriani	Africa	V
	24	Decoll. Iohannis		V
Oct.	29	Dedic. s. Michaelis		V
	13	Fausti, Januarii et Mart.	España	RPrHi
	20	Crispini	España	K Hi
	22	Cosmae et Damiani	Oriente	V R
	23	Servandi et Germani	España	R
Nov.	30	Marcelli	España	PrHi
	11	Martini	Galias	V R
	11	Aemiliani	España	V Hi
	17	Acisceli	España	V PrHi

El santoral visigodo y las ermitas rupestres

Al referirnos a la datación de las iglesias rupestres hemos tenido que mencionar el santoral visigodo. El dato tiene su importancia. Nos servimos de dos elementos de comparación. En primer lugar, el libro de López de Guereñu sobre las iglesias y ermitas de Alava nos ofrece un amplio abanico de las advocaciones de todos los santos de la provincia. Muchos de ellos no están en el santoral visigodo. Sin embargo, todas las advocaciones de las iglesias rupestres o en la ausencia de nombres de santos, los titulares de las parroquias están comprendidos todos en el calendario visigótico señalado ya en la redacción en lengua vasca. Falta San Quirico. Pero como lo indicamos según las referencias dadas este santo aparece en la descripción de las reliquias de la iglesia de Medina Sidonia el año 630.

Así el santoral visigodo nos ofrece un dato positivo más en la línea trazada hasta ahora.

L'hagiographie wisigothique et les églises rupestres

En nous référant à la datation des églises rupestres, nous avons dû mentionner le catalogue de saints wisigoths. Cette donnée a son importance et nous nous servons de deux éléments de comparaison. En premier lieu, le livre de López de Guereño sur les églises et sanctuaires d'Alava, qui nous offre un vaste panorama des titres cultuels de tous les saints de la province. Il y en a beaucoup qui ne se trouvent pas dans le catalogue de saints wisigoths. Pourtant tous les saints titulaires des églises rupestres ou, en leur absence, ceux des paroisses, ont été englobés dans le calendrier wisigothique que nous avons signalé dans notre rédaction en langue basque. Il n'y manque que Saint Quirico. Mais comme nous l'avons indiqué, ce saint apparaît dans la description des reliques de l'église de Medina Sidonia en l'an 630.

Ainsi le catalogue hagiographique wisigothique nous offre-t-il un renseignement positif dans la ligne que nous avons tracée jusqu'au moment présent.

Mes	Día	Santo	Procedencia	Fuentes
	18	Romani	Oriente	V R
	22	Ceciliae	Roma	V R
	23	Clementis	Roma	R
	27	Facundi et Primitivi	España	R
	29	Saturnini	Galias	V R
Dec.	3	Leucadiae	España	V R Hi
	10	Eulaliae Emerit.	España	V RPrHi
	18	Mariae		V R
	25	Natale D. N. I. C.		V
	26	Stephani		VKR
	27	Eugeniae	Roma	V
	27	Ads. Iohannis		K
	29	Ads. Iohannis		V
	31	Columbae	Galias	V R

Las abreviaturas empleadas en el calendario que se pone en el texto para indicar las fuentes, corresponden: V = Oracional visigótico; K = Cadarios; R = Reliquias; Pr = Prudencio; Hi = Martirologio Jeronimiano.

De todos y cada uno de los santos que anteceden se puede afirmar con toda seguridad que tuvieron de alguna manera culto antes de la invasión árabe. No se encuentran, sin embargo, todos; al menos hay que mencionar además a santa Lucrecia, que tenía un templo en Mérida, y cuya fiesta se celebra en el martirologio romano el día 23 de noviembre como virgen y mártir; a los santos Vicente, Sabina y Cristeta, cuyo himno «Hunc vos gratifice» parece de época visigótica, y en cuya fiesta se leía, por otra parte, una «Passio» escrita en la segunda mitad del siglo VI y usada hasta mediado el VII, como después veremos; a los Innumerables de Zaragoza.

Gure Erriaren ontasun zar oiek zaindu bear

Orain arte ikusi dugun bezala, Kantauri'ko elizatxo oiek esanai aundia daukate gure erriarentzat, gaiñega begientzat atsegíñak, bantzak ikusgarriak, gure amalurra ezagutu ta maitatzeko egokiak.

Atzoko gauz ederrei biyarko gizonentzat eutsi bearra, gaurko gizo'nen iana da.

Ondasun izena aipatu dugu, arrazoiak. Gaiñera erriarenak dira.

Zergatik ondasunak? Edesti iilun baten aztarnak ortxen arkitzen ditugulako. Garai artako paperik ez daukagu, gure asaba zarrak etzekiten orduan idazten, beste aldetik ba zuten naiko lan bizitzeko. Urtaroak. gogorrak, abereak eta artalden bazka billatzeko lana, gaiñera etsaia suakin ta eriotzakin beti gaiñean. Arkaitza oietako kobak naikoa esaten digute.

Lana eder orren edertasuna ezin ukatu: etzan errexta ba zekiten egiten. Gelak, elizatxoak, arkuak, neurriak ez dira nolanaikoak. Ikusi bezin aguro bat arrituta ta zoraturik gelditzen da ta ori bertan etxe ondoan daugaku urrutiraiño joan gabe.

Koba oiek gaiñera sinismenakin lotuak dauzkagu. Koba oien bitartez gure erriak, erri xeak Kristoren «Berri Ona» sakon ezagutu zuen. Ortzen bizi ziran praiieak betiko bizitzaren itxaropena zer dan erakutsi zioten. Gertaera audi baten aztarnak ortzen dauzkagu. Toki soiilak baiñan egitazko sinismen baten urratssak.

Noia zaindu?, da gure gaidera. Etzaigu ain zai-Ua iduritzen Araba'n. Ekintza ori Diputazioaren oituztan sartzen daia diogu. Aspaldiko urtetatik noiz beinka Araba'ko diputazioa osorik edergallu berexi bat berritzen du ta gero egindako lana ospatzeko antxen biltzen da, arriarekin batean, geienetan gaiñera egun orren oroigallu bat uzten dute. Toki geienetan idazkia bi izkuntzetan idatzita. Euskaraz ala dio: «Zazpi talde, Araba bat».

Kantauri'ko kaben esanaia ta edertasuna ospatzeko eginkizunik berexiena Faido berritzea izango litzake ta gero antxen bertan Diputazio osoa biltzea. Eli-

zatxo orrek merezi iuke: toki soilla baiñan arrigarria ta izenak «Arkaitzako Amabirjina» ta tokiak mairucn garaiko borrokekin ba du zer ikusia; Araba'ko «Kobadonga» txikia dugu.

Baiñan ez dut uste ori bakarrik egin bear litzakenik. Baita beste elizatxoak ere. Ba datik batzuek esango diatela, nola? Ortarako bi eredu ba ditugu. Bat ondo egiña ta bestea makala. San Erroman'go arkaitzako elizatxoa ikusi dunak lana nola egin bear dan ba daki. Burnisare ederra ipiñi diote aurrean, gaiñean sainduaren izenarekin. Orrelako ate batekin koba zaindua, garbi, txukun ta barrena, landatik ondo ikus-ten daia gelditzen zaigu betiko.

Lan makala aipatu dugu, ortxen dago Laño'ko Dotorak koban. Kanpo konzentraziotan bezala arantza-sarea jarri zioten, gañera argal, indarrik gabe ta berealeaxe austen dana. Gaur, burni okertuak bakarrik ageri, gutxinaz ni izandakoan ta tokia itsusitzen dute.

Ba dakigu gaiñera Araba'ko diputazioak ezin dula lan guzti ori egin, koba batzuek Burgos'ko lurretan daudelako. Trebiño alderdia aspalditik, naiz Euskal-erria izan Burgos'kin lotua dago. Bañan Burgos'ko diputazioak ez ba du exertxore egiten zergatik ez Araba'koak. Eskatu bear diran baimenak, urrats zuzenak eman. Ez dut ezinezkoa ikusten. Bestela, zergatik Naparroa'ko Diputazioak ezin luke Errioxa'ko elizatxo batzuek bertakoak zaintzen ez dituztenak ta Naparroarekin zerikusi aundia daukatenak berritu, agurtu ta noizbeinka ospakunde bat egitera etorri? Gauza bera Araba'n.

Ta Diputazioak ez lezakena berritu, zergatik. ez egin indar aundiko besta aikarte batzuen bitartez, adibidez Iradier elkarteakin? Erriaren ondasunak dana dala ezin ditugu urratzen utzi, nolabit altxa baizik.

Ez litzake batere gaizki izango ikastetxeak ere urtean bein ikaslekin onera etortzea ta orreia gazttxoak gure aintziñako edcrgaiiuak ikusten eta agurten oitutzea. Beste orrenbeste parrokietako gaztekin egin litzake. Danak irabazle aterako lirake, bai eziketa aidetik baita sinismenarekin. Baiñan ortarako elizatxo oiek babestu bear: bunisareak tolestatu, txukundu ta ormak indartu.

Zergatik ez aipatu bertako erriak? Ze gauz egokia urtean bein banaturik dauden erriko seme alabak alkartzeko orrelako elizatxoetara biltzea. Orrekin erriaren izena ospatuko luteke, ta geiago maitatzen ikasiko.

Orrelako aztarnak erri baten ondasun ta bizia izan bear luteke ta ondo zaintzeakin lengo arbaso zar aiei gure eskerrak bear bezala eskeñiko genieke.

La fidelidad obliga

Podemos considerar estas cuevas como un gran patrimonio del pueblo baio tres puntos de vista. En primer lugar representan una gran riqueza artística, en segundo lugar son testigos de un momento histórico de gran importancia y en último término se trata de reliquias de nuestra fe.

La empresa del cuidado y restauración incumbe a todos, autoridades, entidades culturales y religiosas. Ni que decir que los pueblos más próximos están directamente concernidos. La Diputación de Álava, siguiendo su costumbre ejercida en multitud de sitios, podría restaurar Faido y celebrar en dicho lugar las Juntas Generales de la provincia. El lugar lo merece. Se le podría bien llamar la Covadonga de Álava. Estas capillas rupestres ofrecen condiciones magníficas para los colegios por ejemplo. Podrían venir aquí con los adolescentes una vez al año, a celebrar la Eucaristía e iniciar a los alumnos de una manera directa en el estudio de nuestra historia tanto profana como religiosa.

(*Por qué no restaurar muchas de las peregrinaciones de los pueblos a estos lugares y hasta reunir aquí en fecha fija a todos los hijos que se encuentran dispersos para ayudarles a tomar conciencia de la entraña vital de la tradición local y del alma de una comunidad humana?

Para restaurar esas capillas, ¡que maravillosa idea la de San Román de Campezo...!

Agradecer el gesto del pasado equivale a cuidar y a restaurar el patrimonio, que no solo pertenece al presente, sino también al futuro.

Fidélité oblige

C'est sur un triple point de vue que nous pouvons considérer ces grottes comme un grand patrimoine de notre peuple.

Tout d'abord, elles représentent une richesse artistique considérable, en deuxième lieu elles sont des témoins d'un moment historique de singulière importance et enfin généralement il s'agit des reliques de notre foi.

Cette entreprise de sauvegarde est du ressort de tous, autorités, entités culturelles et religieuses. Ce sont les villages les plus proches, faut-il le dire, qui sont les plus directement concernés. La Diputación (Conseil Général) d'Álava, selon une habitude qu'il a eue en une quantité d'endroits, pourrait s'occuper de la restauration de Faido et y tenir l'Assemblées Générales de la province. Cet endroit le mérite bien, que l'on pourrait appeler la Covadonga d'Álava.

Ces chapelles rupestres offrent des conditions très avantageuses pour les collèges, par exemple qui pourraient s'y rendre avec leurs élèves une fois par an, célébrer l'Eucharistie et les initier d'une manière directe à l'étude de notre histoire profane et religieuse.

Pourquoi ne pas rebâtir beaucoup des pèlerinages des villages à ces endroits ? On pourrait même rassembler ici tous leurs fils dispersés afin de les aider à prendre conscience de ce qu'il y a de vital dans une communauté humaine.

Quelle merveilleuse leçon, pour la restauration de ces chapelles, que celle de San Román de Campezo...

Remercier le geste du passé veut dire entretenir et restaurer.

Azken itza

Gai asko sartu ditudala lan ontan[^] irakurlea garai ontarako oartuko zan. Izenburua bisigotiko arkaitze tako baselizak ta gero tarteka beste garaietako base iizak ere aipatzen ditut. Ori naita izan da. Eliz oien ingurua erakutsi nai nuen. Nola arkitzen ditugun ta erria ondoan nola bizitu dan obeto ikusteko. Derri-gorrezkoa deritzagu. Inguruko giro orrek asko esan nai du. Lengo bizitzaren aztarnak gaur arte lurra bezala estratotan datorrkigu. Poliki poliki, gure lana mailla oiek urratzea izan da. Baiñan gure lanaren ardatza arkaitzetako eiizatxo bisigotikoak ditugu.

Tokia ere ondo berexi daukagu naita. Araba'koak bakarrik jaso ditugu. Gure koba oien antzeko beste asko daudeia ba dakigu. Gure elburua nundik eta nola sortu ziran jakitea zan. Euskalerriko kristau sinismenaren asierakin daukaten zerikusia aztertu nai genuen batez ere.

Dana dala bidezkoa, gure koba oien antzekoak nun dauden España n jakitea. Geienak Ipar aldean. Batzuek Gaiizian (San Pedro de Rocas-Orense), Leon'en (San Juainin eta San Martin de Villamoros-Leon), beste asko Santander'en (Vaiverde, Cadalso, Arroyuelos, Socuevas), baita ere Errioxa eta Burgos-en (Lara, Sala de los Infantes ta ipar aldean), Soria (San Saturio) eta Segobia (San Frutos) eta bat egoaldean Jaen'en (Valdecanales).

Koba guzti oien artean geientsuak San Millan'en inguruan daude. Mordo aundieta Kantauri aldean Araba'ko lur barrenetan.

San Millan'ek alderdi ortan zer ikusi aundia daukala garbi datza. Orrekin ez dugu esan nai garai berdinakoak diranik. Etzaie koberi bakarrik begiratu bear, baita edestiari. San Millan, VI garren gizaidikoa dugu. Zazpigarren gizaldian San Brauliok dionez

praila muitzo bat bakarrik bizi zan toki ortan, etziran geiegi ugaritu. Uurrengo gizaldia zortzigarrena da; ba datozi mairuak.

Koba -oiek nola sortu ziran jakiteko garaiko eta orduko giroari begiratu bear zaio. Bisigotiko antza daukatalako ezin gera asi esanez seigarren gizaldikoak dirala. Emeretzi garren, gizaldian gotiko eliz asko egin dira ta danok ba dakigu gotiko kutsua amairugarren gizaidian sortu zala. Ezin leike ere gai ontan ariñegi jokatu. Orma batean erromatarren teknika ikusten dugula ez genezake esan lenengo edo laugarren gizaldikoak diraia arteianak. Gañera estilo danak Euskalerrrian askoz beranduago datozi.

Erromaniko aurreko aztarnik Euskalerrrian ez dagola esaten dutenak oker dabiltz, baiñan oker bide berdinietik dijoaz, Araba'ko elizatxo bisigotukoak seigarren edo zazpigarren gizaldikoak dirala esaten dutenak. Lendabizi arteari bear bezala begia ez diote bota ezta ere antza artu. Zalduendo ta Araya'ko elizatxoak Quintanilla de las Viñas'en kutsua ez dute bakarrik, askoz geiago Asturias'ko artearena ta danak ba dakigu geroago sortu zala. Gai auetan aurrena ibiltzea ez du merezi, ortarako naikoak ditugu periko apostulariak. Garai artako edestiak eta Euskalerrriaren inguruko edestiak garrantzi aundia dauka. Zerbait jakiteko edestiaren egoerari bakarrik begiratu bear.

Len esan bezala koba oiek Euskalerrrian sinismenaren sarrerakin zer ikusi aundia dute ta orregatik zaindu bear genituzke bizitasun aundia ematen diegula ta ez bakarrik arte aldetik baita elizaren aldetik. Ortarako lengo oitura on asko indartu bear: erromesak, otoitz iroa, anaiartea ta abar...

Conclusión

El tema central de nuestro trabajo ha consistido en el análisis y la datación de las iglesias rupestres artificiales de Álava. Sin embargo, tocamos en el entorno otros estilos y ambientes con la intención de situar la realidad como si se tratase de estratos vivientes diferentes que se conservan en un mismo sitio, tal y como los hemos encontrado.

Hemos limitado el trabajo voluntariamente a un lugar muy definido; estudiamos todo lo que se halla al interior de los límites geográficos de Álava y que forma una unidad humana, cultural. En el fondo nos hemos interesado a las iglesias rupestres porque nos sirven de clave para penetrar en el enigma del tema que nos interesa, la primera evangelización masiva del País Vasco. Sin embargo, conviene situarlas en el conjunto de iglesias rupestres de la Península. Existen varias en Gipuzkoa, León, Santander, norte de Burgos, Rioja, Soria, Segovia y Jaén. Representados todos esos lugares en un mapa, aparece junto a San Millán de la Cogolla sin discusión alguna el grupo más numeroso y compacto. Por ello podemos considerar San Millán de la Cogolla como uno de los grandes centros de irradiación. Si San Millán según el testimonio de San Braulio se sitúa en el siglo VI y nos dice que en el siglo VII había un grupito de monjes en el citado lugar de la Rioja, de ahí no podemos deducir que las obras de Álava fuesen de la misma época. Las huellas del hombre no pueden ser interpretadas más que a partir del contexto histórico. Además el mismo arte rupestre de San Millán mismo nos parece más rural y primitivo que el de las iglesias de Álava. Lo mismo debemos decir de las iglesias no rupestres, la influencia asturiana es evidente y el arte asturiano no corresponde a la época propiamente visigoda, es posterior.

No podemos silenciar el hecho de que, ya el

Conclusion

Le sujet central de notre travail reste, toujours, les églises rupestres wisigothiques, mais nous les avons traitées, au milieu d'autres sujets, pour bien montrer qu'elles se trouvent dans un ensemble de strates vivantes.

Notre travail, par ailleurs, reste volontairement limité à la province d'Álava, parce que cela nous permet de développer le sujet de la penetration du christianisme au Pays Basque. De toute manière, même s'il y a d'autres chapelles rupestres dans le reste de la Péninsule, nous observons que la plupart se trouvent autour de San Millán de la Cogolla (Rioja). Ceux d'Álava constituent le complexe le plus fourni. Ce rapprochement d'Álava avec San Millán ne peut pas servir à dire que les chapelles rupestres de Cantabrie appartiennent au VIe ou VIIe siècle. San Millán vit le VIe siècle et selon San Braulio, évêque de Saragosse, au VIIe siècle un petit groupe de moines vit autour du tombeau du saint. Pour consolider la vie religieuse à San Millán, il a fallu plusieurs siècles. Ils n'étaient pas assez nombreux pour se répandre tout de suite jusqu'en Álava. En plus il faut situer le développement religieux dans le contexte historique du temps ; guerres entre wisigoths et basques et l'arrivée arabe.

Nous pouvons affirmer, en regardant le contexte historique du temps, que presque au même temps se développe la vie ermitique d'Álava et dans les grands centres de la vie religieuse du Pays Basque ; Leyre, San Juan de la Peña, San Miguel de Aralar, etc.

De toute manière, on peut dire aujourd'hui, qu'en Álava nous possédons le plus grand nombre des églises rupestres de la Péninsule. On ne pourra plus regarder le Pays Basque, comme tout a fait dépourvu des monuments paleochrétiens.

Ez geneza aipatu gabe utzi, garai ortan bertan Nabarro Billoslada napar idazle ospetsuak Kristau sinesmena sartu azten dula Euskalerrian. Amaya eleberrin orixe bera esaten digu: garai ortan ezartzen ditu Amaya, Teodosio ta San Migel'en ipuiak. Erria-ren ele zar asko biltzen ditu, baita berez sortzen zaion argiak esan arazten dizkio. Gaur, Araba'ko kobei eskerrak ez eleberri bezala, edesti bezala esan deza-kegu egi berdiñā.

Gure koba oien garai berdiñān eta monje oien oitura berdinetan sar ditzakegu Leire, San Juan de la Peña, Iratxe, Aralar'ko San Migel santutegien sortzea. Asieran praile batar batzuek arkitzen ditugu. Naparroak Errio'ka eskuratutako garairako sinismena Euskalerri osoan zabaldua zegoen. Amaika garren gizaldian, Klunitarren bidez bizikera berria sartzen zaigu; erromaniko artea ta litorji berria ta era bat Europa'kin lotuak gelditzen gera naiz. Euskalerrian beti euskaldunak izaki.

Orregatik Araba'ko elizatxo oiei eskerrak gure edestiareni mailla illunak argitasun audi bat artzen du. Orrekin ez dut esan nai eguzkiakin bezala garai ori ikusten dugunik.

Orain arte txiro giñala artearen aldetik uste genuen, bañan gutxinaz arkaitzetako bisigotiko estiloan aberatxenetaoak gerala jakin gañean gaude. Ez da naikoa jakitea, erne bizi bearra bidezkoena. Bestela arkaitzetako elizatxoak lertuko dituzte Albaina'n bezala ta berriz billutxik geldituko gera.

GASTELU BELOKO ARRIA

siglo pasado Navarro Villoslada en su novela Amaya situaba la evangelización del País Vasco en esta misma época. Su idea nace de lo que recoge de las leyendas populares y en la literatura oral, aunque también de su intuición personal.

En la misma época en la que situamos nuestras iglesias rupestres, también en Leire, San Juan de la Peña, San Miguel de Aralar, etc., aparecen los primeros anacoretas cristianos.

De todos modos podemos afirmar que en Alava nos encontramos ante el complejo mayor de iglesias rupestres de toda la Península y quizás de Europa entera. Hasta ahora se creía que el País Vasco carecía de obras artísticas prerrománicas. En adelante podremos organizar un exponente rico de una época tan oscura para nuestra historia.

El camino está abierto para ulteriores investigaciones. Permanecen numerosas incógnitas; los nombres de los monjes, la personalidad de los mismos, los hechos sobresalientes, la audiencia del pueblo, etc.

La absoluta obscuridad ha desaparecido, pero ello no quiere decir que caminemos a la luz del día.

Convendría, no transformar las capillas en museos, sino desarrollar en ellas las numerosas tradiciones que se vienen realizando año tras año como expresión viva de la fe que hemos recibido. Para ello urge recoger las tradiciones religiosas que se han mantenido en los sitios señalados y en la comarca que hemos mencionado.

Se impone el esfuerzo de muchos colaboradores, para que las cuevas rupestres de Alava sean debidamente restauradas, mimadas y se mantenga, junto a ellas, la fe, que gracias a ellas irradió por todo el País Vasco.

Maintenant, il s'agit de réaliser une campagne de sauvegarde et en même temps de développement des traditions religieuses encore vivantes pour que ces vestiges soient un témoignage actuel de la vigueur de la foi chrétienne.

PINEDO

Apendice

(NOTA: Publicamos estas paginas escritas al dia siguiente de nuestra primera visita a las iglesias rupestres de la sierra de Cantabria, en 1965.

Nos transmiten la primera intuicion que tuvimos nada mas verlas y la cantidad de problemas que surgieron en nuestra mente. Observamos en este escrito muchas generalidades e inexactitudes; pero nos permitieron en nuestros ratos libres durante muchos años seguir la pista de este enigma historico tan dificil de aclarar. Gracias a aquel comienzo hemos podido desarrollar este trabajo que ve su luz diez años mas tarde.

Estos primeros balbuceos nos revelan, como nace una obra y se origina un pensamiento. Son el testimonio del origen de una genesis. En este sentido nos parece interesante su publicacion.)

La Capadocia de Euskaierria: el Compiejo visigotico de Laño y Faido

Nos es grato transmitir nuestras reflexiones provocadas por el encuentro sorprendente y extraño de las cuevas de Laño y Faido. Fue el culminar maravilloso de una excursion iniciada en la sierra de Encia, siguiendo luego por el valle de Arana, agreste y pintoresco, Santa Cruz de Campezo, las gargantas de Angostina y Treviño; itinerario nuevo y variado realizado en compagnia de don Manuel Lecuona, Juan Azcue y Joaquin Rodrigo.

El Complejo de Laño

El rio del lugar de Laño se abre camino entre unas montañas de caliza. A los dos lados de la misma

vertiente se hanian unas cuevas artificiales, labradas en la piedra arenisca, con puertas, ventanas, hornacinas, huecos. Algunas de ellas de grandes dimensiones con antecameras. Estan sobrepuertas como si se tratase de pisos independientes. En general son habitaciones modestas y casi todas con sepulcros labrados en el suelo o en nichos laterales. Una de ellas sobresale sobre todas las demás y posee un acceso coronado con un arco de tipo visigotico rudimentario.

Impresiona mucho ver todo aquel complejo tan apiñado y que ha supuesto un gran esfuerzo por parte del hombre. Uno se pregunta el origen de todo aquello.

La Realidad de Faido

En este lugar se encuentra una peña que vista desde el pueblo parece una piramide y en la que se hallan labrados cuatro pisos de cuevas de similares caracteristicas a las de Laño. Con la particularidad de que la segunda esta habilitada para capilla y compuesta de una antecámara y de tres nichos amplios. En el primer nicho tenemos una ventana rustica de caracter visigotico, en el segundo una pila bautismal rustica, baja, de aspecto visigotico y en el tercero el coro. Los vanos que comunican con la antecámara son ovalados de dimensiones diferentes, concediendo al conjunto un caracter entrañable, recogido, futurista y bello. En cierto aspecto muy arcaico y al mismo tiempo de linea del gusto de hoy. Una ermita que hace de medio edificio esta adosada a la roca, a la altura de los pisos dos y tres de las cuevas.

La cueva del tercer piso posee una pintura con la representacion de un arbol de caracter prerromano, probablemente visigotico.

Lo que más nos ha llamado la atención es que el carácter religioso y cultural de la cueva ha sido respetado, conservado y puesto en valor, al adosarle un edificio que le concede más espacio, cabida y holgura. En este caso se ve claramente que se ha querido mantener la afectación religiosa primitiva de la cueva, valorándola al mismo tiempo con el edificio posterior.

El complejo de Faido nos habla claramente de vida monástica. El recinto tiene un carácter prerrománico y su afectación primitiva acusa la existencia de una organización religiosa, la propia de aquel tiempo, en las mismas condiciones y circunstancias, es decir, de vida eremítica.

Los naturales del lugar, todavía hoy llaman a estas habitaciones rupestres cuevas de moros. Al referirse a los moros, necesariamente tiene que ser del tiempo en que andaban próximos al lugar, por consiguiente alrededor de los siglos VIII y IX. Además dicen los habitantes actuales que vivieron allá «religiosos» en los tiempos remotos.

En Faido hay una referencia religiosa a la cueva y un respeto por su afectación primitiva.

Colonias de Monjes Trogloditas

La realidad actual de Faido sirve para proyectar una luz clara sobre la primitiva afectación del complejo de Laño.

El complejo de Laño tiene las características arcaicas de Faido, pero en mayor escala. Sin embargo todo se encuentra desnudo y vacío, queda solamente la arquitectura rústica.

Está excluida la hipótesis de su carácter prehistórico. Las dimensiones son reducidas, demasiado individuales, poco profundas. Los materiales empleados para su perforación han tenido que ser muy duros y funcionales, necesariamente posteriores.

Tampoco pueden ser de la época romana; no tienen un carácter defensivo. No sirven para la estrategia militar.

No son de la época románica, su carácter es más toscos y primitivo. Faido nos da la llave, solamente pueden ser visigóticos.

La arquitectura, la situación, el modo de labrarlas es muy propio de los monjes trogloditas. Encontramos numerosos casos similares en Oriente, sobre todo en Capadocia.

Además la historia nos habla de la gran influencia de los monjes ermitas orientales en el Norte de África y en nuestra Península.

Nada de extraño tiene que con la invasión agárena hubiese habido un fuerte repliegue de esos monjes hacia el norte, encontrando en la parte septentrional de la sierra de Cantabria un lugar apropiado y unas condiciones tranquilas que permitieron instalarse, según nos hablan los vestigios analizados, auténticas colonias de monjes trogloditas.

El hecho mismo de que convivan los monjes con las sepulturas es un dato constante de la vida eremítica oriental.

Esta arquitectura eremítica de aire oriental, unida al conocimiento que tenemos de la influencia que mantuvieron en la Península, proyecta una razón poderosa a favor de la existencia de auténticas colonias de monjes orientales en estas montañas, si añadimos el hecho de que en el País Vasco existen muchos lugares dedicados a santos orientales. Son indicios de una influencia directa. Además estas advocaciones se sitúan en la época prerrománica. Convienen al tiempo a que nos referimos. Como vemos son demasiados los puntos de convergencia.

Luz Nueva sobre la Reconquista en el País Vasco

Estos monumentos, auténticos datos para la historia aunque no poseamos escritos, nos ayudan a valorar el carácter de la Reconquista en el País Vasco.

Todos estos monjes trogloditas sirvieron para la repoblación de la Rioja colonizada por vizcaínos y alaveses. Gracias a ellos se encontró suficiente contingente para fundar los numerosos monasterios riojanos, en tierras ricas y de nueva repoblación.

A este traslado hacia tierras de expansión mucho más ricas se explica el que no haya quedado ningún rastro decorativo, ni devocional en Laño. Necesidades imperiosas de repoblación y de apoyo espiritual les obligaron a marcharse. Estos recursos espirituales y materiales de la región de Laño sirvieron maravillosamente para apoyar la colonización cristiana y vasca de la Rioja alta. En estas circunstancias políticas y al tratarse de ir a tierras más ricas y en unos momentos de expansión, el traslado tuvo que hacerse sin resentimientos sino con entusiasmo.

Las colonias eremíticas de la región de Laño tuvieron que servir para apoyar la expansión hacia el sur de la sierra de Cantabria y para realizar la penetración profunda del cristianismo en el País Vasco.

En ninguna parte del País Vasco tenemos un complejo tan importante como el de Laño. Pero un poco en todas partes nos encontramos con cuevas de

ermitas de la época prerrománica, junto a las cuales casi tocándolas o cerca de ellas, han nacido iglesias parroquiales, ermitas y monasterios. Junto a Laño o tenemos el caso clarísimo de Marquínez y más lejos, Leire, San Juan de la Peña, Albelda. Es decir que a la base de la expansión de los grandes focos de vida religiosa encontramos grupos o familias de anacoretas.

El complejo visigótico de la región de Laño nos habla claramente de los tiempos más remotos de la Reconquista en los cuales, al norte de la sierra de Cantabria había comunidades cristianas vigorosas, de carácter rústico, de grandes virtudes y de mucha austерidad. Todo ello nos habla de una fuerza y potencia espiritual que en nada envidia a la de Asturias en la misma época. En Asturias se refugian casas reales y nobles con afanes de revancha y reconquista. El vasco poco había perdido en la invasión de los moros, prácticamente su suelo no había sido violado y por consiguiente poco se preocupó de la Reconquista en el sentido de volver a ganar lo perdido. El complejo de Laño nos sugiere una expansión más bien espiritual, intensa, dinámica y mucho menos bélica.

Con estas observaciones creemos que el complejo arquitectural de la región de Laño nos aclara la situación histórica del País Vasco en aquella lejana e interesante época y nos prueba la profunda penetración de la fe cristiana en la alta Edad Media.

Todo ello nos aclara la historia de nuestro pueblo y nos ayuda a ver a aquellos hombres de fe profunda que fueron los que prepararon la inmediata repoblación de pueblos y abadías que todavía perduran y que han sido tan esenciales en la vida del país y en la formación de nuestros hombres. Seamos fieles y respetuosos a los testimonios vivos de ese pasado.

Sugerencias a la Diputación de Alava

Hemos sido testigos a través de estos últimos años de la acertada costumbre de la Diputación Foral de Alava de realizar Juntas Generales en diferentes lugares de la provincia, promocionando con ese motivo la restauración de los principales monumentos en los que se celebran las mismas.

Con la modestia que conviene al caso, sugerimos a la Diputación Alavesa realice Juntas Generales en la ermita de la Virgen de la Peña de Faido, aprovechando la ocasión para restaurarla, dando relieve al arte y a la historia de una época que por lo menos es visigótica y que supone un nuevo Covadonga de la Reconquista al Norte del Ebro en pleno País Vas-

co, situado en la provincia de Alava. Es conveniente que con la restauración de Faido se le devuelva la importancia que tiene para nuestra cultura y se propague su conocimiento. A los aficionados a nuestra historia se les restituiría así un lugar lleno de evocaciones, a los amantes del arte un lugar lleno de sorpresas indecibles y de belleza embrujada.

Esta obligación incumbe de lleno a la Diputación Foral de Alava, que con este gesto puede dar un relieve extraordinario a una de las épocas más oscuras hasta ahora de nuestra historia.

PINEDO

Bibliografía

- Aranzadi, Barandiarán, Eguren: *Grutas artificiales de Alava*, San Sebastián 1923.
- Arbeloa, Joaquín: *Orígenes del reino de Navarra*, 1969.
- Barandiarán, José Miguel: *El arte rupestre en Alava*, Zaragoza 1920.
- Barandiarán, José Miguel: *Excavaciones en el monte de Charra-tu*, Vitoria 1965.
- Barandiarán, José Miguel: *Excavaciones arqueológicas en grutas artificiales de Alava*, Vitoria 1968.
- Barandiarán, José Miguel: *Excavaciones en el monte de Charra-tu y en Sarracho*, «Estudios de Arqueología Alavesa», T. II, Vitoria 1967.
- Barandiarán, José Miguel: *Excavaciones delante de unas grutas artificiales en el monte de Charra-tu y en Sarracho*, «Boletín Sancho el Sabio», T. X, Vitoria 1967.
- Díaz y Díaz, M. C.: *El eremitismo en la España visigoda*, Coimbra 1964.
- Enciso, Portilla, Eguía, Azcárate: *Catálogo monumental de Vitoria 1975* (Elburgo, pp. 361 y 508).
- Fernández Alonso, Justo: *La cura pastoral en la España romano-visigoda*, Roma 1955.
- Fontaine, Jacques: *L'Art prerromain hispanique I*, Zodiaque, La Pierre qui Vire, 1973.
- García M. Colomares: *El monacato primitivo*, Madrid, BAC, 1974, p. 295.
- García Rodríguez, Carmen: *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, CSIC, Madrid 1966.
- Giovannini, Luciano, et Terry, Nicole: *Arts de Cappadoce*, Nagel, París 1971.
- Hauschild, Theodor und Schlunk, Helmut: *Die Hohlenkirche beim Cortijo de Valdecanales*, edic. Kerle, Heidelberg 1970.
- Íñiguez Almech, Francisco: *Algunos problemas de las viejas iglesias españolas*, Roma 1955.
- Landazuri, Joaquín José de: *Treviño ilustrado*, Eusko-ikaskuntza, San Sebastián 1921.
- Latxaga: *Errioxako San Millan*, Edili, San Sebastián 1974.
- Latxaga: *Errioxako San Millan*, Edili, San Sebastián 1973.
- Leclercq, Don H.: *L'Espagne chrétienne (periode wisigothique)*, Lecoffre, París 1906.
- López de Gureñu, Gerardo: *Alava solar de arte y de fe*, Vitoria 1962.
- Martínez Díez, Gonzalo: *Alava medieval*, Vitoria 1974.
- Menéndez Pidal, Ramón: *El idioma español en sus primeros tiempos*, Austral, Buenos Aires 1942.
- Narbaiz, Pierre: *Le matin basque*, Guenegaud, París 1975.
- Portillo, Micaela y Eguía, José: *Catálogo monumental de la diócesis de Vitoria*, Vitoria 1968.
- Risco, P.: *España Sagrada*, (P. Flórez), T. 33, Madrid 1781.
- Sasia, José María: *Armentia una sede vasca del medioevo*, Grupo Embor, Bilbao 1962, pp. 16-20.
- Terrasse, H.: *L'Espagne du Moyen Age*, Fayard, París 1966.
- Uranga Galdiano, José Esteban e Íñiguez Almech, Francisco: *Arte medieval navarro*, Aranzadi, Pamplona 1971.
- Vives, J.: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona 1959.

